

Малкъар жазыучулары суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (193) май-июнь 2017 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникациялары
къырал комитети, КъМР-ни жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додулары А. Т.

Редколлегия:

Бепайлары Муталип
Берберлары Бурхан
Гадийлары Ибрагим
Гуртулары Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденлары Альберт
Ёлмезлары Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулары Танзиля
Мызылары Къаншаубий
Османлары Хыйса
Созайлары Ахмат
Табакъсойлары Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2017

ТИЛЕКДЕН ЭСЕ КЁП БЕРГЕН

Вадим Евгеньевич Ковский – филология илмуланы доктору, Россейни Жазыучуларыны союзуну члениди, «Романтический мир Александра Грина», «Реалисты и романтики», «Литература после «оттепели» эм башха терен магъаналы китапланы автору. Ол 1937 жылда туугъанды. Москвада жашайды.

Аны сабий жыллары Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеде (бусагъатда Бишкек) озгъандыла. Косвскийни «Национальный вопрос в отсутствие ответа» деген эсгериулерини 2014 жылда «Звезда» журналны жетинчи китабында басмалангандыла.

Ол анда кёчгюнчю халкъланы, бек алгъа къарачайлыланы бла малкъарлыланы юслеринден кимда эс бурурча шартланы юлгюге келтирип, кесини кёзбаусуз сёзюн айтады. Фрунзеде Къулийланы Къайсын бла къоншуда жашагъанын, андан эшитген насийхат оюмланы бюгюнда эсинде тутханын кёлю кётюрюлюп жазады.

Ковскийни ол эсгериулерин бир кесегин «Минги тау» журналны бу китабында басмалайбыз.

Фрунзе – жашлыгъымы бешик жыры

...Фрунзе шахарны Орта Азияны башха шахарларындан уллу башхалыгъы жокъду. Ол жер мени жашлыгъымы бешик жырыды. Кеси журтларындан зор бла кёчюрюлюп келген халкъланы келечилерини биргелерине жашагъанымы да айтайым. Ала, тургъан жерлеринден айырылгъан адамла, кёрген къыйынлыкъларыны жияуун этип турмай, башлары кирип жерле мажарып, арымай-талмай ишлеп, жашап тургъандыла. Башхасын къой, сабийлерин окъутуп, билимли этерге кюрешгендиле. Мен къарачайлы, малкъарлы сабийле бла бек суююп, ала тюзлюкню, тенгликни суйген адамла болгъанларын ангылап, ышангылы шуёхлукъ жюрютгенме. Тамата класлада окъугъан заманыбызда уа «Гитче Османнга» къошханым болмагъанды. Аны бла суратым бюгюнда сакъланады менде. «Гитче Осман» дегеними магъанысы – ёсюмю бла андан алашабыз жокъ эди, мени къолтугъума жете эди башы. Осман бла мен бир партада олтуруучу эдик. Бир бирге болушханбыз дерследе, къоншу школку

къызчыкъларына да тубеучю эдик бирге. Мен Османлада терк-терк бола тургъанма, анасы Аймёлек бизни жангы сыгъылгъан бишлакъ бла жылы гыржын ашатып, аз тойдурмагъанды. Осман спортха кёл салып, кёп заманын ол сайлаууна бериучю эди. Ким да сукъланырча спортчу болду – бокс эришиуледе кёплени хорлап, Къыргъызстанны чемпиону деген атха жетишди. Не кюйсюз хулиганла окъуна Османны атын эшитселе аны къатына келирге окъуна базынмагъандыла.

Бизни школда тамата классладан ючюсюндеги жашланы, къызланы хазна къалмай барысы да юзбеклиле эдиле. Директорубуз юзбекли болгъаны ючюн сундум ол ишни алайлыгъын. Тюзю уа – бу школ орус школга саналгъанды. Бусагъатда да ол аты тюрленмегенди. Мында битеу дерсле орус тилде бардырылгъандыла.

Ингир ала болгъанлай жаш тёлю сахарны ара солмуна жыйылып башлай эди. Алайда уа тюрлю-тюрлю спорт оюнла. Осман бла шуёхлукъ жюрютгеними хайырындан бир кишиден да къоркъмай, юркмей ашыра эдим заманымы. Османга къайсы арамда да жол ачыкъ эди.

Кёчгюнчюлени арасында бек фахмулу врачла, юс кийим, чурукъла тигерге от устала бар эдиле. Опера эм балет театрны артисти – дуняда кёп миллет тепсеулени устасы – чеченли Махмуд Эсамбаевни да бек алгъа Фрунзеде кёргенме. Анда Махмудха берген намысларыны юсюнден тынгылы хапар айтыргъа къолумдан келлик туююлдо. Ахыр кере Эсамбаевха Туапседе, 1964 жылда, Лазарев поселкада тубеген эдим. Ол тенгиз жагъада юзмезни теренине кёмюлюп, кесин адамлагъа танытмазгъа кюрешип жата эди.

Кёчгюнчюлени араларында Къулийланы Къайсынны атын кёлю бла татлыкъсындырып айтмагъан а жокъ эди. Ол кесин халкъгъа бек жашлай танытханды, уллу суратлау кючлери болгъан, терен магъаналы назмуларын радио бла окъуп, газетледе, журналлада басмалап. Къайсынны юсюнден артаракъда толу айтырыкъма.

Осман школну бошагъаныбыздан сора бек къылыкъсыз ауругъан эди. Аймёлекни ёмюрю узакъ болсун, кюреше кетип жашын аякъ юсюне салгъан эди. Кёчгюнчюлеге туугъан журтларына кетерге эркинлик берилгенде Османлары да кетдиле Кавказгъа. Алай бла айырылдыкъ бир бирден. Жыйырма бла беш жылны ичинде Османдан хапарым болмай жашадым. Артда ИМЛИ-де аспирантурада окъугъан къарачайлы къызлагъа тубеп, Османны таныгъан адам бармыды деп сордум. Ала къуандырдыла мени, Османны сау-эсен болгъанын, Къарачай ша-

харда «Горгазгъа» оноу этгенин айтып. Ала аны юй телефонун да тапдырдыла манга.

1981 жылда къатыным да, мен да Кисловодскеде Орджоникидзе атлы санаторийге бардыкъ солургъа. Сора телефон бла сёлешеме Османнга. Экинчи кюн биз жашагъан отоуну эшиги хыны къагъылды. Ачсам – Османчыгъым сюеледи. Кёз жашларын тыялмай, ауузундан сёз чыгъаралмай турду иги кесекни. Къучакълашдыкъ, бир бирни тансыкъладыкъ, жилидыкъ. Сора, хапарлашхан да этгинчи: «Тебирегиз, тышында машина сакълап турады», – деди Османчыгъым.

Биз Къарачай шахаргъа жетип, ол жерни ариулугъуна тамашагъа къалып къарайбыз. «Курорт Теберда» деген жазыугъа бютюнда бек эс бурдукъ. Таулары, табийгъатны, Къобан, Теберди череклени сейирликлери. Барысы да адам къолу бла ишлегенча тамаша.

Османны юйю тау аууз башланган жерде. Аймёлек иги да къарт болуп. Мени кёрген сагъатында: «Вадим!» – деп къычырыкъдан къырды. Таула да анга къошулуп айтдыла атымы – Аймёлекден да бек къычырып. Ол кюнледе Къарачайда сынагъан зауукълугъубузну уа ёмюрде да унутурукъ туююлбюз.

Жарсыугъа, Османым хайт деп жашар заманында алышханды дуниясын.

Башда сагъыннганымча, малкъар халкъны айтхылыкъ поэти Къулийланы Къайсын бла къоншуда жашагъанбыз Фрунзе шахарда; Советская орамны онг жанында ол, сол жанында биз. Аны топуракъбаш юйчюгюню тегереги бийик дувал эди (кёп салам къошулуп, тынгылы ийленген балчыкъдан ишленген «хуна»). Андан тышына чыкъгъан жерде, орамны дувалгъа айланган жаны бла тар илипинни ичи бла суу кече, кюн да саркъгъанлай тургъанды. Орта Азияны къызыу кюнлерини акъ таякълары дувалны, Къайсынны юйчюгюн, орамны узунуна дери созулгъан илипинни да жарытханлай, жылытханлай тура эдиле. Жашлыгъымда кёрген ол затларым бюгюн да кёз туурама келгенлей, Къайсынны жокълатханлай турадыла.

1999 жылда Къайсынны къызы Жанна, атасыны юсюнден кёп материал жыйышдырып, китап этип чыгъаргъан эди. «Я жил на этой земле... Къайсын Кулиев. Портрет в документах» деген ат бла. Жанна аны манга да жиберип къууандыргъанын жюрегим кётюрюлюп сагъынама. Анда кёп айтхылыкъ адамлары Къайсынны юсюнден жазгъан затларын окъуп, дуния зауукълугъун алдым. Анда кесим жазгъан сёзлени да эследим. 1970 жылда «Романтический мир Александра Грина» деген китабымы Къайсыннга жибергеними унутхан окъуна этген эдим.

Ма мен жазгъан сёзле: «...с любовью и памятью о двух домах, стоявших по соседству...»

Мени тамата класслагъа жюриген заманымды. Бир кюн кесиме бек керекли китапны излей бардым Къайсыннга. Биле эдим анда, Велимир Хлебниковну (1928–1933) чыгъармаларыны беш томлугъу болгъанын. Малкъарлы поэт уллу къыйынлыкъ, учузлукъ да сынагъан адамны жазгъанларын къалай сакълагъанын а айталлыкъ туююлме. Тюзю, Хлебниковну юсюнден хапар айтырча билимим, ангылауум да жокъ эди. Къайсыннга аны юсюнден уллу ёхтемлик бла кёлю кётюрюлюп айта эди. Ол манга: «Тебе еще рано, но смотри, какие прекрасные и прозрачные строки – «Свобода приходит нагая...» Слова Хлебникова: Мне мало надо! Краюшку хлеба и каплю молока. Да это небо, да эти облака!» – он произносил с особой, непередаваемой, интонацией. В Киргизии были и снежные горы, и солнце, и синее небо. Однако Къайсыну нужны были «свое» небо, «свои» облака. «Тело его состояло из земли – этой и никакой другой...» – сказал Д. Кугультинов много лет спустя на его похоронах в Чегеме.

Былайда Къайсынны, Ковскийни, Кугультиновну айтханларындан бир къауум сёзю тау тилге кёчюрмей къойгъанма, ол деменгили адамла кеслери айтханча къалсын деген магъанада.

Къайсынны эсгериулери кеч басмаланган эселе да ала, къысха, кесгин, сабыр, басымлы жазылгъандыла.

Сёзсюз, Къайсын эсгериулерин кеси сау заманда да басмаларыкъ эди, болсада поэт ашыкъмагъанды ол ишни этерге. Къайсын Шуваевич уллу Ата журт урушну заманында да кишилигин, къыралыны чынтты уланы болгъанын кёргюзтгенди – ол парашютист-десантник къадарында кёплеге бек ахшы юлгю кёргюзтгенди, жаралы болуп, госпитальда жатханды, ол аскер журналист, Сталинград сермешлени, Кърым ючюн баргъан къанлы къазауатланы юслеринден терен магъаналы статьяла, репортажла жазып басмалагъанды газетледе. Къайсын «За оборону Сталинграда» деген майдал бла, Ата журт урушну ордени бла саугъаланнганды.

Таулуланы туугъан журтларындан кёчюргендиренде Къайсынны анасы бла эгечи Шимал Къазахстаннга тюшедиле. Артда Къайсын аланы Къыргъызстаннга кёчюргенди. Къайсын кесини эсгериулеринде былай жазгъанды: «Биз, Алим Кешоков бла мен, Сивашдан ётгенден сора, иш этип, татар халкъны къабырларына бардыкъ. Алайда кырдыкга бауурланып, аямай жилидыкъ».

Алим Кешоковну, къабартылы жазуучуну, Къайсынны антлы шуёхуну халкъы бизге белгисиз сылтаула бла ёз жеринден

кёчмей къалгъанды, алай шуёхуну къыйынлыгъы Алимни да ачитханды.

Къайсын ауур жаралы болуп, Симферопольда госпитальда кесине бакъдырып чыкыгъандан сора, аны Пятигорскеге санаторийге жибердиле. Алайдан а Чегемге узакъ туююл эди. Барады поэт туугъан элине. Анда уа бир жан да жокъ. Бир-бир юйлени къабыргъаларында быллай жазууланы окъуйду Къайсын: «Бизни аталарыбыз, къарындашларыбыз фронтдадыла! Бир тюрлю мурдарлыкъдан артха турмагъан фашистлеге къан къустуругъуз! Бизге жетген къыйынлыкъны дертин жетдиригиз алагъа!»

«Фронтчуларыбыз – жан тамырларыбыз. Бизни кёчюрюп барадыла. Ийнаныгъыз, бизни тюк тенгли бир терслигибиз жокъду!»

– Мен тауларыбызгъа къарап, туугъан жерибизни къучакълап, аямай жилядым, – деп жазгъанды артда Къайсын.

Аны орден бла саугъалагъанларында поэт аны миллетин туугъан журтундан кёчюргенлеге сорургъа таукел болады, ол халкъны адамы эркинимди кыралны саугъасын алыргъа, деп. Бередила Къайсыннга ол орденни.

И. Эренбург, Н. Тихонов, К. Симонов кырал башчыгъа тилек къагъыт жазадыла Къайсынны кёчюрмезин тилеп. Ол Къайсыннга Москвадан бла Ленинграддан къалгъан жерлени къайсысында суйсе да анда жашаргъа эркинлик береди. Алай ол халкъы къайда эсе да ары барлыгъын айтып, Орта Азиягъа атланып кетеди. Жашаргъа Фрунзе сахарны сайлайды.

– Фрунзеге мен ингирикде кеч келдим. Эрттенликде уа таулан кёрдюм. Ала тюз къатымда сюелгенча болдум, тюз Нальчикдеча. Къалай игиди мында да тауладан айырылмагъаным, – деп жазгъанды Къулийланы Къайсын. – Бек ариу, жашил сахарды Фрунзе. Бу жерни кёлум бла жаратдым.

Къайсын кёчгюнчюлюкде поэт къадарында уллу сёлеширге, жазаргъа, назмуларын басмаларгъа эркинлиги болмагъан къыйынлыкъгъа тюшгенине чексиз кюе-бише жашагъанды. Алай не тюрлю болумлада да фахму кесине жол табады. Ол Къыргъыстанда Жазуучуланы союзунда кеси башчылыкъ этген орус секцияны адамларын жыйып, ёз поэзиясыны ингирин къурайды. Ол кюн анда болгъанла аллай сейирлик ишге ары дери бир да тюбеменгерин айтыучу эдиле. Къайсын назмуларын орус тилге кеси кёчюрген къауумун окъуйду алагъа. Андан сора малкъар тилде. Жыйылгъанла (ала кёп туююл эдиле) назмуланы макъамларын, магъаналарын ангыларгъа керек эдиле. Къайсын мурат этген ниет жалаанда ол эди бек биринчиден. Мен бюгюнда толу ийнаныпма, Къайсын назмуларын орус тилге адам чурум тапмаз-

ча кёчюргенине. Сёз ючюн, ол «Песенку о голубых глазах», деген жырны кеси кёчюрген эди да, аны хычыуунлугъун, суймекликни анда болгъан тазалыгъын айтып тауусаллыкъ туююлме. Артда мен ол жырны Къайсынны ючтомлугъунда эслеген эдим. Дагъыда кёп заман озуп ол зат бла байламлы Борис Пастернакны Къайсыннга жазгъан письмосун окъуйма: «...думаю, Вы давно уже пишете или могли бы писать по-русски также хорошо, как на родном языке, или еще лучше».

Дмитрий Кедринни Къайсыннга аталгъан назмусу басмаланган китабын биринчи кере журналист, кёчюрме иш бла да кюрешген – Къайсынны шуёху Фрунзе шахарда бизден бир кесек арлакъда жашагъан тиширыуда Елена Дмитриевна Орловскаяда биринчи кере кёрдюм. Кедрин аны Къайсынны жесирле дуниясына ашыргъан кюнлеринде жазгъанды. Къайсын бла Кедрин бек татлы шуёхлукъ жюрютгендиле.

Пастернак Къайсынны поэзиясына уллу багъа бичип болгъанды. Орловская аланы араларында байламлыкъны жюрютгенден тышында да, кёчюрме иш бла кёлю бла кюрешгенди. Пастернакны андан сора да болгъанды бек ышанган адамы. Мария Цветаеваны къызы Ариада Эфрон аллайладан бирлери эди. 1948 жылда Пастернак кесини «Доктор Живаго» деген романыны къол жазмасыны биринчи кесегин Фрунзеге – Къайсыннга андан жибергенди. Ол сейирлик ишге къарачыгъыз – Пастернакны дуниягъа айтылгъан романыны кюл жазмасы бизни бла къоншуда жашагъан Къайсынны юйюнде болгъанын къайдан биллик эдик биз. Къайсын аны окъуп, Пастернакга былай жазгъанды:

«Я читал Ваш роман. Могу сказать только Вашими же словами: «Благодарствуй, ты больше, чем просят, даешь».

Орловская Евгений Борисович Пастернакны Къайсын бла жашыртын жазуу байламлыкъларын жыйышдырып, 1990 жылда – Къайсын ёлгенден сора, тамам беш жылдан «Дружба народов» журналда басмалагъанды. «Вы из тех немногих, кого природа создает, чтобы они были счастливыми в любом положении, даже в горе (...). Дарование учит чести и бесстрашию... В Вас есть эта породистость струны или натянутой тетивы, и это счастье» (25 ноября 1948 г.). «В тот день, когда пришло письмо от Вас и Е. Д. (Орловской. – В. К.), из Тбилиси приехала приятельница моя, жена Тицгиана Табидзе, она обедала у нас, я пробовал читать ей Вас вслух, но всякий раз слёзы мешали мне... Это не только выношено и выражено с большой покоряющей силой, это каждый раз изображение самой этой силы, хмурой, грустящей, плененной, это каждый раз ее новый образ в той или иной форме прометеевой склонности и неволи» (30–31 декабрь 1949 г.).

«После Есенина я в одном только Павле Васильеве находил такие черты цельности, предназначения и отмеченности, как в Вас». (10 август 1953 г.).

Аллай жазыуладан сора Къайсынны жашау жолундан, чыгъармачылыкъ ишинден бютюнда кёп, бютюнда теренирек билирге кёллендим. Бек иги, фахмалу поэтледен бирлери Ярослав Смеляковну юсюнден да тюз алай. Мен къалай уллу кёллю адамма – аз окъугъанма ол ниет байлыкъдан бек иги юлюш алыргъа онгум болуп тургъанлай. «Нет матери, соседей нет в селенье. (Вдали, в степях, мне близкие сердца). И я себе казался в то мгновение (Надгробием над могилою отца). (Пер. С. Липкина).

Къайсын къыйынлыкъланы, бушууну, тенгсизликни юсюнден аллай бир терен оюмлу жазгъанды – хар назму тизгини жүрекленни таларча, болсада анда кёлсюзлюк башха миллетлеге – бек алгъа оруслулагъа чамлануу ниетден кенгдеди. Кёчгюнчюлюкден туугъан журтуна къайтхандан сора къырал анга онг бергенди, литература ишине кенг жол ачханды. Алай Къайсын ол жолну арытыргъа ашыкъмагъанды, хар чыгъармасына жашауну ауур жүгюн жүюклегенди – халкъгъа алжаусуз къуллаукъ этерик жүюкню.

1974 жылда Къайсыннга туберге «Москва» къонакъ юйге барама. Ол ара шахаргъа келсе жаланда анда тохтаучу эди. Телефон бла сёлешеди Къайсын ким бла эсе да. Баям, мен ангылагъандан, журналланы, газетлени къайсындан эсе да сёлеше эдиле. Къайсын ишини кёплюгюн, олсагъатда аланы тилеклерин тамам эталмазлыгъын ангылатады... Ариу, жүрек сёзлери бла ол адамны башын сабийни башын сылагъанча сылайды.

Къайсын манга жазыучуланы Союзуна кирирге ол кюн берди рекомедация.

*Орус тилден
ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди.*

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

ТУУГЪАН ЖЕРИМЕ АЙТАМА

1

Балалы кьуш уясында тургъанлай
Тураса, Малкъар, чыгъып къаялагъа,
Таула байрам этерге жыйылгъанлай,
Къарла башлыкъ болгъандыла алагъа.

Буу ёкюрген, жугъутур мюйюз таууш
Бирге кьошуладыла, жерим, сенде,
Биченликле, гокка хансла, агъач, таш –
Бары да къатыш тарла ичлеринде.

Башы кёрюнмеген кысыр къаяда
Назик наратчыкъла, кёкге кьууана.
Кёлде жатхан геммешлеча ташлада
Къызыл чечекле жилтинлеча жана.

Кишиликни, бекликни, назикликни
Кюйлери биргедиле Малкъарымда,
Жырлары да эрликни, суймекликни
Эгечлеча туудула тауларымда.

Балыкъ, Бахсан, Чегем, Черек, таулары
Бийиклеринден сейир хапарлары
Алып эне кенгине аулакъланы,
Тынгылата тюзде жашагъанлары.

Булут келип, чеченли чырпа бёрклеј,
Ингирликде къая жухуна къона,

Эрттенликде, мараучу эбизелей,
Къар ауушдан ауады тау артына.

Чегем тары – аны бийик чучхуру,
Чирик кёл – таула, агъачла кюзгюсю,
Атлы аны къатында бара туруп,
Сууунда кёрдю атын бла кесин.

Мен, къарап кёк суууна Чирик кёлню,
Булутла, чынарла кёрюне анда,
Ангыладым: юсюнде бар да жерни
Насып табалмам, жеримсиз къалгъанда!..

Малкъар, Минги тау – таматанг, оноучунг
Кибик, къарайды, инбашларын керип,
Бушууунгда аны туман жабыучуд,
Къууанчынгда агъарады, кюн тийип.

Тураса, Малкъар, мылы булутларынг –
Жамычы, тёппеле къары – башлыгъынг.
Жугъутурла кетгенча, назмуларым
Тауларынга кетедиле, ашыгъып.

Таудан тейри къылычынгы жибере,
Малкъар, тюзлеге къарайса ырахат,
Энди, жангы кюннге къууана жеринг,
Байрамынгы этесе, болуп азат!..

Бабугентден ётюп, Чирик кёл таба
Баргъанда, жомакъдача агъачланы
Ким унутур? Малкъарлы къайда табар
Жер юсюнде быллай сейир журтланы?

Быллай жерден айырылгъандан жарлы
Саулайын дуняда да табылмаз,
Артха келгенден да, сау къалып жанынг,
Уллу къууанч жерни юсюнде болмаз!..

2

Къаялада мирзеу ёсдюрген халкъым,
Харамлыкъ излемейин бир кишиге,
Булутла тюбюнде мал кютген халкъым,
Аз жукълап, кёп сюелди ол ишине.

Къысыр къаяланы арасын жырып,
Ол автомобиль жолланы да салды,
Сыртла бла илипинле чыгъарып,
Кюйген кюнлюмледе этди сабанла.

Къаяла ичи бла арбалада
Таугъа алма тереклени келтирди,
Сары къаяла тюбюнде Мухолда
Аламат терек бахчала битдирди.

Чынгылла башында, кёзю къарангы
Этмегенлейин, биченни да чалды,
Жолу не къыйын болса да, боранны
Ичинде да жоюлмады, чыдады.

Кёп къонакъгъа, жолоучугъа туз гыржын
Ашатхан, ачыкъ мангылайлы халкъым,
Санга башкесле эшген зыбыр жыжым,
Къара кюн бууалмагъан жигер халкъым!..

3

Ол кишилик керек кюнде къылычны
Сермеп къолуна эрча ала билди,
Кюндюз жаула бла этип урушну,
Кечеледе уа сабанларын сюрдю.
Палах кюнде аналары жашларын,
Ишге ийгенча, урушха ийдиле,
Жери ючюн ёлгенлени атларын
Иги жырларына да кийирдиле.
Къарт анамы эгечден, къарындашдан
Туугъаны болуп да, онеки киши
Къалгъандыла къайтмайын урушдан,
Жоюлмады, халкъым, эрлик юлюшюнг!
Бюгюн мен аны юсюнден айтмасам,
Кесими адамгъа санамаз эдим.
Сени сау къалырынга ийнанмасам,
Палах кюнледе чыдаялмаз эдим.
Сени жоюлмазынга ийнанганым
Къара кюнде кюч берди – уллу саугъа!
Къыйынлыгъында саулай къалса жаным,
Тургъанма керек болурма деп санга.

Кёп инжилген кюнлерим къалып артда,
Санга къайтдым мен жай арасында,
Келдим да, чыгъып палах жакъгъан отдан,
Тауларымда турсам, ёлмезлик сундум!..

4

Малкъарым тюбюнде къуш къанатланы,
Ташларынгы алтыннга бермез эдим,
Такъсала да къуйругъуна атланы,
Ийнан, санга жетгинчи ёлмез эдим!

Шатык кырдыгынгы, анамы жылы
Эмчегин эмгенча, эмерме, жерим,
Кюн къыздыргъан, сакъ жауунладан мылы
Ташларынгы уппа этерме, жерим!

Дыхтауну башына чыгъып, жамычы
Кийип, секирсем эншге – Бызынгыгъа,
Ёлмез эдим, къыйналмаз эдим, ачып,
Таула ёлюм бермез эдиле манга, –

Жюрегими душман огъу тешсе да,
Тау аузунда ёлмез эдим, – дейме мен,
Тёрт санымы жау къылычы кессе да,
Сен ёлюмге бермез эдинг, – дейме мен,

Жерим! Бар палахларынг жюрегиме
Къамача киргендиле, кете кючюм.
Къутургъан бугъаны мюйюзлерине
Атар эдим кесими сени ючюн,

Халкъым жашар ючюн халкъла ичинде,
Тунчукъмай къарт таууш тау аузунда!..
Душман огъу сууусун жюрегимде,
Сен жоюлмай тур ансы дунияда!

Мени жюз жыл мындан бурун ауушда
Жау жоюп кетсе да, къобар эдим мен,
Къан саркъгъан кюнюнгде агъачдан, ташдан,
Душман чапхан кюнде къорур эдим мен.

Къорургъа къолумдан келмеген кюнде
Жырымда жилир эдим ачыуунга,
Къууанч кюнюнгде, къобуп къар тюбюнден,
Къууанч да этер эдим къууанчынга.

Нарт болуп, эртте жоюлуп, къабыргъа
Кирсем да, анда да къыйналыр эдим,

Жарсый ачыуунга, къайгъыларынга,
Къабырымы бузуп да чыгъар эдим,

Сени ючюн ёлюр эдим жангыдан,
Къойчуларынг, жылкычыларынг ючюн,
Душман тузакъгъа салмазча жанынгы,
Къолунгда турурча жашау юлюшюнг!..

5

Энтта кёребиз ариу жерибизни,
Жокъду, жокъ андан уллу насып саугъа,
Палах гунч этип къоймагъанлай бизни,
Къайтханбыз, акъ сыбызгъыла согъа!
Жерим, айланчлы жолларынг – аллымда,
Бийик акъсыл булутларынг – башымда.
Келдим, къутулуп ажалдан, къанлымдан,
Баш урама хар чёбюнге, ташынга!
Энди манга жокъ жарлылыкъ, къыйынлыкъ,
Бюгюн менден насыплы инсан да жокъ!
Тауда кюн тийген наратла, къайынла
Кибик, хар кюнюм да боллукъча жарыкъ.
Энди мени кюл этип да сибирсин
Къадарым, алып кетер кибик желинг,
Энди мени къар юзюлген да элтсин,
Сени бла къалайым ансы, жерим!
Сени жырчынг болуу – уллу сый манга,
Бар сыйладан сайлап алгъанма аны.
Санарыкъма мен кесиме насыпха
Сени къара топурагъынг болгъанымы!..
Ачыуунгу ненча жылны жүрютдюм
Жюрегимде!.. Энди жангы кюнюнге,
Къыйынлы халкъым, мен биргенге жетдим.
Бюгюн шагъат болдум жангы кюйюнге.
Энтта къошулдунг халкълагъа жангыдан,
Жеринги сюрюсе, этерсе бичен,
Жангыдан азатлыкъ келди жанынга,
Къууанаса, терк сууларынгдан иче.
Ленин берген азатлыгъынг къайтды,
Жашар кибик сен бу бийик жерингде!
Бу сёзлени насыплы болуп айтдым,
Кюн таякълары ойнай жюрегимде!..

АУУШ

Безумство храбрых – вот мудрость жизни!

М. Горький

1

Таула. Аууш. Къар. Терен бугъейле.
Къаяла къарайдыла алагъа,
Ол ауушда кѐп жолоучу ёле,
Умут илячини тиймей къолгъа.

Ол къысха жол кѐплеге да алай
Узун болгъанды, ёмюрле кибик:
Барлыкъ жерине жетмей тургъанлай
Къалгъанды адам, бѐрюле кибик

Улугъан желле жияуун этип,
Юйюне ёмюрде да жеталмай
Къалгъанды, къарлы бугъейге кетип,
Анасы ёлюсюн да кѐралмай!..

2

Ауушну ары жанында элде
Жаш къатын, къозлаудан къутулалмай,
Ёле турады деп, хапар келди,
Ары врач жетмегенлей болмай!

Ол эл райондан жууукъ эди,
Къычырсанг, эштилик дерча анда.
Алай тура эди узакъ этип
Аны къыш аууш, къарла жаугъанда.

Къар юзюлюп, жангыз жолун басып,
Бир онг болмай алайтын барыргъа,
Бармагъанлай амал болмай къалса,
Керекди аууш бла ауаргъа.

Ат да ауаллыкъ туйюлдю ары,
Самолѐт, вертолѐт да аумазла:
Чулгъана таулары туманлары,
Тюплеринде къалын къарла, бузла.

Жалан жаяулай, жалан жаяулай
Ауаргъа боллукъду ол ауушдан.
Жоллары алып тургъанча жаула,
Къыйын андан аугъан къарлы къышда.

Алай аны артында ауулда
Эки адамны жаныды ёлюм!
«Аны ёлюм сакъласа да жолда,
Врач, адам эсе, келир, келир!» –

Деп, сакълап туралла элде аны,
Тохтармы деп къарай ауур къаргъа,
Тенги боллукъ эди батырланы
Ол ингирде ары – элге, баргъан!

Телефонну тауушу, ауушдан
Аууп, къайгъыны терк жетдиреди.
Жюрек кълтырайды ол тауушдан,
Ол элге кьуугъун болуп киреди.

Телефонну тауушу аугъанча,
Тынч болса эди адамгъа аугъан!
Къар жауа, къыяма кюн жаугъанча,
Жангыдан тау кьошарыкъча таугъа.

Да, къар ёхчеге жаугъанча жауа,
Заман жокъ ол тохтар деп сакъларча.
Ол жолланы, ауушну да жаба,
Элни къайгъысы ауурду, къарча!..

3
Жаш врач Азрет тебирейди,
Таукел болуп ауушдан ауаргъа.
– Жашлыкъ этме да, сабыр бол! – дейди
Къарт фельдшер Омар. – Къарачы къаргъа!

Аллынгда жолну да кёралмазса,
Бугъейге жыгъар ауушда боран.
Ёлорсе, болушлукъ бералмазса,
Бу къыямада ары ким барыр!

– Угъай, Омар, кълалмам бармайын,
Бармасам, уялырма жеримден.
Мен – таулу, ауушдан ауалмайын
Къоркъсам, не намыс къллыкъды менде?

Атам Ленинград фронтунда
Атакагъа баргъанда, ёлюрюн-
Кълалырын билмей, уруш отуна
Киргенди, кир дегенинде жери.

Ауушдан аугъандан тынчмы эди
Аны иши? – Фашист огъу жойду.
Атам да адамла ючюн ёлдю,
Сабийлерин ёксюз этип къойду.

Мен бюгюн ауушдан къоркъуп къалсам,
Къалай айтырма атамы атын
Уялмайын? – Къоркъуп, къалгъандан сау,
Ёлген игиди, бугъейге батып!

Айыпны ауурлугъун кётюрюп
Тургъандан эсе, кёкюрегимден
Ауур къар басып, аузума кирип,
Тунчукъдурсун бу сыйлы жеримде!

Кишиге къайгъырмау ауурлугъу
Басхандан эсе уа жүрегимден,
Къаяны ташы, душманны огъу
Жоюп, кёмсюнле суйген жериме!

4
– Бар! – деди анасы Азретге, –
Атангы айтыры да – ол! – деди.
Ол, кёп къыйын кёпюрледен ётген
Ана, таукелликни къоймай келди.

Ол, жашы бетсиз, къоркъакъ болгъанын
Кёргенден эсе, аны ёлюсюн
Кёрюрге хазыр эди. Таулары
Аллай аналарыны кёбюсюн

Кёре келгенбиз. Зарий аладан
Бириди. Къара жаулугъун къысып,
Жашына кёл этдиреди, къаядан
Ауур болса да ана къайгъысы.

Зарий жашына бар деди. Кеси,
Уруш кюнледеча, къайгъы этди.
Азрет, жыйып эрлигин, эсин,
Аууш бла ауаргъа деп кетди.

Кетди, аны атасы фронтха
Кетгенича. Зарий, эринлерин
Къаты къысып, къарай жаннган отха,
Эсге тюшюрдю урушха эри

Кетген кюнню... Къатынла, анала!
Биз сизни не къадар жилиятабыз!
Эрликсиз жашау – къуу терек бола,
Биз да сал болуп андан жатабыз.

Биз жоюлуп жатабыз, сарнайсыз.
Эрле жоюлмай келмейди хорлау.
Бош къалгъан быстырлагъа къарайсыз,
Къабырларыбызны жаба къарла...

Кечигиз сиз, къатынла, анала!
Биз, къылычдан да, окъдан да ёле,
Сизни сарнатабыз, кёмюр бола.
Жашау бурунладан алай келе!

Къар аууш неда окъ жойгъанладан
Эсе, адамлыгъыны намысын
Тас этип, саулайын къалгъанлагъа
Жилигъыз, къатынла, бютюн жарсып!..

5

Къар, къара туман да къатыш болуп,
Бир инсан аягъы басхан жерин
Кёраллыкъ тюйюлдю. Боран, улуп,
Къарлы къанатларын кенгнге керип,

Айланады ауушну башында,
Минг-минг ач бёрюле улугъанча.
Аз таулунуму жыкъгъанды мында,
Уруп-уруп, элия ургъанча.

Азрет тик ауушха ёрлейди,
Кёзлерин ачдырмай къарлы боран.
Бирде, жай чилледеча, терлейди,
Бирде, сууукъдан къуруша, бара.

Барады, аны атасы баргъан
Кибик, душманнга сюнгюню буруп,
Боран да кюрешеди жыгъаргъа,
Фашист топлары ургъанча уруп.

Къыйынды, атакагъа баргъанча,
Бу ингирде акъ ауушда баргъан.
Жауну окопада хорлагъанча,
Керекди ол ауушну хорларгъа!

Мында бир атлам этген да алай
Къыйынды, къыл кёпюрден ётгенча,
Жел жан-жанындан жете, къуршалай,
Урушда душман танкла жетгенча.

Азрет ёрлей барады, алай
Дагъыда эншге учуп кетеди...
Боран къатыш къаргъа къарагъанлай,
Тишлерин къысады, кёл этеди.

Дагъыда барады, жаханымни
Ичинде зат кёрмейин баргъанлай,
Курт басып къойгъанча саулай жерни,
Кёрюнеди кёзюне ма алай!..

Къайсы жанына къараса да – къар,
«Ийдем! Ийдем!» – дейди, сызгъырады
Жел. Анасыны ауазы уа: «Бар!
Бар, балам! – деп, кюч бере турады, –

Къар ауур этген башынгы, балам,
Къысады ананг кёкюрегине!
Буздан акъ эки къашынгы, балам,
Сакъ къысады ананг жүрегине!

Къоркъма! Мени жүрегим жылытыр,
Къаргъа, боранга юшютдюрмейин.
Къоркъма! Жарлы жүрегим жарытыр
Кечги жолунгу. Бар, бой бермейин!» –

Деп жете анасыны ауазы,
Азрет ёрге ёрлеп барады.
Ол сагъатда къайгъылы анасы
Жаннган отха къарап олтурады.

«Мен бу отну ёчюлтмезлигимча,
Ёчюлтме, Аллах, жангыз жашымы
Жашауун! Мен тангны кёрлюгюмча,
Кёрейим бетин жарлы жашымы!» –

Дей, Зарий, юйюнде тилек эте
Олтурады, жаннган отха къарап.
Жашы уа, ёрлей, жыгъылып кете,
Къарлы, боранлы ауушда бара!..

6

Көрмейин аягы басхан жерни,
Жыгылады, терекден тутханча,
Тутады ол кърдан. Эки эрини
Юшюй, учады, бузда учханча.

Тутаргъа терек да жокъ, таш да жокъ,
Амалсыз болуп, кърдан тутады.
Жыгылып кетеди, тийгенча окъ,
Къайры баргъанын да унутады!

«Иймебиз! Иймебиз!» – деп сызгыра,
Уралла желле. Улуйду боран.
«Иймебиз! – деп, ынчхайдыла куртла, –
Бошдула, жаш, сен этген умутла!»

7

Сора Азретге эштиледи
Атасыны – Алимни ауазы:
«Бар, къркъма, ёрле! Атанг биледи
Къыйын жолгъа чыкъгъанынгы, базып!

Бар, къркъма, балам! Мен да адамла
Ючюн ёлгенме. Къркъма ёлюмден!
Къыйынды тюбеген ажал бла,
Ол бизни табады керек кюнде!

Мени ыразы этдинг: сен адам
Болгъанынгы энди толу билдим.
Ёлюм къыйын. Алай къркъма андан!
Мен да жерим ючюн жашлай ёлдюм.

Сен бюгюн алай этмесенг эди,
Мен бек жарсырыкъ эдим барындан.
Сен бюгюн къалсанг, кёлсюзлюк этип,
Жиляр эдим жатхан къабырымда!

Санга тансыкъдан, алып къолума,
Киши сабийлерин уппа этдим,
Атакагъа кирирни аллында
Сени кёрюрге термиле кетдим!

Балам, не уллу киши болгъанса!
Балам, нечик къыйналып бараса!
Мен тобугъумда ойнатхан жашчыкъ,
Атангча жоюлуп къалмайын, чыкъ!

Ансы ананг ачы жиляр, сарнар.
О, «Суугъа кетген таш къармар!» –
Дейле. Ананг бек амалсыз болур,
Дайым жангызлай, жангызлай турур!

Ананг, жарлы ананг, манга сарнай
Туруучусуча, санга да жиляр.
Хайт де. Сау чыгъаргъа кюреш. Алай
Артха бурулма. Жалан ёрге бар!

О, сен ёлсенг, ананг жангыз къалыр,
Аууш къарыча, чал болур башы.
Жиляр, суратынгы къолгъа алып,
Къыйынды тас этген эрин, жашын!

Ананг жиляр. Алай, балам, ёрле!
Жашау кёп аналаны жилятды,
Сау дуня къуу болур эди, эрле
Болмасала. Окъдан ёлген атанг,

Балам, къарла бузлагъан башынгы
Уппа этеди. Къоркъма сен. Ёрле!
Къыйын кюнде букъганла, ашыгъып,
Эрлигинги сынамай ёлюрле!

Ёлюрле! Къуругъан мурсалагъа
Келгенча, келир ёлюм алагъа.
Сен а жаннган элияча, алай
Кетерсе, акъ чыракъ жукъланнганлай!

Кюфге кирип букъсанг да, табады
Ёлюм. Андан къутулуу табылмаз.
Ол къутургъан бёрюча чабады,
Не къоркъакъ да ёлмегенлей къалмаз.

Сен мени ызымдан баргъанча бар,
Балам, мен аллында баргъан кибик,
Адамны жолун кёп басады къар,
Буюкъма, жолунг болгъанында тик!

Сени адам болгъанынгы билдим,
Балам, бар, ёрле, къоркъма ёлюмден!
Мен да адамла ючюннге ёлдюм
Ёлюрге керек болгъан кюнюмде!

Къарлы жел толтургъан кёзлеринги
Уппа этеме. Балам, бар, ёрле!
Жау сюнгю тешмесе жүрегими,
Боллукъ эдим жашым барды дерге!»

Жыгъыла, къарны къучакълай, къоба,
Азрет ёрлеп барады ёрге.
Къарайды ауушну башы таба,
Саулай эли аны бла бирге

Болгъанча, барады, бой бермейин,
Бетине бузча боран урады.
«Жангызлай къалды, ёлдюм!» – демейин,
Ол барады, барады, барады!

8

Ауушну ары жанында элде,
Ауушну бери жанында элде
Отла жаналла. Мында уа – къарла,
Жаланда – къарла. Сууукъ. Боранла.

Сау дунияны курт басып къойгъанча
Кёрюнеди. Азрет барады,
Атасы атакагъа баргъанча,
Къыйынды жолу. Боран урады.

Космосха чыкъгъанча, къыйын болад
Къышхы кече тау ауушда баргъан,
Космосха кибик, батырлыкъ бла
Жол салынады, хорлатмай къаргъа.

Жыйырма жылны тохтамай келген
Кибик, ырмах болуп, ауду алай Азрет.
Ол кече жетди элге,
Къанлы къазауатдан къайытханлай.

«Аперим!» – дегенлейин, эштилип
Турду атасыны эр ауазы.
«Турама къутулгъанынги билип!» –
Дегенча Азретни анасы...

9

Азрет элде болушлукъ берди
Тиширыугъа, ёлюм жаний тургъан
Сабий дунияны жарыгъын кёрдю,
«Къойчу Адилгерийге жаш туугъанд!» –

Деп, хапар жайылды кышхы элге,
Ол хапар юйден юйге терк барады.
Тауда кытын кеп, кызлаудан елген!..
Фатиматны Азрет кыутхарды.

Кыутхарды жаш врачны эрлиги,
Адамла ючюн елорге хазыр
Болганлай, кыанын-жанын берлиги,
Кечеги таудан аугканы, базып,

Сакылады экеуленни жашауун,
Елюмню босагыдан жибермей,
Кызауат этип, ауушдан аууп,
Кыоркыууга, арсарлыкыга бой бермей,

Ауду, киши махтасын демейин.
Ауду, адам болгканы себепли.
Мени жазарымы да билмейин,
Борчу алай болгканын а билип.

Жюрютюрча жаш врачны атын,
Болсун деп аныча халал, батыр,
Жашчыкыга Азрет атадыла.
Элде бары кыуанып калдыла.

Фатимат биринчи сабийини
Кызыл кыолчуклары, кезчюклерин
Кердю, ышарып кыарай, сюйюне,
Ыразы болур емюрге дери.

Жашауда бир адамны ыразы
Этген да дунияны багысыды.
Кыуруда Азретни анасы
Алай айта эди. – Ол асылды.

Жаша, жангыдан тууган Азрет,
Бирси Азретча, халал бол сен,
Кыыйын кепюрледен аныча ет,
Сен насыплы да бол бизден эсе!

10
Юч-тёрт кюн турду Азрет элде.
Кюн аязып, таула да жылтырай,
Сюелгенча: «Биз да кыуандык!» – деп,
Турдула, жерге бийикден кыарай.

Бек жарыкъ эди, дуня насыпдан
Толгъанча. Жалан тауда болады
Алай жарыкъ, элде, жолда, сыртда
Байрам болгъанча болуп къалады.

Фатимат, жашы да жашарларын
Билгенден сора, Азрет жолгъа
Чыкъды. Жылтырай аууш къарлары,
Болмаз дерча анда жыгъылыргъа.

Энип ауушну тюз ортасына
Жетгенинлей, гюрюлдеп, ёкюрюп,
Тебиреди къар. Къутуллукъ суна,
Азрет, къар юзюлгенни кёрюп,

Мыллыгын эншге атды. Олсагъат
Тутмайын башладыла бутлары,
Энди киши да болушмаз санга,
Азрет! Жыгъады аууш къары!

Бёрюле чынгылгъа тартып кетген
Кибик кёрюнюп, терк унутады
Къайры баргъанын, ёлюм жетгенин!
Къар юзюлгени жетип турады!

Къар юзюлгени болуп, жетеди
Ёлюм чууакъ кюн тюшде ызындан,
Азрет! Ёлюм алып кетеди,
Учуруп жашауну тик бузунда!

«Ёлюм!» – деп гюрюлдейдиле къарла,
«Ёлюм!» – деп зынгырдайла къаяла,
Къолун берип, бир киши тыялмаз,
Азрет, санга жокъ энди къыш, жаз!

Азрет, атынгы да унутдунг,
Сени къар эншге алды да кетди!
Амал жокъ, терекден, ташдан тутуп
Тохтаргъа. Ёлюм ауушда жетди!

Бир такъыйкъагъа эштди Азрет
Жангыдан атасыны ауазын:
«Балам! Ёлюм жетди! Къоркъма, кёл эт!»
«Оу, жангыз балам!» – деди анасы.

Сора бары да думп болду, ата,
Ана да жокъ, кьоркьуу, жашау да – жокъ.
Хар кимни кюню кесича батар,
Кимни кьар элте, кимни жоя окъ!..

11

Кьар элтген Азретни жилиаун
Этелле элде кьара жаулукьлу
Кьатынла: – «Кьышхы ауушдан аууп
Келгенлей, анга ёлюм жолукьду!

Нек кирди ол кьыяма жерине?
Жарлы юйюне нек кьан жаудурду?
Кезиусюз нек кирип кетди кёрге?
Юйюню чигинжисин аудурду!»

Аллай сарнаулагъа кьулакъ салып,
Зарий айтды: «Бармай болмаз эди, –
Алай этмей жокъ эди амалы.
Ёлюгюн билсе да, кьалмаз эди!»

Сора эштди эрини ауазын:
«Тюз айтаса! Чыдамадынг неге!
О, кьар элтген жашымы анасы,
Мен да жилийма мында биргенге!

Мен да жилийма. Мен салгъан жара
Сау болгъунчу, жашынгдан бошадынг!
Бир да жокьду да башынгда кьара
Тюк! О, не ачы ашла ашадынг!

Не кёп кьыйынлыкьгъа тездю жанынг!
Кечгинлик бер, мен суююп ёлмедим.
Алай, кьоркьуп, сайларгъа дунияны
Бир заманда эсеме келмеди!

Мен уппа этеме чач чалынгы,
Ол нечик кьара болуучу эди!
Кёкюрегиме сал акъ башынгы,
Бизге не кьадар кьыйынлыкь келди!

Кёл эт! Бир кишиге да кьайгьырмай,
Жашагъанладан эсе, адамла
Ючюннге ёлген, жанын аямай,
Сауду. Алай ёлдю сени баланг!

Бир тамычы кьанлары кьорамай,
Бир жангыз тырнакълары да сынмай
Кьалгъанла, таймай тоюп тургъанла,
Ёз быдырларына кьууаннганла,

Тынч кюнде патриот болгъанла
Сени эрингден, сени жашынгдан
Сау сунма! Саудан ёлюлле ала.
Татмалла адамлыкъны ашындан!»

12

Сора, кьатынла бла сарнауун
Эте тургъанлай, Зарий жашыны
Ауазын эштди: – «Ауушдан аууп,
Энди юйге жеталмам, ашыгъып!

Ёмюрде да жеталмам мен юйге,
Башымы ёшюнюнге кьысалмам!
Кьышхы кече жаннган отда кюйген
Кесеуме. Юйге кире, ышармам!

Кечгинлик бер, анам! Мен ёлюрге
Сюймей эдим, сени кюйдюрюрге.
Кьадар кьыш ауушда ёлюм берген
Жанма, онгум жокъ санга келирге!

Кеч манга, анам! Сени кьыйнаргъа
Угъай, ыразы этерге сюйдюм.
Адамланы юшютдюремей кьаргъа,
Кюеди агъач. Мен алай кюйдюм!

Мен кьутхараллыкъ адамларымы
Кьутхармайын, ол ауурлукъ мени
Чёкдюремесин деп сууукъ кьарына,
Кётюрдюм ауур жюгюн ёлюмню!..

Анам, жюрегим алай тазады,
Аны ауур кьар басханды ансы!
Ниетим тауда кьарлай тазады,
Аны ёлюм ууатханды ансы!

Кеч манга, анам, сени ыразы
Этеме деп, кьара ачыу бердим!
Боранда санга жетмей ауазым,
Ёлюмню ауур жюгюн кётюрдюм!»

* * *

Кырдыкга ауана ийген терекле,
Сизге ыразылыгъымы жокъ чеги.
Бу жерде мен былай суйген терекле,
кёп солугъанма, тубюгюзде чёгюп.

Сабийликде, ауанагъызда жатып,
татлы жукълап, абаданлыкъда татлы
сагъыш этдим. Сизни танг кюн жарытып
тургъанда, мени хар кюнюм къууатлы.

Терекле, къарындашларым барысы
жыйылып, оноу этген кибик, алай
кёрюнесиз. Мен жолумда арысам,
сиз жапсарасыз, къарындашларымлай.

Терекле, ёмюрде тынгылауукъла,
анам ёлген кюнде да жапсардыгъыз.
Манга да тийип сизге тийген окъла,
къыйынлыкъда да биргеме къалдыгъыз.

Суугъа да ауана ийген терекле,
сизни дайым къарындашларым сундум,
юйюбюз кюйгенде кюйген терекле,
сизге ата юйюмеча жарсыдым.

Жолгъа да ауана ийген терекле,
мени узакъладан сакълап турдугъуз,
юйюме ауана ийген терекле,
дайымда къарындашларым болдугъуз.

* * *

Тереклеге къарайбыз ингирликде.
Ала ырахат, булут да жокъ кёкде.
Мен кесим сау, саудула сабийлерим,
барды ашлары-суулары, юйлери,
Ыразыма жашаугъа аны ючюн,
бюгюн алай келе ингирим, кечем.
Болсада, энтта бир журтда жер тебип,
анда къара къыйынлыкъ, къанат керип,
юйсюз, ашсыз да къойгъанды кёплени,
ол жойгъанды къызланы, сабийлени
неда къойгъанды аланы атасыз,
къарындашсыз, эгечсиз не анасыз.
Бир жерни уа ырхы талап, эллени

гунч этгенди да, тынчлыгъым да мени
ташлады! Мен ырахат тереклеге,
юйге тоюп къайытхан ийнеклеге
къарап тургъанлыкъгъа, ырахатлыгъым
жокъ, мен ушап къалдым къуугъун атлыгъа.
Бу тынч жерде алай келди ингирим:
мен – дуня инсанларындан бири!..

* * *

Кече келди огъурсуз бораны бла,
кюндюз баргъаныча барады терк суучукъ.
Боран кычырады:

– Елюм! Ёлюм! Ёлюм!

Терк суучукъ жырлайды:

– Жашау! Жашау! Жашау!

Боран бир-бир тереклени сындыралды,
алай суучукъ баргъан агъач болмады гунч.

Жангыдан танг атды, жылы кюн да тийди,
боран думп болду, суучугъ а энтта жырлай
барады, къууана тангнга, тереклеге,
жангыдан жырлайды:

– Жашау! Жашау! Жашау!

* * *

Жер, сени не къадар башкес малтады!
Алай кёп уста да сенде юй салды, –
Сен жашиллей, жашлай да андан къалдынг.

Жер, санга къан чеги болмай тегюлдю.
Болсада сабанчы мирзеу ёсдюрдю, –
Жокъ болмагъанлай аны ючюн келдинг.

Жер, сени сан табылмаз кёз жаш жууду,
Алай огъурлулукъ оту да жанды, –
Андан битдиле сабанла жангыдан.

Жер, сени не къадар кюйсюз малтады!
Алай сенде кёп акъылман да барды, –
сен кюл-кёмюр болмайын андан къалдынг.

* * *

Турукъ да ёлюрге суймеди, кёрдюм,
Суймеди, кесилип, жерге ауаргъа.

Алай кесдиле аны кыыш ингирде,
ол ынчхады да, ауду жангы кыаргъа.

Терекле арасында, ай жарытып,
татлы сагъыш этмез энди ол турукъ,
аны танг да жарытмаз, ариу атып,
кюн ансыз тиер, жел да ансыз урур.

Къанатлыла, уя этип, жукълаучу
терек кыуруду, кесдиле, жокъ болду,
къанатлыла махтау жырла жырлаучу
терек энди мени назмумда кыалды.

Кёрдюм, суймеди турукъ да ёлюрге,
суйдю башындагы кёкге кыараргъа,
булутланы, жулдузланы кёрюрге,
кыараргъа кырдыкга, жаууннга, кыаргъа.

Алай кыутулалмаз сагыаты келди, –
аны эки жютю балта кесдиле,
ол терек атам ёлген кибик ёлдю,
аны кюню жууукъ келди кесиме!..

* * *

Бийик, ариу, аламат
терек да кесиледи,
жыгылып кыалады ат,
жулдуз да ёчюледи.

Бушуу – ёчюлген жулдуз,
хар сен келген жер да – буз.

Жолгъа чыкыган кючлю жаш
сал болуп да келеди,
элия ургъанда, таш,
таш окына ёледи.

Бушуу, сен – аугъан терек,
таркыайып кыалгъан черек.

Кыуугъун келгенде элге,
ырахат ким кыалады?
Хар кыорагъан, хар ёлген
манга бушуу болады.

Бушуу – кюйген юй кюлю,
къарады келген кюнюнг.

Бу санга келген хата
бир кюн келир манга да, –
тюбер жашагъан адам
игиге, аманнга да.

Бушуу – от тюшген сабан.
Не этейим мен санга!?

* * *

Акъ къайыкъ кёрюндю бюгюн тенгизде,
иги хапар алып келгенча бизге

узакъ жерледен, узакъ заманладан,
биз ёмюрде кёрмезлик адамладан.

Бу жай кюн, жарыкъ кюн тенгиз кенгинде
акъ къайыкъ буруннгудача кёрюндю,

ол экибизни узакълагъа алып
кетерикча, бар хата артда къалып.

Жылланы, заманланы артда къоюп,
бюгюн тенгизде кёрюндю акъ къайыкъ.

О, Лермонтовха да кёрюннген къайыкъ,
акъ къанатлыча, азат баргъан къайыкъ!..

* * *

А-а, танг, сенмисе тереземден кирген?
Дайым жангы къууанч манга сени кёрген,
о, жангы танг!

Энтта таула акълыгъын кёргюзтдюнг манга,
сабийлени да сау чыкъгъанларын тангнга,
о, жарыкъ танг!

Энтта кёргюзтдюнг сыртланы, тереклени,
ырахатлыкъгъа да шагъат этдинг мени,
огъурлу танг!

Жангыдан кёргюзтдюнг манга орамланы,
къайгъы-къаугъа тауушлары жокъ аланы,
огъурлу танг!

Къоншуларымы да ырахат юйлери,
хата, палах, ёлюм аладан да кери,
хурметли танг!

Жангы жарый башлагъан кёкню кёргюзтдюнг,
кечени къарангылыгъын къуууп кёзден,
мен суйген танг!

Бизге хата келтирмей ётгенди кече.
Сау бол, танг, былай жарыкъ келгенинг ючюн,
о, ариу танг!

Бек суйюп айтама мен сени атынгы,
туугъанлы бери сюеме къууатынгы,
ырахат танг!..

Иги айтхандан тынчды аман айтхан,
тиширыугъа кёп аман сёз айтылды,
аны азатлыгъы кёп тюшдю отха,
жюреги да балчыкъгъа кёп атылды.

Аны жюрегин балчыкъдан поэтле
чыгъарып, жулдузлагъа жетдирдиле,
«Къоркъма, ариу, юре турсунла итле!» –
деп, тиширыугъа кёп махтау бердиле.

Ала аны айгъа, жулдузгъа, кюннге
тенг этип, айтдыла алтын сёзлерин,
ушатдыла жазгъа, къууанчха, гюлге,
ушатдыла жулдузлагъа кёзлерин.

Ала тюз этдиле, тиширыу, сени
бар сыйлы затлагъа тенг этгенлерин,
сабанчыны, сюрюучюню, Гётени
жарыкъ этгенсе жашагъан кюнлерин.

Тиширыу, ким душман болса да санга,
поэтле шуёх болгъанлай къалдыла,
санга алтын сыбызгъыларын согъа,
сени ёкюлюнг, жырчынг да болдула.

Ала санга къаллай жырла этдиле!
Жулдузладан эсе жарыкъ – ол жырла.
Ол жырла бар кёпюрледен ётдюле,
сыртладан аугъан кибик азат журла.

* * *

Жаш кюнледе эрттенлик
жырларымы жырладым,
бардым, къайгъы жокъ суна,
мен кюн тийген жоллада,

чынар агъач ичинде
къара сууладан къандым,
жангы ётмекге, суугъа,
кёгетлеге къууандым.

Энди, жолда ингирлик
жырларымы айтханда,
кюн да алгъындан эсе
кёп да мудах батханда, –

энтта айтама: – салам,
эрттенлик! – деп жангыдан,
ётмекни жангылыгъы,
суу тазалыгъы, жаша!

Сиз, жашил жер, чууакъ кёк,
жашлыкъ къууанчы, жаша!
Жашау барына – ана,
барына ана, жаша!

* * *

Жауун, энтта айтаса хапар
таугъа, тереклеге, сабаннга.
Бахча, кырдык жашнап, танг атар,
танг да ыразы болур санга.

Мени жаш кюнлеримде жаугъан
кибик, энтта, жауун, алапат
жауаса, санга къартлыкъ жогъун
айта. Жибийди арбазда ат.

Эшек, ит да – алгъынча жибий,
алгъынча отлай гаммеш, ийнек,
жибип жолда машина жюгю,
ингир алада жауаса бек.

Ёгюзлени ай мюйюзлерин
жибитесе, отлай тургъанлай.

Сен, узакъладан жетип бери,
хапар айтаса бизге алай.

Жауаса сен, арбазгъа, юйге,
манга да жангы хапар айта.
Тирликлени жибитдинг иги,
танг да ыразы болуп атар.

Тауларымы жаууну, кюйген
жерледе мен сени кюседим.
Насыплыма: сау келип юйге,
кёреме, эштеме мен сени!..

НАРТ ЭПОС

АКЪБИЛЕК БЛА ЖАНЫБЕК

Ёксюзлюкню кёп сынагъан Акъбилек.
Кюйле эте кёп жилягъан Акъбилек,

Нарт Сосурукъ суюноп алгъан Акъбилек,
Эр бла жашап, къызлай къалгъан Акъбилек.

Бёлек жылны кеси жангыз жашады,
Жилямукъ бла гыржынын тенг ашады.

Кимге айтсын жарсыуларын жарлы жан?
Айтса, жууап тапмайды тёрт къабыргъадан.

Анасы жокъ, башын салып жиляргъа,
Атасы жокъ, аны башын сыларгъа,

Эгечи жокъ, ичги сёзюн тегерге,
Къарындашы жокъ, жакъ жакълап, кёл этерге.

Тыш насыпдан кери къалгъан Акъбилек.
Тюшлеринде эри жанын кыйнайды бек,

Тюнюнде уа шош жангызлыкъ бийлейди,
Баш Тейриден ол кечгинлик тилейди.

Суу кюсеген гюлге ушайды Акъбилек,
Кёрсе, анга кёл этеди Жаныбек.

Кюз, кыш ёте, жаз да оза, келди жай...
Акъбилекге бир кюн айтды Сатанай:

– Биле эдим не боллугъун къадарынг...
Сосурукъну жокъ сау этер мадарынг.

Кетер мутхуз сагъышланы эсингден,
Къарангы теш, бошама да кесингден.

Жокъду кесин бошагъаннга махтау, сый...
Тенг къызла бла бар да, кесек наныкъ жый...

Бу оноугъа ол учунмаса да бек,
«Да, барайым...» – деп, тебиреди Акъбилек.

Кюн ортада кёк къаралды, жашнады,
Аякъданча, жауун къуюп башлады.

Элиядан къызла бютюн къоркъдула,
Кау-куу болуп, бирер жары букъдула,

Акъбилекни бийлегенди сабыр хал,
Элиядан излегенча ол ажал,

Кёк чартлауну чыртда истем этмеди,
Жаяу жолдан ары-бери кетмеди.

Сюеле эди, сынча болуп, Акъбилек,
Ол кезиуде жолоучу эди Жаныбек,

Тюз юсюне келип, атдан тюшгенди,
Терк окъуна ол жамчысын тешгенди,

Къаплагъанды Акъбилекни юсюне,
Жерден ала, къаты къысды кесине,

Сабийнича алды сора къойнуна...
Ол да салды къолун аны бойнуна,

Жаныбек да алгъа тири тебине,
Жетди уллу жатма ташны тюбюне.

Акъбилекни суу чачлары сылады,
Къыз Акъбилек къалтырады, жиляды...

Жылы сёзден жиляу табып кёлленди,
Сюймекликни къучагъына бёленди.

АЛАУТАННЫ ТУУТЪАНЫ

Деу нартланы бири келе, бири кете,
Бири тумлу, бири жарыкъ чекден ёте,

Этимлери жыр бла төлюеге жете,
Юлгюлери балаланы деуле эте,

Нарт жырланы, нартла – кьартла айтадыла,
Эслеринде эрттелеге кьайтадыла,

Балала кьайтарадыла айтханларын,
Жырлайдыла Алауганны туугъан жырын:

Ойра-ой, нарт темирчи жашайды дейле,
Кёкчю, жерчи тууушха ушайды дейле,

Юй бийчеси ай кьууушда дейле аны,
Киши кёрмей кьаллай бети, кьаллай саны.

Айсыз кече келди дейле ол Дебетге,
Шам дорбунда тийди дейле эти этге.

Ма алай бла тапханды дейле онсегиз жаш,
Алауган жашларына болгъанды дейле баш.

Алауган тулпар болуп туугъанды дейле,
Он жылында доммайла кьуугъанды дейле,

Туу доммайны аягъындан буугъанды дейле,
Бойнун тартып, чучхурда жуугъанды дейле.

Сау доммайны этин ашап, тоймагъанды,
Ашарындан артыкъ жанны соймагъанды,

Артыкълыкъны, зорчулукъну суймегенди,
Киеринден башха затха тиймегенди...

Асланны тутса, кьойнуча байлагъанды,
Кьапланланы айбатларын сайлагъанды.

Терилерин союп, тузлап, кепдиргенди,
Эрик ¹ ашатханды, тонла тикдиргенди.

Кьаяланы оюп, сууну тыялгъанды,
Чабакъланы ууучуна жыялгъанды,

Тереклени чёпленича юзалгъанды,
Шынкьарт этип, Кьобандан чабакъ алгъанды.

¹ Эрик – терини, ийлеп, жумушакъ этер ючюн, аны эрик сууда тутхандыла.

Жаш Алауган алай кьаты чючгюргенди,
Ол чючгюрсе, таулада кюрт юзюлгенди,

Эмегенле, кьоркьуп, жерге чёкгендиле,
Ол жетди!..– деп, тамам азап чекгендиле.

Ол, жетген жаш болуп, айтдыргъанды атын,
Анга чыртда чыдамагъанды, дейле кьатын,

Эр кючюне чырт тиширыу тёзмегенди,
Алауган а, чурум неди – сезмегенди.

Алауганды ай кьууушдан рысхы саугъан,
Алтын башлы юй ишлетген нарт Алауган.

Рысхыдан, юйден да жокьду анга кьууанч,
Жокьду, жокьду жерде анга бала жубанч.

Жангыз кьалып, такьырлыкьны сынагъанды,
Озуп баргъан жаш кюнлерин санагъанды,

Тюп болама деп, ол кемсиз бир бек кьоркьгъанды,
Жилямугьу сакьалын жууа саркьгъанды.

Баланг жокь эсе уа, не бар алтын юйден,
Сабийсизлик – ол ачыды ачы кюйден.

АЛАУГАН ТАЙНЫ КЪАЛАЙ ТУТХАНЫ

«Ай, медет а, чыдамайды манга кьатын,
Нарт элинде бедишге кьалгъанды атым,

Элге жарап, жукьлатайым ол бедишни,
Мажарайым халкьгъа жарар хар бир ишни»,–

Деп, сагьышла эте эди нарт Алауган.
Айтыулу иш болмай эди ол мажаргъан.

Нарт элине жууукь Тёртгюл кёл бар эди,
Тюпсюз кёлню юч жагьасы юч жар эди,

Бир жагьасы аны гюллю тала эди,
Аны кёрген кёз аралып кьала эди.

Хар жаз сайын анда бир гюл чагьа эди,
Ол чакьгъан кюн кёлден бир тай чыгьа эди,

Чартлап чыгып, тай ол гюлню кьаба эди,
Тамам жашнап, ол кёл таба чаба эди.

Кьыза барып, учуп кёлге кире эди,
Ол тамаша тайны кёп нарт кёре эди.

Сейир тайгьа кёзлери да кьарай эди,
Менлик сезим жүреклерин тарай эди,

Тайны кёрген нартны эси тала эди,
Орунундан тебалмайын кьала эди.

Гюл чагьар кюн халкь жыйылды ол талагьа,
Сакьлатады, кёрюнмейди тай алагьа,

Сакьлай туруп, арып, хынч-хынч да этдиле,
Тюнгюлдюле, «энди чыкьмаз» деп, кетдиле.

Алауган арымайын сакьлайды тайны,
Ол бу кюнню сакьлагьанды сау бир айны,

Чыгьар тайгьа кёрюнмезча амал тапды,
Уру кьазып, кулдала бла башын жапды.

Эки кулда ортасындан кьарар кибик,
Кёлден чыкьгьан тайны тюзде марар кибик,

Кёргюч быргьы учну аз-маз чыгьаргьанды,
Тап жарашып, «тамашаны» марагьанды.

Бир замандан ол тюрсюз кёл ачылгьанды,
Толкьунлары төрт жанына чачылгьанды,

Кёлден кёк тай чыгып, гюлге тебрегенди,
Атламындан аны тала тебренигенди.

Кюмюш жалын хагок аяз тарай эди,
Алауган да сейир болуп кьарай эди,

Аяз жалын анда-санда чача эди,
Жал тюбюнде сагьакьлары ача эди.

Быгьынлары жашнай, бирде уа кьалтырай,
Эки кёзю да накьутлача жылтырай,

Солууундан чыкьгьан тылпыу чыкь болады.
Хар хырзасы айланжюкча ² бурулады,

² Айланжюк – хайнух.

Терк аяздан чыкъ бюртюклери булгъана,
Бир кезиуледе бир бирине чулгъана,

Сора накъут бюртюклеча чачылдыла,
Кюн таякъла бюртюклеге чанчылдыла.

Алауганны талыу сингип талагъына,
Къууут жуммак тыгъылгъанча тамагъына,

Бу сейирликге битеу эсин атханды,
Кёзбау тайны нюрю аны жукълатханды.

Ол тюшюнде ай къууушха кетди сора,
Ай ичинде анасындан хапар сора.

Анасыны айтханына кёлюн керди,
Анасы уа анга быллай бир дерс берди:

– Балам, санга мен тюшлеринг бла барама,
Уятсам, тайны кёзлерине къарама,

Къулакълары – тайны жангыз чола жери,
Чартлап чыкъ да, тут да, тарт сен ары-бери,

Къат жүгенни билеклигин чалып атсанг,
«Гемудады» тайны аты, атын айтсанг,

Жууаш болуп, ажымсыз да бой саллыкъды,
Санга ёмюрге кертичилей къаллыкъды!

Бу сёзлени эшитгенлей, деу Алауган
Уянганды тайны кёзбау жукъусундан.

Гемуда да гюл таба тебирегенлей,
Жетип, ол гюлню къаба тебирегенлей...

Чартлап чыгъып кулда башлы урусундан,
Жетип, тутду Гемуданы къулагъындан.

Бирлешдире къарыуларын, Жер бла Айны,
Тарт-соз этип, кишнетеди тулпар тайны,

Къысхычлача, бармакълары алай къатды,
Къат жүгенни билеклигин анга атды.

– Гемуда! – деп къычыргъанлай, тай тынч болду,
Алауганны кёлю рахатлыкъдан толду.

Къулакълары салпыланды Гемуданы,
Ол жашнагъан сыфаты да кетди аны,

Бир аманкай алашагъа ушап къалды,
Къат жюгенде ауузлукъгъа ауузун салды.

Алауганны излемине келишгенди,
Сора ол нарт тилде былай селешгенди:

«Онглу болдунг, амалла бла хорлагъанса,
Башымы уа жесирликден къутхаргъанса...

Башха жерден тюз туугъанлай урланганма,
Харралада жесир болуп айланганма.

Биз тукъумлу атла бютюн тамамлабыз,
Керек болса, жулдузлагъа учалабыз,

Керек болса, тенгиз тюпде солурукъбуз,
Хауасыз да, чегимсизде да турукъбуз.

Алай а мен ол жылыма жеталмадым,
Тайлыкъ этип, жесирликден кеталмадым.

Харра жыйын Тёртгюл келню билгендиле,
Кёл жагъада гюл урлукъну сепгендиле,

Ала мени кёлге атып кетгендиле,
Ол гюл чагъар заманда уа жетгендиле.

Гюлню башын аш бла манга бергендиле,
Юйренчеклик халны менде кергендиле,

Кёл жагъада энтта урлукъ атхандыла,
Сора манга ала алай айтхандыла:

«Гюл чакъгъанлай, жазда сен чыгъарса кёлден,
Жюрегинги къандырырса, къаба гюлден,

Сен юч жылны жазда этип турсанг алай,
Жашарыкъса, жашнарыкъса элиялай,

Кючден толсанг, бизге къуллукъ этериксе,
Уллу сыйгъа, махтаулагъа жетериксе,

Биз айтхандан чыгъып санга жокъду мадар,
Не махтаугъа тийишли бол, не керге бар».

Алай айта, тюпсюз кёлге атхандыла,
Кеслери уа жер киндикге къайтхандыла.

Гюлню ууу синге болур инсан къаннга...
Сау бир жылны тансыкъ болуп туруп анга,

Эки жылда, эки жазда кѳапхан эдим,
Ма ючюнчю кере гюлге чапхан эдим.

Хар кѳапханым сайын ачыу кире эди,
Ачыу кѳара кючюмю кемире эди,

Мен юч кѳапсам ачыу-кючден толлукъ эдим,
Харралагѳа ёмюрлюк кѳул боллукъ эдим,

Баш харраны мен сыртыма аллыкъ эдим,
Нарт элlege кѳыйынлыкѳла саллыкъ эдим.

Сен а мени жетип тутдунг заманында,
– Гемуда! – деп, тюз атымы айтханында,

Ким болгѳаным тюшдю эсге, эс жыйгѳанда,
Кючюм кѳалды, ачыуум а кѳалды анда.

Хар ишим бла сени кѳлюнге жетерме,
Ашхылыкѳлагѳа ёмюр кѳуллукъ этерме.

Хар кюнюнге, хар ишингде болсам дагѳан,
Нарт элингде чыгѳарыкѳды сени багѳанг.

Сен кѳарама сыфатыма, ол кѳзбауду!
Болумлуну тѳгереги зарды, жауду!

Зардан, жаудан сакѳлар ючюн кесибизни,
Омакѳлыкѳгѳа алдатмайыкъ эсибизни,

Тыш кѳарамгѳа, кокалагѳа да алданма,
Кюн жарыкѳда чыракъ болуп бошха жанма,

Керек болса, мен кирликме кѳуш сыфатха,
Чыгѳарыкѳма дюнлю кѳкде жети кѳатха.

Керек болса, тенгиз тюпге кирликме мен,
Анда сейир дунияланы кѳрюксе сен,

Мин сыртыма – жер-суу аулай биз барайыкъ,
Дунияда не кѳрюкбюз, бир кѳарайыкъ.

Сен жалымдан кѳадал, желле алмаз кибик,
Кѳзлеринги да кѳаты кѳыс, кѳоркѳмаз кибик,

Суугѳа кирсек, сагѳагѳыма³ сал бетинги,
Менден чыкѳгѳан тылпыу бла жаба этинги» –

³ Сагѳакъ – кѳулакъ безле.

Деп, Гемуда Алауган бла учду кёкге,
Булувланы жыра, чыкьды эм бийикге,

Андан кьайта, тенгиз тюпге кирип кетди,
Бир кесекге Алауганны сылыт⁴ этди...

Толкьунланы жыра, чартлап чыкьды андан,
Не болгьанын эсгергинчи нарт Алауган,

Биягьынлай гюл талада турадыла.
Нартны эки жюреги терк урадыла.

Ма алай бла ала элге келгендиле,
Нартла кьарап, экисине кюлгендиле:

«Не болур бу Алауганны салпы аты,
Неди муну бу сюеги, бу сыфаты?!»

Нарт бла ат да чамчылагьа кюледиле,
Кимликлерин ичлеринден биледиле...

АЛАУГАН АНАСЫНА БАРАДЫ

Гемуда да, Алауган да тасдыла,
Экисине жерде жерле аздыла.

Ай кьууушха кетгендиле экиси,
Андады дейле жашауну игиси.

Анда жашайды Алауганны анасы,
Жарашмайды анга жерни хауасы.

Кийиз элек кие келсе бетине,
Жабышмакь сют жагьа ингил этине.

Аны ючюн Жерге хазна келмейди,
Жер жашауну алай кьолай билмейди.

Айдан кьарап, нарт Дебетни суюгенди,
Суюмекликни шынкьартында кюйгенди,

Оноу этип, тюбешгенди Дебет бла,
Дорбунда жалгьашханды эти эт бла,

Ма алай бла туугьан эди Алауган,
Андан сора тууду он бла жети жан.

⁴ *Сылыт этерге* – ырмах болургьа, бек арыргьа.

Алауганнга ай кьууушу жарашды,
Тёрт жанына сейирсинип кьарашды,

Ийнакьлайды аны тапхан анасы,
Тамам тансыкь этген эди баласы.

Саугьалайды, ол байды да не байдан,
Хапар айтды Алауганнга ол айдан:

– Жети кьатлы темир – айны тулугьу,
Он кьычырым – хар кьатыны кьабугьу.

Ол кьууушун кюн ууладан сакьлайды,
Кёкден тюшген ташладан да жакьлайды.

Ай кьууушда жашау этген инсанла,
Кесибизча айтыуубуз – «айсанла»...

Жерибизни жаханымча этгенек,
Ол атылыр деп, биз андан кетгенек,

Асламыбыз урушлада ёлгенек,
Кьалгьаныбыз ай кьууушха келгенек.

– Анам, кьалай таныгьанса атамы?
Сен айчыса, ол жерчиди, айт аны... –

Деп сорады анасына Алауган,
Ол да айтды, аз тартына жашындан:

– Биз, айсанла, кьалгьан эдик бютюн аз,
Бир бирине жууукь жетмеген болмаз.

Ашхылыкь деп, сьоймеклик деп жашайбыз,
Болмаз кьалса, биз нартлагьа ушайбыз.

Дуниягьа жаратылгьан хар инсан,
Ёлген кюнде жиляр бала ызындан,

Кьоймай кетсе, мадар болуп – ол палах,
Кечилмейди, кечилмейди – ол гюнях!

Ма алай бла оноу этип жууукь, тенг,
Эки ара болгьанлыкьгьа кесек кенг,

Бергендиле мени сени атанга,
Кёргенимде, чарламадым мен анга.

Сиз туудугьуз жюрегим да болду токь,
Жерде жашап турургьа уа мадар жокь,

Саным – мында, жаным сизде турама,
Кёргючюмю жеригизге бурама,

Эс кюзгюмю сизге дайым бурама,
Биргегизде тургъан кибик сунама».

– Кёргючюнг бла мен да жерге къарайым,
Не бар, не жокъ, анам, мен бир марайым –

Деп, Алауган кёзюн къысды кёргючге,
Сейир болду жууукълашдыргъан кючге.

Къол аязда кибик кёрдю нарт элин...
Хоншу жашха келтиредиле келин.

Алауганны тюше хар зат эсине,
Къатынсызма деп, жарсыды кесине...

Эл кыйыргъа бурду кёзюн кёргючню,
Кёрдю сора харраладан онючню.

АЛАУГАНЫ ТАСХАЧЫЛА БЛА УРУШУ

Жер киндикден тахсачыла келдиле,
Тайны кёлде болмагъанын билдиле,

Ачыуланып, таш атдыла да кёлге,
Бетжан⁵ салып, къарадыла нарт элге.

Гемуданы кёрсек деп марайдыла,
Кёзлери кызаргъынчы къарайдыла,

Не къарап, кюрешип да кёрмейдиле,
Жер киндикге да хапар бермейдиле.

Ала тайсыз жер киндикге къайтханлай,
«Жокъ» хапарны таматагъа айтханлай,

Башчы харра тюшюрлюкдю башларын,
Аны къой, аямаучуду жашларын.

Бетжан салып, элге зор къарайдыла,
Аманлыкъ этерге деп, марайдыла.

Ангылады ниетлерин Алауган,
Жигитликни излеп тургъан нарт инсан,

⁵ Бетжан – уру къазып (окоп).

Анасына «сау кьал» деди да, тебреди,
Анасы уа не болгъанын эсгерди,

Къарап кёре, оюм келе башына,
Сора айтды ана сүйген жашына:

«Харраладан биз да азап чекгенбиз,
Жерибизден ала ючюн кетгенбиз,

Сен аланы хорламазса тюз кюч бла,
Кесинг уруш эталмазса онюч бла.

Сен ауургъа санама да бу жюкню,
Ал кьолунга ма бу темир кёрюкню,

Уулу, отлу хауа барды ма мында,
Къутулуу жокъ ол хауаны ууундан.

Харралагъа жел жаны бла жетерсе,
Бу тюймеден бассанг, сен шалт этерсе»,–

Деп, анасы жашын жолгъа ашырды,
Жюрегинде такъырлыкъны жашырды.

Тасхачыла бетжан салып тургъанлай,
Кюндюзгюде кюнча жарыкъ болду ай,

Кёзню кысып ачхан кесек заманнга,
Чючкюргени ушап ахырзаманнга,

Жерге тюшдю Гемуда бла Алауган,
Алыргъа деп харраладан дертли кьан.

Кёрюкню да кьоюп атны белинде,
Ким биледи, не зат чакъды кёлюнде,

Жерге сала башха сауут-сабасын,
Къолгъа алып жетмиш атлам къамасын,

Харралагъа мыллык атды Алауган,
Ол чючкюрген ахырзаман тауушдан,

Харраланы бир къаууму ойсурап,
Бир къаууму телилеча тюз къарап,

Турдула да, терк эслерин жыйдыла,
Алауганны чабыуулун тыйдыла.

Онюч къама бир къамагъа тиеди,
Жарлы ана айдан къарап кюеди.

«Мен айтханны этмединг, – деп шыбырдай, –
Ай, баламдан бошайдыла», – деп жилий.

Харрала бла сермешеди Алауган,
Кбулакъ суугъа ушагъанды саркъгъан къан,

Къамасындан чартлай терк-терк элия,
Жер тепгенди, чарс болгъанды дуния.

Нарт Алауган тогъуз жауну къапханды,
Тогъузундан тогъуз жара тапханды,

Къаны саркъа, кючю кете барады,
Гемуданы ол жүрегин жарады:

– Кёрюкню ал! – деп, Гемуда къычырды,
Жел ургъаннга таба аны чакъырды,

Онунчуну да къаплайды Алауган,
Энди юч бла сермешеди тажал жан.

Алауганны къалмай хазна къарыуу,
Уруш эте, артдан-артха барыуу,

Гемудагъа таба жууукъ элтеди,
Чыдаялса, бир кесекчик жетеди,

Гемуда да алгъа мыллык атханды,
Алауганнга жете, жерге жатханды.

Нартны жаны тамагъына тыгъылды,
Ол Гемуданы сыртына жыгъылды,

Гемуда уа аны алып терк турду,
Харраланы табанлары бла урду,

Жел ургъан таба мыллыгын атханды,
Кесек бара, Алауганнга айтханды:

«Татлы тенгим, сагъагъыма бетни сал.
Тылпыуумдан солу, маржа, къарыу ал.

Ма кёрюрсе, сен къалырса сау-эсен,
Бу жол кёрюк тюймечикден бас да сен».

Тунакыракъ эшитсе да сёзлерин,
Ахыр кючюн салып ача кёзлерин,

Жаугъа буруп ол кёрюкню ышанын,
Аз-маз сезе тюймесинден басханын,

Эсин ташлап, Гемудадан жыгъылды,
Биягъынлай жан тамакыгъа тыгъылды.

Жѣтел эте, жыгъылдыла харрала,
Къала жерден ёрге къобалмай ала.

Алауганны бетин аяз сылайды,
Гемуда уа жараларын жалайды.

Бителеди хар жалагъан жарасы,
Жашауу бла ёлюмюню арасы

Кери бола, сора жашау хорлады,
Эсин жыя келип, былай жырлады:

«Дюлдюр атым, жандан суйген Гемудам,
Сен саулукъдан боллукъ туюлдю хатам.

Мен да сени аман кюнде атмазма,
Ачдан ёлюп къаллыкъ болсам, сатмазма».

АЛАУГАН КЪАТЫН ИЗЛЕП АТЛАНАДЫ

Кѣп жигитлик этгенликге Алауган,
Баш махтаугъа жетгенликге Алауган,

Тыш махтаудан ич жарсыугъа себеп жокъ,
Къатынсызны кѣлю къалай болсун токъ?

Кѣргенликге кѣп игини, аманны,
Тыяр мадар табалмайды заманны.

Тюп болургъа бютюн къоркъа Алауган,
Тохтамайды, тохтамайды чырт заман,

Дюлдюр аты Алауганнга айтады:
«Бек теркликден заман артха къайтады,

Кел учайыкъ, къайтарайыкъ заманны,
Биз билейик, ичи неди тамамны...»

Гемуданы тюзлемейди Алауган,
Баш алдаргъа излемейди Алауган,

Къысха айтса, анга къатын керекди,
Аны ючюн бюгюн такъыржюрекди.

Къыйналады къарт Дебет а жашына,
Келтиралмайды бир зат да башына,

Сатанайгъа оноу сора кетгенди,
Сатанай да таша оноу этгенди...

Бир жылы кюн чагъадыла баллийле,
Жолда ашыкъ ойнайдыла сабийле,

Къатлары бла озуп бара Алауган...
Къулагъына келди сабий къычыргъан:

«Сабий! Къартча, сен болмагъан эсенг сер,
Мен къытханем бу ашыкъны, бери бер,

Бермей эсенг, сен тоюмсуз, барын ал,
Тейри къаргъап, Алауганча, жангыз къал!

Не къатынынг, не сабийинг болмасын,
Этген ашхы муратларынг толмасын!»

Сын этдиле Алауганны ол сёзле,
Алас-булас этедиле дум кёзле,

Сабийле уа ойнай-кюле къачдыла,
Нартны жүрек жараларын ачдыла.

Сабийлеге саугъа берди Сатанай,
Алауган а не зат этер деп, сынай...

Юйге келип нарт сагъышла этгенди,
Гемудагъа минип, узакъ кетгенди.

Таудан, суудан, тюзледен да ётгенди,
Келе келип, бир дуппургъа жетгенди.

Жууукъ келсе, дуппур тюйюл – эмеген –
Жерни узун жарылгъанын тигелген!

Тюп эрини кёкюрегин жапханлай,
Эмчеклерин инбашларына атханлай,

Олтурады, гызмаларын жел тарай,
Алауган а, турмады да кёп марай,

Жууукъ келе, аллай амал тапханды,
– Ой, анай-анай! – деп, анга чапханды,

Арт жанындан тутуп, онгун алгъанды,
Эмчегине эринлерин салгъанды.

Ол эмеген къатын: «Балай, балай», – дей,
Жукъусундан уянганча, титирей,

Ёрге туруп, Алауганны эсгерди,
Ауузун да эки къулачха керди.

– Таша келип, сен онгуму алмасанг,
«Ой, анай!» – деп, алай бала болмасанг,

Жер тигиучю бу ийнеме чанчырем,
Шынкъарт жагъып, шишлик этип ашарем.

– Сен да манга, «Ой, балай» – деп айтмасанг,
Алай теркде сен ийнамгъа къайтмасанг,

Мен да сени къаты къысып эзерем,
Бу къама бла тюз бойнунгу кесерем.

– Хы-хы, болду, балам эсенг, айт хапар,
Нек келгенсе, нарт элингми болду тар?!

– Не жашырыу, къатын излеп келгенме,
Ариу къызынг болгъанын да билгенме.

Манга берсенг аны, юй-кюн этерме,
Ма кёрюрге, кёлюнге да жетерме!

– Къуу сёзюнг азлыкъ этеди, нарт улан,
Атынг неди? – Мени атым – Алауган.

– Хайда, сора, нарт Алауган, тынгыла,
Мен айтханны эсге жый да, ангыла...

Жангыз башлы юзюк эдик биз юзюк,
Биз билген дуняда – жангыз тюзлюк

Насыпны кючлей, алай жашай эдик,
Урунуп, халал къыйын ашай эдик,

Жырсыз, тойсуз туралмаучу эдик биз,
Жарсыуладан кери эди эсибиз.

Бар эди бизни сейир алтын тонубуз,
Ол эди бизни хар неден онгубуз,

Дуня мюлкден багъа эди багъасы,
Къобуз согъа эди тонну жагъасы,

Эки женги къарсны ариу ура эди,
Этеклери уа жангызгъа бара эди.

Бир жашыбыз, бир кызыбыз бар эди,
Аталары да тири тулпар эди,

Ийнаныучу, кенг жүрекли эди ол,
Ол ашхылыклагъа тутта эди жол.

Юйдегили да этген эдик жашны,
Чакыргъанек тойгъа хоншу Ючбашны.

Ючбаш тойда тонубузну кѳргенди,
Сейирсинип, уллу багъа бергенди,

«Алтын тонну сатыгъыз!» – деп кюрешди,
Ичгенинде, «сатмайсыз», – деп демлешди.

Ачыуланып, тойдан чыгып кетгенди,
Арадан да бир бѳлек кюн ѳтгенди...

Ол мурдар а аман оюм этгенди.
Ма алай бла, аны ууу жетгенди...

Ол кюн кызы бла кетген эдик чегетге,
Бек багъа бериучю эдик кѳгетге...

Келинчик да жашха къарай, суйюне,
Тансыкъ болуп кетген эди юйюне.

Биз да, къайта, ыстауатха киргенек,
Сени жауунг кѳрлюк затны кѳргенек...

Зарлыкъ, алтын инсанлыкъдан ал болуп,
Жаш бла ата жатадыла, сал болуп.

Юч башлыла экисин да ѳлтюрюп,
Кетгендиле, алтын тонну кѳтюрюп.

Андан бери, уллу болуп дертибиз,
Къалмагъанды алгъындача бетибиз,

Мен да, кызы да хар келгенни ашайбыз,
Дуниягъа дертли болуп жашайбыз!

Ючбашлагъа дерт жетдирир къарыу жокъ,
Сен: «Анай!» – деп, тинни этдинг кесек токъ.

Керти нартча, мурдарланы сен кырсанг,
Кючюнг жетип, алтын тонну сыйырсанг,

Баламача кыучагъымы керирме,
Кызымы да санга суйюп берирме.

Сеникиди, сеникиди хар неси,
Алтын тон да болур аны бернеси.

Излей эсенг сен кызымы кёрюрге,
Сыфатына аны багъа берирге,

Кир, эркинсе, юйде жукълап турады,
Уянса уа, ишни бойнун бурады,

Этимине, бирда-бирда, жокъду сёз.
Сыфатына тиймесин бир аман кёз.

– Мен, биринчи ишни этип келейим,
Баш къалынны мен ишим бла төлейим,

Тындыралсам, киеу болуп келирме,
Тындырмасам, уруш тюзде ёлюрме.

Къатын сёзге тесукъа⁶ да этгенди,
Алауган да атха минип кетгенди.

⁶ Тесукъа этгенди – жарсыгъанды.

Мурадин ЁЛМЕЗ

УЧХАН АЙРЫКАМНЫ ХАНГОШАСЫ

Экинчи китабы

(Баргъаны. Аллы 1-чи санындады).

ОРХАН

* * *

Алтынчы тюн а, тюш бола, самум¹ жетип, кьум кётюргенди. Кьулла тюелени чёкдюргенлей, барысы да алагъа кьысылгъандыла. Зыгъыр кьатыш жел шырхыдан башха тьююл эди. Насыпха, самум терк тохтагъанды, алай, барханла кёчюп, тегерек бек тюрленгенди.

– Жулдузла чыкьгъынчы, былай турайыкь, ансы жол табаллыкь тьююлбюз, – дегенди кериуанны иеси.

Зейтун да анга ыразы эди. Ол алчадакь жашха жарсый тургъанлай, ол бархан башындан кьарагъанды да, «бери келигиз» деп, кьол булгъагъанды.

Кериуан тебирегенди.

Алчадакь, кериуанны аллына энип:

– Былай анда бир тебе тургъан кьарелди кёреме, – деп, шымал таба кёргюзтгенди. – Ол атлыгъа ушайды, андан жол сорайыкь.

Алчадакьны ызындан кериуан кьарелдиге жетсе – ол а бир эриши ифрит темир туругъа² чанчылып. Кеси да жезден. Юч кёзю. Бири – мангылайында. Арыш³ ауузундан кьабан тишлери бери кьарап. Кьолун да саламлашыргъача узатып.

Зейтунга, аны жаны барча кёрюнгенди. Ол, Аяздан тьюшюп, кьатына баргъанды да:

– Салам алейкум, деу ифрит! – деп, аны жез кьолун тутханды.

Ол эки кёзюн акьырын ачханды да, андан кьызгъылдым жарыкь жайылгъанды. Сора, арыш ауузу ышара:

– Алейкум салам, огъурлу адам! – деп кюкюрегенди. – Мени кёрген узакьдан окьуна кьачып кетеди, сен а салам да берип, кьолуму да тутдунг! Ол жюрегиме бек асыуду. Кимсе, не айланаса, не жюрюйсе?

¹ Самум – кьум бораны.

² Туру – ось.

³ Арыш – оглобля, уллуаууз деген магъанада.

– Мен халиф улу Зейтунма, жыйыным бла Димашк шахаргъа барама да, биз жолдан ажашхан болурбуз дейме. Жол кёргюзтсенг, бек болушурукъса, – дегенди Зейтун.

Ифрит, туру юсюнде чыгыш таба бурулгъанды да:

– Жарым кюнню былай ары барып турсагъыз, уллу кериуан жолгъа чыгырыкъсыз, андан ары уа ажашмазсыз, – дегенди.

– Сау бол, хурметли ифрит, бизге бек жарадыңг. Энди биз барайыкъ, – деп, Зейтун ызына бурулгъанлай:

– Халиф улу, – деп сөлешгенди ифрит, – сен мени бу халыма жарсыгъанса, алай сорургъа бетсинип кьойгъанса ансы.

– Хау, алай, соруп, жүрегинги кыйнаргъа болмадым, – дегенди Зейтун.

– Да бил. Ифрит патчах Димидар жетдирген жазады бу. Ол кызын манга берирге унамагъанда, биз экибиз да къачдыкъ. Алай ол, ызыбыздан жетип, мени туругъа чёкдюрдю, кызын а алды да кетди.

– Сора санга болушур амал жокъмуду? – деп жарсыгъанды Зейтун.

– Угъай. Къыямагъа дери кьум арасында жез къапда турлукъма.

– Да сора Аллах тёзюм берсин, мен а – кечериксе – барайым.

– Халиф улу, сакъ бол, сени ызынгдан тюшгенле бардыла, – дегенди да, ифритни кёзлери акъырын жабылгъандыла.

Кериуан алайдан узайгъанлай, алчадакъ, атын чапдырып келип, Зейтунну къатында тохтагъанды:

– Халиф улу, аллыбызны аскер бёлек сакълап турады, не этебиз?! – деп соргъанды сора. – Ол жау аскерди!

– Жау болгъанын а къайдан билдинг?

– Санжакъларындан ⁴. Мен аллай санжакъла Аббас патчахны аскеринде кёргенме.

– Сора биз андан нек къоркъургъа керекбиз? Хатабызмы тийгенди? – деп соргъанды Зейтун.

Садия, къайгылы:

– Халиф улу, ол юч хангуш Аббасны жашлары эдиле, – дегенди.

– Да сора сермешден ёзге сайлау жокъ, – дегенди Зейтун. – Бюгюн болмаса да, тамбла табарыкъдыла.

– Алыкъа жаранг ауурду, кылыч туталмазса, – дегенди алчадакъ, – биз а аллай кючге не эталлыкъбыз?

«Жара» дегенлей, Зейтун жарасына тийгенди, алай – не сейир, не аламат – жарасы сау болуп тура эди.

– Ифрит! – деп ышаргъанды ол, – жарам сау болуп турады. Энди сермеширге да боллукъду! – Сора, Садиягъа бурулуп: – Садия, биз жауну бир жанына чалпытайыкъ, сен а, биз къайтхынчы, кериуанны сакъла. – Зейтун, алай айтып, Аязгъа мингенди. Садия уа:

– Халиф улу, кериуандан эсе мен санга бегирек керекме, – деп, ол аскер жыйыннга кьошулгъанды.

⁴ Санжакъ – стяг.

Кеслеринден иги да кѐп аскер бѐлек бла бетлешириклерине да кьарамай, нек эсе да, аскерчиле бек таукел, бек базгын эдиле.

– Угъай! Сен кериуан бла кьаласа! – деп, Зейтун, аскер жыйынын ызындан тизип, барханла артында тас болгъанды.

Садия кериуанны тебиретгенлей, жер тюбюнден чыгып кьалгъанча, тѐгереклерин абирекле алгъандыла. Абирек башчы, Садияны эслеп:

– Э, да кериуанны эм багъалы далгюзюрю сенсе да! – деп, сейиртамаша болгъанды. – Ай сыфатлы ариу, энди сен да менисе!

Садия, масхара кюлюп:

– Сен бу кериуаннга чабаргъа базгъан эсенг, акъылдан кемсе! Телиге уа кечим бар: бизни кетме кьой! – Кериуан кетип тебирегенлей, башчы абирек кьулладан бирин кьылыч бла уруп ѐлтюргенди.

– Хурметли абирек, бу сен аллын тыйгъан Садия хангошады, эри – халиф улу Зейтун. Ол бусагъат жетерикди, андан эсе кет да кьал, – деп акъыл юйретгенди кериуан башчы. – Андан кьутулаллыкъ туюлсе.

– Сен неле жаншайса, – деп ачыуланнганды башчы абирек, – жашауданмы тойгъанса?! – Алай айтып, ол кьылчы бла керилгенди, алай:

– Хангошадымы дединг?! – деп, Садиягъа бурулгъанды. – Да сора биз бакы байлабыз десенг а! Кьутулалгъан а... Мени жыйырма жыл тутадыла! – Ол, кьыйыкъ ауузун ачып, силкине кюлгенди. Сора кериуан башчыгъа: – Кериуанны артха бур! – деп кьыжырагъанды.

– Бурмайды! – деп, Садия кьылычын сууургъанды.

Абирек жыйын харх этип кюлгенди, абирек башчы уа хангошаны батырлыгъына тамаша болгъанды.

– Сен мени бла кюч сынашыргъаamy сюесе? Мен дуня билген Зеит алчагъырма⁵. Мени алыкъа киши да хорламагъанды! – дегенди ол, Садия чогъож болур да, кьылычын кьынына салыр дегенден. Алай Садия, тиширыу башы бла аны демлешге чакъырып, кѐлюн бек сындыргъанды. Ол, ачыуу кѐзлерине чабып, кьутургъан бугъача кьайырылгъанды.

– Сен хангоша эсенг да, кесинги манга тенг этип, бош сѐлешдинг! Мен жерин билмеген тиширыуну, тауукъгъа да тергемей, башын кьыйпап кьояма!

– Мен а сенича оспар генезирни кепге бек суююп жыйыгучума! – деп кюлгенди Садия.

Зеит, алынып, Садиягъа чапханды, алай агъазча женгил хангоша алып абирекни ары-бери сюрюшдюре, къара кюнюн чыгъаргъанды. Сора, юсюне айланып, юч кере сермегенди да, абирек, кьылычы кьолундан чартлап, жерге жыгъылгъанды. Ол кезиуде абирекледен бири Садиягъа садакъ атханды, алай ол учуп келген окъну, кьагъып алып, ызына сызгъанды да, окъ абирекни боюнуна тийип, атдан кетгенди.

Абирек башчы, жерден секирип туруп, хангошагъа бирден чапхан абиреклеге:

– Тохтагъыз! – деп, кьыжырай кьычыргъанды. – Анга кьайсыгъызыны бармагъы тийсе да, аны башын аллына тюшюрюрме!

⁵ *Алчагъыр* – поединщик, дуэлянт.

Абирекле, жерге битгенча, сын къатхандыла.

– Сыйлы хангоша, жыйынымы аллында мени бедешлик этдинг, болсада, кызы башынг бла, сен ким да хурмет этерча кызауатчыса. Мен не генезир эсем да, сени усталыгынга, хунеринге намыс этмей болмай-ма, – деп, хангошагъа баш ургъанды. Сора, жерден кылычын кетюрюп: «Мен сенича кызыны ийип кыйсам, жерде менден тели болмаз эди. Биргеме келесе», – деп, сабыр селешип, атына мингенди.

– Барлыкъ туююлме. Бек этсенг, ёлтюрген этериксе да, мен да бир кыауумугъузну ала кетерме, – дегенди Садия сабыр. – Мени башым бла киши ойнамагъанды, сен да бош умут этме.

– Керуанынгы, кесинги да ууучлагъанма. Сююп бармасанг, сюймей элтирбиз, – деп биягы сабыр селеше, Зеит дагыда бир кыулну ургъанды. – Сен «угъай» дегенинг сайын, кыулларынгдан бири ёллюкдю. Энди дигизангы кезиуюдю.

Садия, жанлары кырууп тургъан адамларына кыарап чыкыгъанды. Ол кимге тѳзсе да, туугъан кюнюнден бери анга аналыкъ этип келген дигизасын а кыалай жойдуруп эди?..

– Аллахдан аман тап, сырсыз абирек. Сен хорладынг, алай сауутсабамы берлик туююлме! – Хангоша, атына минип, керуанны ызындан тебирегенди.

* * *

Зейтунну аскер жыйыны Гафурну аскер бѳлегине жууукылашханлай:

– Эй, алай тохтагызыз! – деп, кыол кетюре, хыны кычыргъанды Гафур. – Кимлесиз, кыайры барасыз?!

– Аллыбызыны да тыйып, соруу этерча, сен а кимсе?! – Зейтун да хыны этгенди.

– Эшта, сен халиф улу Зейтун болурса! Алаймыды?!

– Хау, мен халиф улу Зейтунма!

– Мен а Аббас патчахны аскербеге – айтхылыкъ Гафурма!

– Ким эсенг да, сырсызса. Сырсыз бла уа мени кылычым селешиюуюдю, андан эсе жолумдан тай!

Гафур таууш этип кюлгенди. Аны ауазы уллу быдырындан, дорбун ичинденча, тунукъ чыгъа, ол кыулакыларына жетген мыйыгыын сылагъанды. Сора, сур бет алып:

– Мен сени бусагъат, токылуноча байлап, Аббас патчахны аллына атарыкъма! Сен аны жашларын кыыргъанса! – деп, ол, кылычын сууруп, Зейтуннга чапханды.

Сермеш башланганлай окыуна, Зейтунну жыйыны Гафурну аскер бѳлегин гунч этип кыйгъанды. Кесин а, алф келлю жашла, **самаркыау*** да эте, мыйыгыын юйютюп, чыгышдан келген керуан башчыгъа сатып ийгендиле. Сатханда да – бир шайчыкыгъа.

Халиф улуну жыйынына да ол таукелликни, кюнню ифрит берген эди.

Жыйын терк окъуна ызына айланганды. Ала, кьум кётюрюп, тохтаган жерлерине келселе, эки адам ёлюп, кериуан а – жокъ. Жыйын кьайгыгыга кьалып турганлай, бир ынычхаган таууш эшитилгенди. Кьулладан бири алыкка сау эди. Ол болган ишни Зейтунга айтханды да, жан алганды, жыйын а кериуанны ызындан кьууулганды. Бир кесекден узакъда кюн кюйдюрген кьысыр кьаялагъа кирип барган кериуанны эслегендиле. Алай, Зейтун ызларындан жетерге, ала кьаяла ичинде тас болгандыла.

Кьум тауусулуп, суулары эртте кьуругъан ташлы тарладан бирине кирген абиреклени ызларын эслеялсам деп, тюрслеп кьарай, Зейтунну кёзю бир жылтыраган затха илингенди. Ийилип, аны жерден кётюрсе – Садияны боюнчагындан минчакъ. Халиф улу арлакъ барганды да, дагыда бир минчакъ тапханды. Зейтун Садия анга жол кёргюзтгенин ангыларга, жыйыны да жетгенди. Андан сора хар жетмиш атламдан бир минчакъ таба, ала кьая кьалага тирелип тохтагандыла. Кьая кьала бийик эди, дарбазасы – темирден.

– Ары кьалай ётебиз, ким кьалай ойлайды? – деп сорганды Зейтун, алай киши жукъ айталмаганды. Айтып да не айтырыкъ эдиле, кьала адам кючу кьарымазча, бек эди сора.

Ала мугурайып турганлай, кюнюш кьонгуроучукъла зынгырдаганча, бир жарыкъ кьыз ауазла эшитилгендиле. Жашла ары бурулсала, – арлакъда узун бойлу, субай санлы, алтын чачлы, накьут-налмас сыргалы, жюзюкю, боюнчакълы, билезикли бир ариу кьызла. Ала ичлеринде жулдузчукъла жанган сынакъ ⁶ мияла гёгенлеча, ингил жарыкъ жая, адам хыйсап этмезча, бир тамаша жанла эдиле. Узун акъ чилле жыйрыкълары ийле ⁷ санларын туура эте, субайлыкъларын черте, кьызла биягы зынгырдап кюлгендиле. Аланы бирлерини башында далгюзюр бла жасалган ташчыкъ бар эди. Ол, Зейтунну атын айтып:

– Былай бир келсенг эди, – деп, сюйдюмлю ышарганды.

Зейтун, была мени бошдан чакьырмайдыла деп, иги кьууум эте, барып, кьызлагъа салам бергенди.

– Хош кел, халиф улу! – деп, жарыкъ болганды Зейтунну чакьыргъан кьыз. Баям, ол бийчелери эди. – Биз кьая кьызларыбыз. – Бийче алай айтханлай, тар кьол тюрлю-тюрлю сейир-аламат макьамлы кьыз ауазладан толуп, кьаялада толкьун-толкьун кьатлана башлаганды. Кьазауатлада ташча кьатхан жүреклерери эрип, эринлерине ышарыу гёбелеги кьонмаган жашланы кёллери жарый, ала кьая кьызларына, хыйны этилгенча, алай кьарай эдиле.

Зейтун, кючден-бутдан эс жыйып, кьая кьызы бийчеге:

– Кьая кьызы, кечериксе, мени болжалсыз ишим барды. Бу жек ⁸ ауазыгызыны тыйыгызы – жашланы шашдырып кьоясыз, – деп тилегенди.

⁶ *Сынакъ* – хрупкий.

⁷ *Ийле* – гибкий.

⁸ *Жек* – волшебный.

– Жырласагъ а къалай боллукъ эдигиз? – деп ышара, бийче белги бергенди да, къая кызлары тохтагъандыла.

– Багъалы бийче, кемсиз ариулугъугъузгъа, таууушлукъ ауазыгъызгъа да сёз жокъ, алай артда жырларсыз, – деп ышаргъанды Халиф улу да.

– Халиф улу, биз да кюнубюзню теге айланмайбыз, – дегенди бийче, оюн халы тюрленип. – Бу сиз кёрген къая къала бизни къалабызды. Аны Зеит, абиреклери бла бийлеп тургъанлы, жыл болуп келеди. Алай, бёкем мермер эшик ачылыргъа унамайды да, арбаздан ары киралмай, адыргыдады. Зеит эшикни ачар амал табар деп къоркъама.

– Да сиз тажадан⁹ кызла, аланы къалай къыстайламайсыз? – деп сейирсингенди Зейтун.

– Зеитни сыйкъырчы Абан жазгъан хыйны тилсими¹⁰ барды. Ол аны тас этмей неда сыйыртмай, биз анга жукъ эталлыкъ туююлбюз.

– Бу сизни къала эсе, аны бир тасха эшиги да болур. Биз ары киралсакъ, къалангы кесинге къайтарырбыз.

– Ызымдан келигиз, – деп, бийче, аскер жыйынны алайдан юч садакъ атымгъа элтгенди. – Кёремисиз ол къая бетде тешикни, ары чыгъаргъа керекди.

– Да биз кийикле, не къушла туююл, дылгам¹¹ къаягъа къалай чыгъарыкъбыз? – деп мудахсыннганды Зейтун.

– Жаргелни кёремисиз – аякъ басар, къол тутар тапкачыкъланы?

– Хау, кёрдюк, – дегенди жашладан бири.

– Сора ёрлегиз. Ол тешик абирекле билмеген чола¹² жерди: юслерине таша чыгъып къаллыкъсыз.

Къая, къабыргъача, сыйдам болса да – ёзге амаллары жокъ. Жашладан бек гиртчилери, биргесине узун жип алып, кийик марагъан сюлесинча, сакъ къымылдай, къаяда тешикге жетгенди. Андан жипни салындыргъанды да, нёгерлери артыкъ къыйналмай ёрлеп, жете-жетгени, бёрюча, тешикге ташайып баргъанды. Тешик тышындан тар болгъанлыкъгъа, ичи, адам сюелип барырча, эркин эди. Ала тауушсуз дорбун бла къалагъа энип тебирегендиле. Шыхыртсыз бара, ала адам ауазла эшитип тохтагъандыла да, Зейтун, халны билип кел деп, ол гиртчи жашны тасхагъа ийгенди. Жаш, кёп да сакълатмай, къайтып келгенди.

– Халиф улу, – дегенди ол, къууанып, – абиреклени толу кёралмадым, алай ала, арбазда къанга къурап, ашай-иче турадыла.

– Адамларыбызны уа кёрдюнгмю? – дегенди Зейтун, хангошаны сорургъа уялып.

– Угъай, аланы уа эслемедим. Алай биз быланы къампайтсакъ, ала да табылырла. Сен не дейсе ансы?

– Алагъа жарсымагъыз, – деп сёлешгенди шагъырей ауаз. – Жашла ауазгъа бурулгъандыла, алай жукъ да кёрмегендиле: – Садиядан къал-

⁹ Тажадан – жашырын кючю болгъан, волшебник.

¹⁰ Тилсим – талисман.

¹¹ Дылгам – неприступный.

¹² Чола – хората, без присмотра.

гъанларын зинданнга атхандыла, аны уа, Зеит къатына олтуруп, абирек-лери бла бирге тонау сый эте турады. – Сёлешген къая къызы бийче эди. Ол бичакъ ауузу да кирмез къая жарылгъандан, танг аласы тейри жарыкъча, жашла аллына сюелгенди.

– Сора не сакълайбыз? – деп, ала къылыч сапларындан тутхандыла.

– Жашла, ашыкъмагъыз, – дегенди бийче. – Иги эсирме къююгъуз да, талкъ этип чыгъыгъыз.

* * *

Зеитни жыйыны уа, тонагъан къюбюрлерин, къююзлерин, къумач топларын арагъа салып, байланып ычхыннган итлеча, ашлауда тапханларын ауузларына тыкълай, чагъыр къошунланы бир бири ызындан гапаларына сыпхара эдиле. Ичги татыгъан Зеит:

– Сыйлы хангоша, сен а нек ичмейсе?! – деп, чагъыр толу алтын къамилни Садиягъа узатханды. – Ич, сени да кёзюнг жарыр!

– Мен тонаучу мурдарла бла ичмейме! – деп, хыны этгенди Садия.

– Хангоша, мени бла эслеп сёлеш, чочутсанг, кесинге аман!

Абирекле асыры дауур этгенден, ала къычырып сёлеше эдиле.

– Манга окъуна къаршчы туралмагъанса, сора ненге базынаса?! – деп къозутханды аны

Садия. – Зейтун жетсе, барыгъызны да кеси къырлыкъды, киштик чычханланы къыргъанлай.

Зеит, жеринден секирип къобуп, къол кётюргенди да, абирекле шош болгъандыла.

– Багъалы батырларым, биз бюгюн уллу иш этгенбиз. Аны байрамлай, ашай-иче турабыз, алай, къарыныбызгъача, кёзюбюзге да асыу керекди – жигитлик оюн!

– Хау, бизге жигитлик оюн керекди! – деп ёкюргенди кеф жыйын.

– Къылыч демлешде хангошаны ким хорласа да, анга минг динар берликме! Къайсыгъыз эм батыр?!

Кеф эселе да, хангоша бла демлеширге бири да унамагъанды. Ол Зеитни бютюнда ачыуланырып:

– Сиз бёрк кьерге угъай, жаулукъ къысаргъа тийишлиле кёреме! Сен да, сен да, сен да тур! – деп, Зеит къатында олтургъан юч бёкем абирекге сур къарагъанды.

Ала жерлеринден секирип къопмагъанлары ётюп:

– Хайда, къымылдагъыз! – деп жекиргенди.

Жашла асыры къоркъгъандан, кефлери аязып, хангошаны юч жанындан сюелгендиле да, Зеит «хайт!» дегенлей, демлеш башланнганды.

– Жара салсагъыз да, ёлтюрюб а къоймагъыз! – деп къычыргъанды Зеит, сечиясына олтуруп.

Абирекле не къючлю эселе да, хангошаны уруш хунери уллу эди. Ол аланы, кёп тутмай, къылыч сырты бла жерге къаплагъанды. Садия аланы ёлтюрюп къойса да, Зеитге алай ётерик тюйюл эди.

– Жетеулен болуп чабыгъыз! – деп хахайлагъанды ол.

Жетеуленни хангошагъа чапханы, Зейтунну да арбазгъа киргени тенг болуп, сермеш уллугъа кетгенди. Къанлары кызып тургъан жашла, дертленип сермеше, абирекле кылычларын атхынчы, аланы тохтаусуз кыыргъандыла. Сау къалгъанла жанауул¹³ эте, теслим¹⁴ болуп, алларында жыгъылгъандыла сора.

Зейтун Зеитни ёлтюрюрге да бир тебирегенди, алай къая кызы бийче эсине тюшюп, жазасына ол тюбетсин деп, сау кьойгъанды. Абан жазгъан хыйны тилсимни уа боюнундан юзюп алгъанды. Аскерчи жашла Зеитни байлап, тулукънуча, бир жанына атхандыла. Бир бирлерин сау-саламат тапхан Зейтун бла Садия уа кемсиз насыплы эдиле.

Аскерчи жашла терк окъуна зиндандан тузакъланы да эркин этгендиле.

Теслимле кырылгъанланы арбаздан кетергенлей, арбаз безирей тургъан къая кызыладан толуп, биягъы тюрлю-тюрлю тамаша макъамла жан-жанларындан кюн жарыкъча тегюлгендиле. Ол сейир-аламат макъамла жашланы кёллерин кекге кетюрюп, къушланыча учургъандыла. Къая кызылары къауум-къауум, жашланы ортагъа алып, сюдюмлю ышара, тегереклеринде ариу тепсей эдиле. Жюрек ыразылыкъларын билдиргенликлери эди ол.

Къая кызы бийче, Зейтунну бла Садианы къатларына келип:

– Халиф улу, сен бизге этген ахшылыкълары чеги жокъду. Аны ючюн не суйсенг да – тиле, къаялада болгъан байлыкъдан кесинге, жыйынынга да кыызгъанмам, – дегенди.

– Сыйлы бийче, сен манга этген игиликни да жокъду чеги. Хазнанг кесинге хайыр болсун! – деп ышаргъанды Зейтун.

– Угъай, алай бош ийип къоялыкълары тюйюлме. Сора экинг да мени бла келигиз: къаламы кегрюзтюрге сюеме, – деп тилегенди бийче.

Къаланы байлыгын, ариулугун айтып ангылатыр сёз къайда! Уллу отоулары – жюз. Хар отоу толусунлай бир тюрлю асыл таш бла жасалып, жумушакъ, ингил жарыгъы да – таш тюрсюнюне кёре. Хуреси¹⁵ уа, не бай патчах да сукъланырча алай. Алтын, кюмюш халыладан согъулгъан фарс, рум кюйюзлю эркин, жарыкъ тоханада уа – тах. Сулейман фыйгъамбарны да нек болсун аллай тахы! Бийче кюмюш бла жасалгъан кюзгюню аллында кюбюрчекни ачып, хангошагъа гёбелек суратлы далгюзюр тюйреуюч бергенди. Садия аны чачына тюйрегенлей, далгюзюр гёбелек къанатчыкъларын къакъгъанды. Зейтуннга уа – чыкъенчик. Аны огъу кычырымдан окъуна ташны теше эди. Сора, Зейтунну кёзюне къарап:

– Халиф улу, санга бир тилегим барды, этермисе? – деп соргъанды бийче.

– Да нек этмейме, къолумдан келсин ансы!

¹³ *Жанауул* – къан дыгалас.

¹⁴ *Теслим* – сдача в плен.

¹⁵ *Хуре* – сундуки со златом-серебром у ханов и падишахов.

– Зейтни манга бер, сау кьалгъан абиреклени да.

– Аны не тилеую барды! Алайсыз да санга кьояргъа деп тура эдим. Абирекле да сенидиле! – деп кюлгенди Зейтун.

– Сау бол. Юйсюз, кюнсюз этип, Зейт бизни кеп кыйнагъанды. Мен аны анга кечип кьояллыкъ туююлме.

– Сыйлы бийче, мени саугъама сен да угъай деме, – деп, халиф улу бийчеге Абанны хыйны тилсимин узатханды.

Бийче элгенген да бир этгенди, алай, кесин кьарыулап алгъанды да, терк окъуна жана тургъан отха атханды. От тили, ифрит сыфатлы болуп, ёрге ургъанды да, ачы кычыра, куююп кетгенди.

– Энди мен сизге эм сыйлы отоубузну кёргюзтейим. Ары жаланда кесим кириучюме, – дегенди бийче, ышарып. Сора баш бармагъын кьабыргъада кюзгю кёзчюкге кысханлай, кьабыргъа ачылып, ары киргендиле. Отоу фес¹⁶ маталлы, бийик, эркин отоу эди. Кьабыргъа гюренине кьама аузуна ушагъан узун терезеле. Аладан ургъан кюн жарыкъ зынгыр¹⁷ тапкачыкълда хазырлача тизилип тургъан мияла орунчукъланы жылтырата, отоугъа тасха бла бирге, кьууат да бере эди. «Къысыр кьая ичине кюн жарыкълны тиер амалы жокъду», – десе да, Зейтун соргъан а этмегенди. Анда не да сейир эди, тамаша.

Бийче бир мияла орунчукълну алгъанды да, аны Зейтун бла Садиягъа кёргюзте:

– Орунчукълну ичинде тазана кьанатлы гинжичикни кёремисиз? Ол кьая кьызчыкълды. Биз да ёмюрлюк туююлбюз, ичибизде жаннган отчукъ ёчюлгенлей, тас болуп кьалабыз, орунубузну уа быладан бири алады, – дегенди ол. – Сизнича, бизни ата-анабыз жокъ, сабий-балийибиз да. Биз этсиз-женсиз, кьаранчхача, суу кёмюк кибик бир затлабыз, асыл ташладан, тагы сууладан, кюн тиекледен жаратылгъан жанла.

– Кьая кьызы бийче, жанынга тиймесе, бир зат сорлукъ эдим, – дегенди кёлю бла Зейтун.

– Сен а тиймезча сор, – деп ышаргъанды бийче.

– Сора сормайма.

– Ойнап айтама. Сенден жашырып затым жокъду, халиф улу.

Зейтун, сорургъа бла кьалыргъа тартына:

– Сиз барны кыйматы неди? – дегенди, айсынлыгъы¹⁸ хорлап.

– Сизни уа? – деп ышаргъанды бийче, сагъыш эте да турмай.

Алайлай Зейтун, ол айтырыкъ терен фикирле, кюз арты жел сюрген чапыракълдай, бош, кьумгъа жутулгъан жауунлай магъанасыз, чирчик этмезлик, тамыр иймезлик тутхучсуз патыуала болгъанларын ангылагъанды: «Нени да ауалы барча, ахыры да бар. Сора не кыймат, не магъана хапар айтама мен?» Зейтун ауара эди. Бийче, аны сезип:

¹⁶ *Фес* – конус.

¹⁷ *Зынгыр* – горный хрусталь.

¹⁸ *Айсын* – любопытство.

– Бизни да Аллах жаратханды, – деп кюлгенди. Сора: – Энди уа жашырын дорбунубузну кёргюзтейим, – деп, Зейтунну юсюнден ауур жюкню алгъанды.

Ала, сыйдам жонулгъан жарыкъ къая тешик бла узакъ бармай, кенг, чокай¹⁹ маталлы дорбуннга келгендиле. Аны тюбю тегереги омакъ жасалгъан кём-кёк кёл эди.

– Къая къызлары, балыкъ къызлача, зауукъ эте, мында жууунуучудула. Бу кёл тенгиз бла байланыпды. Бизни суу тюбю бла баргъан къайыгыбыз барды. Эриксек, анга кирип, тенгиз тюбюнде, юсюнде да къыдырыучубуз.

– Жашларыгъыз а къайдадыла? – деп соргъанды Садия. – Бирин да эслемедим.

– Биз да, хур къызлача, кесибизбиз. Сизнича, бизни жүрек ауруубуз жокъду, – деп кюлгенди бийче, – жашла керекли туюлбюз. Бизни насыбыбыз – табийгъат хошлугъу, аны тюрленмей, бузулмай турушу. Биз кийик къыргъанны, агъачха от салгъанны, таш тёнгеретгенни, къая тешгенни суймейбиз, асыры озгъанны уа – ажашдырып, жазасына тюбетебиз.

– Сиз табийгъат къалауурларысыз сора?

– Хау, тауланы къорлары.

– Бир бирибизни таныгъанбыз, энди атынгы да бир айт, – дегенди Зейтун, къая къызыны кёзюне къарап. – Бу жерлеге айланган төрем болса, къайтмай кетмем.

– Надира, – деп ышаргъанды къыз

Ючюсю да – Садия, Зейтун, Надира – арбазгъа къайтханларында, аскерчи жашла къызла бла жарыкъ лахор эте тура эдиле.

– Батыр аскерчилерим! – деп селешгенди Зейтун, – тебирейик, алайсыз да кёп чырмалдыкъ! Жол алыкъа узакъды, къыйын!

Жашла онгсунмасала да, кетерге керек эди. Ала жолгъа хазырланып башлагъандыла.

Жолгъа чыгъардан алгъа къая къызлары жолоучулагъа сыйлы къанга къурагъандыла. Ала, адамлача, аш ашамагъанлыкъгъа, къангагъа уа уста къарай, тюрлю-тюрлю къыл къобузла согъа, жыйын-жыйын тепсей, ашларын бютюн татымлы этгендиле, кёллерин кётюргендиле, жүрекле-рин ариу умутладан торлтургъандыла.

Темир дарбаза ачылгъанды да, кериуан жолгъа тебирегенди. Биягъы тюрлю-тюрлю тамаша макъамла, ариу умутладан толтура, жашлагъа къанат битдиргендиле. Суу башы эрттен туманча женгил, къая къызлары аланы къумлагъа дери ашырып, кериуан кёзден тайгъынчы, ызларындан къарап тургъандыла.

* * *

Кериуан биягъы жез ифритни къаты бла озуп бара, Зейтун анга къайтханды да, салам бергенди. Сора:

¹⁹ Чокай – купол.

– Кючю уллу ифрит, сен манга бек болушдунг, мен игилигинги не бла къайтараллыкъма? – деп соргъанды.

Темир туругъа чөгюп тургъан жез Ифрит эки кёзюн акъырын ачханды да, андан къызгъылдым жарыкъ жайылгъанды. Сора, Зейтунну саламын алып, арыш ауузу ышара:

– Жууукъ бол, халиф улу. Ызынга уа нек къайтханса? – деп соргъанды.

– Аббас патчахны аскер бёлеги жолумдан чалпытды, – дегенди Зейтун.

– Ай, аллай бир палах боллугъун а сезген эдим, туура не болгъанын билалмагъан эдим ансы. Аббас патчах ызынгдан болгъан эсе, сен алыкъа андан къутулмагъанса. Халиф улу, сакъ бол: аны Абан деп бек кючлю сыйкъырчысы барды, ол ызынгдан жетмей къалмаз.

Зейтун ифрит бла ушакъ эте тургъанлай, кёк жашнагъанды, элия ургъанды.

– Халиф улу, Абан жетип келеди! Сен мени къатымдан кетме, ансы хыйнысы заран этер! – дегенди ифрит. – Ай, хужулукъ туру уа! Мен мындан къутулсам, аны бек терк гунч этер эдим.

Узакъда шайтан жел кётюрюлгенди да, хауа гууулдап, жер къалтырап башлагъанды. Шайтан жел жете келгенлей, Зейтун къая кызы бийче берген чыкъенчикге окъ салып атханлай, бир окъ жюз жаннган **гебох*** болуп, жел ичине ташайгъанды. Алайлай, ачы кычырыкъ этип, шайтан желни ичинден урчукъ маталлы бир ёре, юч тырнакълы, юч-тёрт жингирикли иничкебилек жаныуар чыкъгъанды. Ол, анга тийген гебохланы чыгъара, къулакъ сасытырча кычырып, Зейтуннга чапханды. Аны къуштырнакъ къоллары, жилянлача кымылдай, халиф улуну тутаргъа кюрешгенликге, Аяз андан тири кымылдай эди. Зейтун аны эки билегин да кыркыгъандан сора, урчукъ жаныуар жерге жыгъылгъанды да, аны ауузундан кеси маталлы гитче жаныуарчыкъла тегюлюп, Зейтуннга чапхандыла. Кёхтюдден уллу болмагъан быхчытиш затчыкъла халиф улуну, Аязны да абызыратхандыла. Къарыуун артха сакълап тургъан ифрит, Зейтунну амалсызлыгъын кёрюп, кызыл кёзюн ачханлай, андан минг от ийне чартлап, быхчытишлени кыырып кьойгъанды. Ифритге бу турушда аллай кюч кыйын бериле эди.

Демлеш аны бла бошалып къалмагъанды.

– Халиф улу, сен Аббас патчахны жашларын кыргъанса, аны ючюн сен ёлюрге керексе, хазыр бол! – деп, огъурсуз селешгенди сыйкъырчы Абан, кёзге туура бола. – Бусагъатда сынатханым сабий оюн эди!

Сыйкъырчы алай айтханлай, жер жарылгъанды да, андан тёп-төгерек деу жаныуар чыкъгъанды. Аны юсюн кымылдай тургъан тамырла басып эдиле. Ала хауада къамичилеча чартлай, къабан тишлерин ачып, Зейтуннга атылгъанлай, жардамгъа Садия да жетгенди.

– Сени бери киши чакъырмагъанды, кет! – деп урушханды анга Зейтун, алай бу халда Садия аны кьоюп кетерик тьойюл эди.

Сыйкъырчы Абан а:

– Не тап болду! Экинги да былайда кьабайым! – деп табалагъанды ²⁰.

Садия бла Зейтун залим жаныуар бла демлеше, аны бир талай тамырын кьыркъгъандыла, алай ол аны тыймагъанды. Бир тамыры Зейтуннга жетип, ол атдан кетгенлей, ифрит, кьалгъан кючюн жыйып, жаныуарны ургъанды. Аны мангылай кезюнден чартлагъан от таякъ жаныуарны дауач ²¹ этип, андан жайылгъан тютюн Садия бла Зейтунну тумалагъанды. Уу тютюнде тунчугъуп кьалмаз ючюн, экиси да, солууларын тыйып, жерге жатхандыла. Терк окъуна бир мадар этерге керек эди. Зейтун, кьымылдай тургъан бир узун тамырны кьыйырындан тутханды да, тютюн ичинден чыгъып, аны бла Абанны ургъанды. Сыйкьырчыны боюнуна кьыйыры чулгъанган тамыр, аны ары булгъай да, жерге ура, бери булгъай да, жерге ура, чачып кьойгъанды.

Садия, Зейтун да эс жыйгъандыла. Ифрит да аязгъанды.

– Сен батырдан сора да, табышлы ²² жигитсе! – деп махтагъанды аны жез ифрит.

– Хурметли ифрит, сен болмасанг, мени батырлыгъым, табышлыгъым да жаныбызны сакъларыкъ туююл эдиле. Сау бол, – деп, анга жүрек ыразылыгъын билдиргенди. – Санга жараялмагъаным жүрегими бек кьыйнайды.

– Жараяллыкъса, – дегенди ифрит. – Жигитлигинги кёрмесем, сагъынырыкъ да туююл эдим.

– Айт сора! – дегенди Зейтун таукел, борчлу болуп кьалыргъа суймей.

– Мени кьалауурум барды. – Ифрит алай айтханлай, тегерекде болгъан ууакъ ташчыкъла бир бирге кьошула келип, сур аскерчи болуп кьалгъандыла.

– Мени хорласанг, – деп, таш таууш эте, кюлгенди ол, – ифрит башына эркин болур, хорлатсанг а – аны азабын кесинг чегерсе!

– Келишдик! – дегенди халиф улу, демлешге хазыр бола.

– Алапат! – дегенди аскерчи, тегерегине гюрен тарта. – Сен да, мен да бу гюренден чыкъмай, алай демлеширкибиз. Кесинге сауут сайла, – деп таш аскерчи сюнгю, горда ²³, токъмакъ чыгъаргъанды. – Мен горданы сайлайма.

– Мен а муну! – деп, Зейтун токъмакъны алгъанды. Гитче кёрюнесе да, ауур эди да, ол жетсе, таш аскерчини башын чачарыгъы туура эди.

Экиси да гюреннге киргендиле да, бир бирлерин сермеп тебирегендиле. Гиртчи Зейтун, таш аскерчиден иги да тири кьымылдай, кесин урдуртмай, аны онгун сынагъандан сора, таукел узалып башлагъанды.

Садия уа, Зейтуннга болушур амалы болмай, Аллахдан болушлукъ тилей, кёл салып, дууа окъуй эди.

²⁰ *Табала* – злорадство.

²¹ *Дауач* – паралич.

²² *Табышлы* – находчивый.

²³ *Горда* – уллу бичакъ, мечь.

Зейтун, таш аскерчи юсюне ачыуланып чапханлай, бир жанына туруп, аны башын марап сермегенди. Алай токмакъ, аскерчини инбашына тийип, сол билегин чачып кьойгъанды. Зейтун алыкъа кьаршчысыны хыйласын билмей эди. Гюренден тышына чартлагъан ташчыкъла алай кьалгъандыла, ичине тюшген ташчыкъла уа биягъы инбашына жабышчандыла. Болсада, таш аскерчини билеги иги да кысхаргъанды. Зейтун, экинчи кере да ол хыйласын этип, сол бутун чачханды. Энди таш аскерчи акъсагъан да эте эди. Зейтун, душманын сермегени сайын, кьарыуу кете, арып башлагъанды. Насыпха, тап тюшюрюп, башына ургъанды да, чачылгъан ташчыкъла барысы да гюренден тышына чартлагъандыла. Алай, не медет, горда аны билегине жетгенди.

– Халиф улу, тобугъуна ур! – деп кычыргъанды ифрит. – Тобугъу чачылса, туралмаз!

Зейтун, тентирей келип, таш аскерчини тобугъуна ургъанды да, жерге кьаплагъанды. Энди ол кьобаллыкъ туююл эди. Таш аскерчи эс тапхынчы, Садия, гюреннге кирмей, Зейтунну жарасын байлагъанды.

– Зейтун, сакъ бол, ол хыйла этерге боллукъду! – деп сагъайтханды аны ифрит.

Халиф улу тобукъларына тургъан душманын керилип ургъанды да, ташчыкъла гюренден узакъ чартлагъандыла. Энди аны онг билеги бла тобугъуна дери эки буту кьалгъан эдиле.

Зейтун, ахыр кьарыуун жыйып, таш аскерчини чачып кьойгъанды, алай горда аны инбашына жетгенди. Таш аскерчи аугъанлай, ифрит темир турудан секрип тюшгенди. Энди аны жез кьабы да жокъ эди. Зейтунну эси аууп, Садия да, амалсыздан, анга жилий, ифрит думп болгъанды да, терк окъуна саулукъ суу бла кьайтып, Зейтунну жараларына тамызгъанды. Халиф улу, кымылдай келип, кёзлерин акъырын ачханды да, ышаргъанды. Ышармай а – сау эди сора. Садия да кьатында.

Ифрит, Зейтунну ёрге сюегенди да:

– Сау бол, халалжюрек батыр. Бюгюнден ары мен сени кьулунгма! – деп, аллында тобукъланнганды.

– Угъай, огъурлу ифрит...

– Дамдамир, – дегенди ифрит. – Мени атым Дамдамирди.

– Огъурлу Дамдамир, сен мени кьулум угъай, шуёхумса! – деп кюле, кьол узатханды. Ифрит асыры кьууаннгандан жилип окъуна кьалгъанды.

– Энди биз кетерге керекбиз, – дегенди Зейтун. – Сени сакълагъанла да болурла, хайда, тебирейик.

– Мени жаланда Димидарны ариу кызы Радим сакълайды, мен аны кьачырмай кьоярыкъ туююлме! – деп кюлгенди Дамдамир. – Сизни уа мычымай юйюгюзге жетдирейим.

Ала керуанна ызындан жетгендиле да, ифрит, жерге жатып, кьолларын кергенлей, тау тенгли деу болуп кьалгъанды.

– Билеклерим бла сыртыма минигиз! – деп гюрюлдегенди ифрит.

Кериуан Дамдамир ифритни сыртына миннгенлей, ол, хауагъа кё-
тюрюлюп, аланы Димашкъ шахарны тийресинде тюшюргенди да, адам
тенгли болгъанды.

– Дамдамир шуёхум, энди мен атамы кьууандырайым, сен а Ра-
димни кьууандыр. Бизден салам да айт, – деп Зейтун ифритни кьучакъ-
лагъанды.

– Сау бол, халал шуёхум! – деп, ол Зейтуннга кюмюш сынжырлы
сызгырыкъ бергенди. – Мен керек болгъанлай, муну сызгыртсанг, жер
этегинде болсам да, жетерме.

Зейтун, сызгырыкъны ала:

– Багъалы тенгим, сакъ бол, биягъы палахха кьалма, – дегенди,
къайгырып.

– Энди акъыллы болгъанма! – деп кюлгенди ифрит, сора, кёкге кё-
тюрюлюп, женубха ²⁴ учуп кетгенди.

Ю ч ю н ч ю с о р у к ъ а т ы

ЭММЕЧЛЕ

Гассону ханлыгъында тынчлыкъ орналып, тышындан да уруш
къайгъы болмай, халкъ ырахат жашай эди. Алай арт кезиуде жер, те-
бинтги болуп, Барс-Элни халкъын тынгысыз этип башлагъанды. Бир
ингирде уа: «Жер этегинде Хонгку тау от кьусуп, таш макъа маталлы
бир огъурсуз жаныуарны тышына атханды!» – деген тынгысыз хапар
келгенди. Аман хапар а керти болмай кьаламыды! Ол, эллени, шахарла-
ны кюйдюрюп, адамларын кьырып, жетген жерине уллу халеклик сала,
акъырын болса да, Барс-Элге жууукълашханды. Къалын къабы отда бо-
латча кьызарып, къабан жуху къайнар темир чача, андан кьутулур амал
болмай, адамла жашауларындан тюнгюлгендиле.

Энди барселчиле, не да этип, аны аллын тыяргъа керек эди.

Гассо хан тажадан Сюлейни, ышангылы ёзюрю Сайтону, аны
мингбашчы жашын Батраны, мазаллы аскербегин, айтхылыкъ жашла-
рын кенгешменнге чакъыртханды да:

– От Таш макъагъа кюч бла, амал бла да киши жукъ эталмай, биз да
палахха кьала турабыз. Ким не акъыл этеди? – деп соргъанды.

– Огъурлу ханым, келлик жолунда терен уру кьазайыкъ, ол ары
тюшер да, ёлтюрюбюз, – дегенди аскербек.

– Алф аскербегим, алай этип кёргендиле, Таш макъаны тыялмагъ-
андыла ансы, – дегенди Гассо хан.

– Ол агъачха киргенлей, тегерегинден от тыгъайыкъ, – дегенди жул-
дузчусу.

– Таш макъа кеси къайнар темирди, сора анга от не этерикди? Са-
гъыш этмей сёлешесе, – деп къакъгъанды хан. Ол анга артыкъ ышанмай
эди. Сора, ёзюрге бурулгъанды да:

²⁴ Женуб – кьыбыла, юг.

– Сен а не дейсе, Сайто досум, – деп соргъанды.

– Хурметли ханым, тейри, мен айтхандан жукъ чыгъарыкъды деп артыкъ ышанмайма, болсада, башыма андан башха акъыл келмейди. Таш макъа тау таргъа киргенлей, хазыр болуп туруп, юсюне гыйы ташла аудурайыкъ. Ол алайда чачылып, кёмюлюп къалыр эсе уа?

– Тейри, ёзге амал мен да кёрмейме, – дегенди Гассо хан. Дегенди да, Сюлейге къарагъанды. Ол къалкъып эди.

Бастырыкъча басхан ауур шошлукъ узакъгъа созулгъанды да, жюз-жыллыкъ Сюлей, эки гырхы къолун да таякъ сабына салып, кеси кеси бла ушакъ этгенча:

– Ай, аны тыяр амал мен биле эдим, алай ол адам баласы эталлыкъ иш туююлдю ансы, – деп, алай сёлешгенди.

Жашла тирилгендиле. Гассо уа:

– Не къыйын иш эсе да, хурметли Сюлей, бизни ёзге амалыбыз жокъду, айт, – деп, аны тереннге кетген кёзюне къарагъанды.

– Ангылап турама, – дегенди къарт Сюлей, – тынгылагъыз сора. **Кёк** тенгизни батыш жагъасында бир къара агъач барды. Агъач теренинде уа – Зугул тала, тала ортасында бир мазаллы кертме терек. Ол терекни тюбюнден, гинасууча, бир жылтырауукъ шаудан чыгъады. Ай жарыкъда ол шауданда жууунургъа бир сейир ариу кыыз келиучюдю.

Аны эшитгенлей, чёрчек Астемир:

– Мен барайым! – деп, жеринден секирип тургъанды.

Хандан къалгъанла бары да ышаргъандыла, кюлгендиле, Гассо уа:

– Кесинден таматала тургъанлай, санга сёз къайдан жетди, жаш?! – деп, Астемирге сур къарагъанды. – Хан улугъа женгиллик ушамайды!

Астемир, уялып, жерине олтургъанды. Сюлей а, хапарын андан ары бардыра:

– Хау, ол, ариудан да озуп, тамашады, келепен кыызды ансы. Анга тюбеп, бир адам артха къайтмагъанды, аты да Жаханым кызыды, – деп, сёзюн бошагъанды.

– Кыызгъа уа нек тюберге керекди, хурметли Сюлей, алайын айтмадың? – деп соргъанды Гассо хан.

– Аны жек жюзюгю барды. Ол жюзюкню кючю чексизди, марда-сыз.

Гассо хан сагъышха къалгъанды. Ёзюрю, аскербеге, жулдузчусу да уллайгъан адамладыла, аладан келлик жокъ. Жашлары уа... Жаханым кызына тюбеген сау къайтмай эсе, ол жашларын да ары къалай ийсин? Ахырында, кеси барса тюз боллукъ сунуп:

– Сауут-сабамы, атымы да хазыр этигиз, Жаханым кызына кесим барама! – деп, жеринден къобаргъа, жашлары, бирден туруп, дауур этгендиле.

Азнауур, алгъа атлап:

– Атам, ол айтханынг неди? Биз тура, сен къалай барырса?! Халкъ аллында бизни уялтма, – деп, къаты болгъанды.

– Жашла тюз айтадыла. Азнауур бла Сайто улу Батра барсынла, сен а, бу кьайгылы заманда мында болсанг керекди, – дегенди тажадан Сюлей, таягына таянып, жеринден ауур кьоба.

Сюлейни оноун жаратмай:

– Биз а, биз?! – деп, ачыусунгандыла алыкьа жаш, сюеклери иги кьатмагьан Астемир бла Сослан.

– Уланларым, ючюгюзню да ары ийсем, кьырал кьоркьуусузлукьга уа не амал? – деп, Гассо жашлагьа соруулу кьарагьанды. Астемир бла Сослан быллай оноугьа ыразы тьойюл эселе да, ата сьзюнден чыгьаргьа намыссыннгандыла.

Кенгешменчиле Сюлейни айтханын тюзге санагьандыла да, Азнауур Толкьуннга, Батра уа Женгилге минип, жол букьусун кьетюре, жоргут кетгендиле.

Бир айлыкь жол кьоратып, ала узакьда кьыйырсыз-чексиз уллу суугьа жетгендиле. Ол Кьек тенгиз эди. Ала келе келгенлерича, тенгизге кирип кетгендиле да, атла асыры кьызыу баргьандан, болат наллары суугьа жетселе, ташха тийгенча зынгырдай эдиле.

Ала, кюн бла кече барып, тенгизни бирси жагьасына чыкьгьандыла.

Жашла атларын кьантарып, кырдыкга бошлагьандыла, кеслери да, тешинип, кьз кьаматхан кьм-кьк кьк сууда жуууна-жюзе, талгьан санларына алтын бетли юзmezде солуу бергендиле.

* * *

Бир заманда, ала ёмюрде кьрмеген бир сейир кьобуздан чыкьгьан бир хыйсапсыз ариу макьам эшитгендиле. Ярабин, бу тамаша тартыу кьайдан келе болур деп, тегереклерине кьарашхандыла, алай жукь эс-лемегендиле. Жаннет макьамгьа жарыкь кьыз ауазла эшиле, экиси да кьарап тургьанлай, агьач кьыйырындан тенгиз жагьагьа мьлеклеча ариу кьызла чабып чыкьгьандыла да, жашланы тегереклерин алгьандыла. Ала мермер ташладан жонулуп ишленгенча, алай субай, алай ингил эдиле да, кьзю кьайсы кьызда тохтаргьа билмей, Батраны ауузу ачылып кьалгьанды. Азнауур а сагьайгьанды.

Кьызла, адыргы кийимчиклерин тешип, экисин да тартып тенгизге киргендиле да, ала бла ойнай, безирей, кьп жууунгандыла. Сора, кюннге кьызаргьа жагьагьа чыкьгьанлай, башында назик тажы болгьан бир кьыз жашланы кьатына келгенди.

– Жигитле, айып этмегиз, билирге сьйген затым барды да, сормай болмайма – сиз, кьайдансыз, кимлесиз? – деп ышаргьанды ол.

– Биз Барс-Элденбиз, – дегенди Азнауур, кьызгьа баш кьагьып, намыс эте.

– Мен а бу жерлени ханышасьма, атым Тинады, – деп, ол Азнауургьа назик кьолун узатханды.

– Мени атым Азнауурду, хан улума, – деп, ханышаны кьолун тутханды жаш.

– Тина, – деп, ханыша кьолун Батрагъа да узатханды. Батра, аллына атлап, аны кьолун тута:

– Батра, ёзюр улу,– деп, баш кьакъгъанды.

Тенгиз жагъада хур кьызла бла заман ашыргъан кьайсы жашха да уллу насып эди, аланы кьызлагъа алдана турур заманлары жокъ эди ансы. Хан улу Азнауур, кьара агъачха кьона баргъан кюннге кьарап:

– Кёз кьаматхан ханыша, бизни болжалсыз ишибиз барды, эркин эт да, кете барайыкъ, – деп, биягъы намыс этгенди.

– Хау, сизнича тулпар жашла баш булжута айланмаучудула, болсада, бюгече бизге кьонакъ болсагъыз, бек сюерикбиз, – дегенди Тина, не ташжюрекни да эритирча ингил ышарып.

– Жулдуз нюрлю ханыша, тилегинги жерге тюшюргенден эсе манга ёлген тынч эди, алай ишибиз керти да болжалсызды.

Ханыша мудахсыннганды. Батра аны, кётюралмай:

– Хан улу, кечериксе, алай, иш болжалсызды деп, ханышаны мууал гюлге ушатып, кьалай кетейик? Тинагъа хурмет этип, бир кече кьалайыкъ. Солуу кесибизге да керекди, – дегенди. – Талчыгъыпбиз.

Батраны «аурууун» иги билген Азнауур кетерге андан ашыгъа эди, ансы ханышаны жанына тиерге ол да суймей эди, тейри.

– Сыйлы ханыша, жанынга тийдим эсе, кеч. Тангнга дери биз сени оноуунгдабыз, – дегенлей, кьызла, кьууанч этип, тегереклерине басыннгандыла.

– Сора кьалагъа! – деп буюргъанды ханыша, назик кьолчугъун агъач таба узатып.

Ханыша бла уланла алда, кьалгъанлары ызларындан, жарыкъ лахор эте, агъач ичи жаяу жол бла кёп да бармай, бир бийик, тынгылы, ариу ишленнген жарыкъ кьалагъа келгендиле. Сыйдам ташла бла сырылгъан кьала арбазда чачмала шырылдай, гокканлада сейир-аламат гюлле чагъа, жаннет чыпчыкъла тюрлю-тюрлю кирпичдей, жюрекке асуулукъ, кёзге ариулукъ бере эдиле. Алай бу мамыр кюйге ахыры да келишмеген бир зат да бар эди, ол да неди десенг – кьала тегерегинде аскер кийимли, сауут-сабалы кьызла.

Азнауур, жюрегин тынгысызлыкъ женге, уллу кёллю болгъанына ачыу этип, ханышаны ызындан кьалагъа киргенди. Кьаланы ичи не уллу, не бай ханны да сейирсиндирирча аламат эди.

Ала тоханагъа ётгендиле да, ханыша хантуруннга олтургъанлай, келип, эки жанына эки жуслан жатханды.

– Багъалы кьонакъла, кёлгюзге жукъ келмесин, бизге сакълыкъ керекди! – дегенди ханыша, Азнауурну тынгысызлыкъын эслеп. Энди ол огъурлу, халал, жумушакъ угъай, сёзюнде кьатылыкъ, менсиниулюк, озгъурлукъ ачыкъ сезилген ханыша эди.

– Айып этме, жюйюсхан ханыша, алай сизни кьалауурларыгъыз да, кесигизча, кьызла, эр кишилеригиз а кьайдадыла? – деп соргъанды Батра.

Ханыша, ышарыуунда ай сууукълугъу эслене:

– Сыйлы кьонагъым, урушдадыла. Бизни кьыралгъа кючлю жау чапханды да, биз – кьызла, мында бугъуп турабыз, – дегенди. – Энди, багъалы кьонакъларым, алтын отоугъа ётейик. Сый кьанга кьуралып, сизни сакълап турады.

Ханыша хантурундан ёхтем тургъанды да, кьалгъанла аны ызындан алтын отоугъа киргендиле. Кьанга башына ханыша кеси, эки жанына уа кьонакъ жашла – Азнауур бла Батра – олтургъандыла.

Бай жасалгъан кьангада кьарасауут салыннган чын табакъла, тамаша оюулу сыйлы чагъыр сауутла, алтын-кюмюш шишле, къашыкълла. Анда болмагъан ашарыкъ, ичерик жокъ, кеслери да бир биринден татыулу, татымлы. Суу кьамишча субай, омакъ кьызла шапалыкъ эте, ханыша жеринден тургъанды. Ол тургъанлай, бары да кьопхандыла.

– Бюгюн бизге барселчи уланланы сыйлы кьонакъ этген Уллу Тейрибизге минг махтау! – деп, алгъыш аягъын бийик кётюргенди, ызы бла аны ариу эринлерине жетдирип, ахырына дери ичгенди. Ханышаны ызындан бары да ичгендиле да, сыйланып башлагъандыла.

Ичги татып тебирегенлей, кьызланы бир кьаууму тюрлю-тюрлю кьобузла согъа, бир кьаууму уа тепсей, кьууанч, тейри кьылышча, кьала ичине жети нюрлю болуп жайылгъанды.

Жашла, болжалсыз ишлерин унутуп, накъут бетли чагъырдан аз-аз уртлай, хур сыфатлы кьызлагъа сюйюне, кеслерин жаннетде сунуп, кьууанчлы эдиле, насыплы.

Чагъыр жашлагъа иги татыгъандан сора, ханыша Азнауурну, эгечи Рина уа Батраны кеси отоуларына алып кетгендиле.

– Ханышабыз бизге былай этгенлей кьачаннга дери турлукъду? – деп, кьобуз согъа тургъан кьызланы бири, кьобузун бияры сызгъанды. – Адам кёз кьаратыр жаш болуп, кеслеринден бирин да оздурмайдыла!

– Тюз айтады! Ханышаны бу кьылыгъын кьойдуругъа керекди, биз башыбызгъа эркин кьызлабыз! – деп чамланнганды сарычач, тыгъёшюн, узун бойлу кьыз. Башхала да ханышагъа ачыуланып, дауур уллугъа кетди.

– Не кьаугъады бу?! – деп, ханыша отоуундан чартлап чыккъды. Ол жур сюрюуге чабарыкъ жусаннга ушай эди. – Была мында сюйгенибизча бир турлукъдула, сиз да кьуру кьалмазсыз!

Алай сарычач тохтардан туююл эди.

– Бизни небиз да ортакъды, кьолубузгъа тюшген эр кишиле да! Сора сиз экигизден кьалгъан-кьулгъанла бла кечинип туругъа нек керекбиз?

– Ма муну ючюн! – деп, ханыша сарычачха атылгъанды да, кёз илиннгинчи, аны сыртындан салып, жан кезлигин кьызны боюнуна тирегенди. – Ангыладынгмы энди?! – деп кьыжырагъанды ханыша.

– Ий, ангыладым, – деп женгдиргенди сарычыч.

* * *

Танг аллы эди. Ханыша зауукъ кечеден сора татлы кериле уяннганды. Сюйдюмлю, ариу агъачлы жашха сюйюмлю кьарай, ол Азнауурну

боюнунда, алтын шынжырчыкыгъа тагъылып, алтын барс баш суратчыкыны кѳргенди. Анга кѳзю къарап тешгенди да, боюнуна такъгъанды. Тюз ол кезиуде ханышаны отоуна тынгыч ²⁵ къызладан бири чабып киргенди.

– Багъалы ханышам, тенгиз жагъа бла бизни таба уллу атлы аскер келе турады, оноунгу сакълайбыз! – деп ашыгъыш билдиргенди.

– Сора терезе ауузунда ол узун бойлу шешадан бери тамызчы! Хайда, кымылда! – деп, сакъчы къызгъа къамилчикни узатханды. Къыз къамилчикни къайтаргъанлай, ханыша, къатында жугъун да билмей жатхан Азнауурну уятып, анга дарман суу ичиргенди. Азнауурну эси жерине келип, сейир-тамаша болгъанды да, ханышагъа шекли къарагъанды. Сора ачыулу:

– Сиз эммечлесиз ²⁶ – къазауатчы къызла! – деп, жеринден хыны тургъанды.

– Хау, биз эммечлебиз – къазауатчы къызла. Аны юсюнден артда сѳлеширбиз, бусагъатда уа жау аллына сюелирге керекбиз: бизни таба уллу атлы аскер келе турады! – деп, ханыша тѳшекден секрип туруп, терк кийинип башлагъанды. Болушсагъыз, биз да сизге анга кѳре болурбуз.

– Атларыбызны, сауут-сабаларыбызны хазыр этигиз, Батраны да аяздырыгъыз! – деп буюргъанды Азнауур.

Сакъчы къыз, шешены да алып, Ринаны отоуна чабып кетгенди.

Азнауур бла Батра тышына чыгъаргъа, къала арбаз, аны тѳереги да къыз аскерден толуп эди. Уллу атлы аскер эди ол. Тюрлю-тюрлю байракълары хуада желсирей, ханыша аскер аллына сюелгенди да:

– Багъалы эгечлерим! Бюгюн чегибизден уллу аскер ѳтгенди. Алай, бизге къажу туруп, алыкъа бир аскер да сау къутулмагъанды! Хан Тейрини кючю бла, ала да – ол жийиргенчли эр кишиле – ажалларын бизни сауут-сабабыздан табарла! Этиучюбюзча, къан-жан аямай, тюгаякъ сылыкъланы, дуниядан гунч этербиз! – деп кычыргъанды ханыша, кыылычын кѳтюрюп.

– Гунч! Гунч! Гунч! – деп къатлагъанды къыз аскер, сауут-сабасын зынгырдата.

Бир ауукъдан кенг юзmez жагъада эки аскер да бетден-бетге сюелгендиле. Жау аскерден юч атлы айырылгъанды да, ханышаны аллына келгенди.

– Бизни асланжюрек патчахыбыз, урушсуз бой салсагъыз, жаныгъызны сау къояргъа айтады! – деп, оспар сѳлешгенди келгенлени бири.

– Биз а бермейбиз! Жерибизге от бла кирген отунда кеси кюеди. Къайт да, ханынга алай айт! – деп, хыны этгенди ханыша.

Ол кезиуге Азнауур, Батра да жетип, ханышаны къатына сюелгендиле.

²⁵ *Тынгыч* – дозорный.

²⁶ *Эммеч* – амазонка.

Уруш башланганды.

Къылыч тутаргъа, садакъ атаргъа, сюнгю уругъа уста эммечле, къоркъуу билмей, уруш эте эдиле. Алай жау аскер кючлю эди, уллу.

Азнауур, къызыл къаннга боялып, «ой анам!» деп къычыра, атдан кетген къызланы кёрюп, кёзлерине къан чапханды:

– Эй, ханыша! Аскеринг бла артха тур да, экибизге уруш этме кьой! – деп къычыргъанды ол. – Хайда, артха кетигиз!

Ханыша белги берип, Рина сур быргъысын тартханды да, эммечле артха тургъандыла. Жау аллында энди экеулен бар эди: алф къазауатчыла – Батра бла Азнауур. Ала жау ичине сингип кетгендиле да, душманнга уллу халеклик салгъандыла. Хорланган жау къачар умут этгенди, алай эммеч аскер аны къуршап, сауут-сабасын жерге атдыргъанды, тобукъландыргъанды.

Ханыша, кюнча жарып, жашланы къатына келгенди да, ала атдан тюшгендиле. Аtdан ханыша да тюшгенди. Ол Азнауурну, ызы бла Батраны къучакълагъанды, сора, алында тизилген эммеч аскерге бурулуп:

– Хан улу алф Азнауургъа бла ёзюр улу алф Батрагъа махтау! – деп къычыргъанды.

– Махтау! Махтау! Махтау! – деп къатлагъанды эммеч аскер, сауут-сабасын ёрге, энишге эте.

– Къазауатчы эгечлерим, сиз бюгюн кесигизден кёп да, къарыулу да жаудан къоркъмай, къазауат этгенсиз! Энди уа бу сыйсыз жесирледен сайлагъаныгъыз сизниди! – Ханыша алай атханлай, эммечле, чабышып, бирери бирер жесирни къолун артына байлап, хыны-хуну эте, сюрюп келип, къатларында тобукъландыргъандыла. – Булжуп бошагъаныгъыздан сора, этеригигизни билесиз! Алай алгъа ёлген эгечлеригизни асырагъыз, тузакъла уа ёз итлерин кёмсюнле! – деп, Тина атына мингенди да, жашла да мингендиле.

– Сыйы бийик Тина, энди биз кетерге керекбиз, мындан кёп тыйма бизни, – деп сёлешгенди Азнауур.

– Айтхылыкъ батырла, бюгюн сиз экигиз болмаса, биз, къазауат эте, бирибиз къалмай къырыллыкъ эдик. Хорламны къууанчын бла сизни эрлик намысыгъызны этмей, къалай ийип къояйым? Энтта бир кече къалыгъыз, – деп тилегенди Тина.

– Ишибиз болжалсызды, къалаллыкъ туююлбюз, – дегенди Азнауур, атын къара агъачха бура.

– Соргъанны айыбы жокъду, сизни бери сюрюп келген неди? – деп соргъанды ханыша, – ким биледи, биз болушур зат эсе уа?

– Биз Жяханим къызына тюберге керекбиз, ол бу жерледеди, бу къара агъачны теренинде.

Тина, аны эшитгенлей, къайгъылы болгъанды.

– Хапаргъа кёре, ол бек кюйсюз къызды, алай аны юсюнден толу хапар билирге сую эсегиз, мен сизни бир къарт къатыннга элтейим, Жяханим къызындан аны хапары уллуду.

Азнауур, кьуанып:

– Тейри, сыйлы ханыша, ол а бизге уллу болушлукъ эди, – деп, тирилгенди. Ол кезиуде, Батра, чайкъала келип, ат юсюнден жерге салыннганды. Азнауур атдан секририп тюшюп, Батраны санларын тинтип кьараса, сабы сыннган садакъ окъ жауурун тюбюне терен кирип тура эди.

Ханыша, кьайгьыгъа кьалып:

– Батраны кьалагъа терк жетдирирге керекди. Мен бусагъатда сакъыннган кьатын бизни отачыбызды, хакимибиз. Биз кьалагъа жетерге, ол да келир! – деп, эммеч кьызладан бек тирисин хаким кьатыннга чапдыргъанды.

Азнауур бла ханыша жаралы Батраны кьалагъа жетдиргенлеринде, отачы кьатын аланы жаралылагъа бакъгъан юйде сакълап тура эди. Ол терк окъуна жашны тёртаякъ кьангагъа бауурундан жатдырып, кёлегин жыртханды да, жарасын сары суу бла жуугъанды. Сора жаргъан, кесген, тешген, тикген хакимлик алатларын аллына жайгъанды.

– Багъалы кьонакъ, энди сен жолдашынгы кьангагъа, тепмезча, кьаты байла, – дегенди, – кьымылдап кесине палах этдирмесин.

Азнауур жассы кьанга кьайишле бла Батраны байлагъанды, отачы кьатын а, жараны эки жанын бичакъчыкъ бла жырып, окъну чыгъаргъанды. Сора жарасын кёксюл суу бла жуууп тикгенди да, юсюне дарман чапыракъла салып байлагъанды.

– Багъалы кьонакъ, жолдашынг а кьаты адам кёреме, чууун да чыгъармады, – деп махтагъанды отачы Батраны. – Тейрибизге махтау, энди жан кьоркьууу жокъду, бир ауукъдан аягъы юсюне боллукъду.

– Бизни артыкъ ауугъубуз угъай, сагъатыбыз да жокъду, – деп, Батра жеринден кьопханды, алай, кёзлери кьарангы этип, тентирегенди.

Азнауур, аны ундурукъгъа жатдыргъанды да:

– Батра досум, сен ауур жаралыса, мындан ары мен кесим барлыкъма, сен а аллыма кьарап тур! – деп, жол кёллю болгъанды.

– Угъай, мен сени кесинглей ийип кьояллыкъ туююлме, – деп, биягъы ёрге тургъанды.

– Батра, сабий болма, – деп, басымлы сёлешенди Азнауур. – Сен бу халда манга болушлукъ эталлыкъ туююлсе. Аны кьой да, мен кьайтыргъа, аягъы юсюнге болуп тур!

Батра аны ангыласа да, хан улуну жангыз иерге суймей, андан адыргы эте эди.

– Жан тенгим Азнауур, кесинге сакъ бол, сени сау-саламат кёргюнчю, мен тынчаяллыкъ туююлме, – дегенди сора Батра. – Бар, Тейри нёгерингди.

– Жарсыма, досум, отачы хапар берсе, мен Жаханым кьызына бир мадар этерме.

Ханыша, отачы, Азнауур, тышына чыгъып, бир уллу терекни тюбюне келгендиле да, ханыша кьарт кьатыннга ишни болушун толу айтханды.

– Да, багъалы кьонакъ, – дегенди отачы, Азнауургъа айланып, – мен Жаханым кызындан билгеними санга баям этейим, алай анга тюбеген эр артха къайтмайды. Ары атланырдан алгъа сагъыш эт.

– Сыйлы отачы, мени ёзге амалым жокъду, билгенинги айтсанг, ол манга уллу себеплик этерикди, – дегенди Астемир, бирден эки болмазын ангылатып.

– Сора тынгыла. Хар ай толгъан кече Жаханым кызы, Зугул таланы ортасында чыкыгъан, гинасууча, жылтырауукъ шауданнга келип, жууун-нган этеди. Ол сени жаратса, сау кьояр, алай болмаса, эрттенликге сени шау этер. Насыбынг тутса, ол кызы сени сюер да, жюзюгюн кьолгъа этерге тынч болур. Дагъыда эсингде тутарыкъ бир зат. Ол сенден тамычы кьан тилер, алай берме. Берсенг, анангы, атангы, туугъан жеринги, тап, кеси атынгы окъуна унутуп, Жаханым кызыны кьолуна кетмезден тюшериксе. – Сора отачы кьолун узатханды да, терекден аны кьолуна бир эрлен секирип тюшгенди. – Багъалы кьонакъ, муну ызындан барып тур, ол сени Гинасуу шауданнга элтир. – Алай айтып, ол эрленни терек бутакъгъа бошлагъанды.

Азнауур, экиси бла да саламлашып, эрленни ызындан тебирегенди.

– Жолунг босун! – деп сёлешгенди ханыша ызындан.

– Тейри кьууандырсын! – дегенди отачы.

* * *

Азнауур кёзден ташайгъанлай, ханыша, болушлукъчуларын чакъырып, хорлам байрамгъа хазырланыгъыз деп буюргъанды. Шапалыкъ этген эммечле кенг жашил талада кырдыкга узун чилле жабыула жайгъандыла. Ашарыкъ, ичерик келтиргендиле. Эммеч кызыла аскер кийимлерин байрам кийимлеге алышып, талагъа келгенлеринде, дуняда аллай бир ариу кызы барды деп бир адам ийнанмаз эди.

Ханыша, туруп:

– Багъалы эгечлерим, биз бюгюн бек кючлю жауну хорлагъанбыз. Хау, бизге эки алф улан уллу болушлукъ этгендиле. Болсада, биз жаудан артха турмагъанбыз, турлукъ да туююл эдик. Алайды да, аны ючюн хорлам байрамыбыз жарым болмасын. Бизге бу хорламны берген Хан Тейрибизге махтау! Хан улу Азнауургъа махтау! Ёзюр улу Батрагъа махтау! – деп, алгъыш аякъ кётюргенди.

Сюелип тургъан эммечле:

– Махтау! Махтау! Махтау! – деп кычргъандыла да, чагъыр аякъларын къампайтхандыла.

Биягъы той башланнганды.

Эммечлени бир кьаууму кьоллары артларына байланып тургъан жесирлени сюрюп келгендиле да, жокку этип, тобукъландыргъандыла. Кызыла, итлеге атханча, алларына сюекле ата, жесирле да, асыры ачдан, бир бирлери бла талаша, аланы байрамларын бютюн жарыкъ этгендиле.

Кече арасына той-оюн бошалгъанды. Чагъыр татыгъан эммеч кызыла жесирлени боюнларына чилле белибаучукъарын атып, тёрт аякъландырып, биргелерине алып кетгендиле.

Тина эгечи Ринаны отоууна киргенде, ол Батра бла ариу ушакъ эте тура эдиле.

– Къалайса, ёзюр улу? – деп соргъанды ханыша.

– Сыйы уллу, Азнауургъа къайгъымдан сора бир хатам жокъду, – деп, ышарыргъа кюрешгенди ол.

– Ёзюр улу Батра, жолдашынга Хан Тейри болушур, мен бусагъат чууанагъа барып, анга табына, тилек этерикме, сен а, жарсып турмай, аякъланыргъа кюреш, – деп, отодан чыгып кетгенди.

* * *

Хан улу Азнауур, эрленчикни кёзден ажашдырмай, ызындан юч кече бла юч кюн баргъанды. Тёртюнчю кюнню ингинде Зугул таллагъа жетип, Азнауур атдан тюшгенди, Толкъунну къантарып²⁷, отларгъа бошлагъанды. Сора, сыртын терекге тиреп, бишген къакъ этден къаба, кеси да билмей, къалкъып къалгъанды. Толгъан ай агъач этегинден акъырын кётюрюле, аршха жетгенлей, Толкъун, ууакъ кишнеп, Азнауурну уятханды. Бир кесекден ол юлкуюле шыкыртагъан таууш эшитгенди да, таланы нюр жарытып, агъачдан бир кызы чыкыгъанын кёргенди. Ол Жаханым кызы эди. Ызындан сюйрелип келген чилле жыйрыгъындан жаланы кёрюне, къыргъый санлары туура болуп, субай аякълары кырдыкка жетмей, туман устуккуча, хауада жюзюп бара эди кызы. Азнауур кёп ариуну кёрген эди, мунучасына кёз ачмагъан эди ансы. Жаш кызыдан кёз алалмай, жеринден да тебалмай бир кесек тургъанды. Жаханым кызы уа, Азнауурну эслемей, шауданнга келгенди да, бетин айгъа бургъанды, сора, тешинип, шауданнга, чыккыргъача, юч кере кирип чыкыгъанды. Хар киргени сайын: «Мени тозмаз жашлыгъым бу шаудан сууча жарыкъ да, жангы да болгъанлай турсун!» – деп тилей эди. Сора, шаудан гюренине юч кере айланганды да: «Бетими ариулугъу, санымы субайлыгъы, жаз башыча жашлыгъым эрттен хауача жангылыгъым, айча эрип кетмесин!» – деп, тилек этгенди.

Кызы узун алтын чачлары бла бетин сылагъанды да, чилле жыйрыгъын кийип, кетерге тебирегенлей, агъач къыйырында сюелип, анга аралып тургъан жашны кёргенди.

Кызы жашны юсюне келгенди да:

– Сен мени ай тасхамы билгенинг ючюн, не тюрюлю азапха да тийишлисе, – дегенди, ачыусунуп. Алай, батыр кёллю, ушагъыулу, чырайлы жашны кёрюп: – Баям, сен бери ажашып келгенсе. Бу жол кечейим, алай сен манга кертисин айтыргъа керексе: бу адам аягъы басмагъан жерде сен не этесе?

²⁷ *Къантарыу* – атны иерин алыу.

– Кечгинлик бер, ариула ариуу, кесим да билмей, аллында терс болган эсем. Узакъ жолоучулукдан кыйтып келе ажашханма бери. Ат иерими башыма салып, терек тюбюнде жукълайым дей тургъанымлай, агъач ичинден, алтын маралча, дуньяны нюр жарытып чыкъдынг да, ариулугъунг жүрегими бийлеп, сенден кез алалмай калдым. Дунья ариуу, терс эсем, терслигеме тюбет, – деп, намыс эте, хан улу баш кыакъганды.

Кыыз, жарыкъ болуп:

– Кек тюбюнде мылы кырдыкдан эсе, жумушакъ тешекде иги солрукъса, бюгечеге мени кыонагъым бол, – дегенди да, кыолундан тутуп, жашны бир аламат терек бахчагъа келтиргенди. Бахча ортасында, жим-жим жылтырай, накбут-налмас кыала сюеле эди. Ичине киргендиле да, Азнауур андан да бек сейирсингенди: адам айтып-айталмазча бай, омакъ эди ичи. Сансыз-санаусуз тамаша отоула, асыры кеп чыракъ жаннгандан, кюндюзча жарыкъ. Ахырында кыыз хан улуну эм омакъ отоуна элтгенди. Анда уа – хант кыанга бла эки шинтик – бири алтын шинтик, бири уа – кюмюш. Кыыз кеси алтын шинтикге, жаш а кюмюш шинтикге олтургъандыла. Акъ кийимли субай кыызла кыарасаут салынган чин табакълада тюрлю-тюрлю ашла, кегетле келтирип, алларына сала, бош табакъланы уа кетере, – не сейир – жукъа жыйрыкълары желсиреген да этмей, сёзсюз, тауушсуз айлана эдиле.

Ушхуурдан сора, отоуда кеслери кыалып, жаш бла кыыз ушакъ эте тургъанлай, бир кызыл жыйрыкълы кыатын кирип, жатар заман болгъанын эсгертгенди. Кыыз жашны аязча женгил дарийли, алтынча сыйлы парчалы, гюл талача омакъ кюйюзлю отоугъа элтгенди да, кюмюш ундурукъда булутча жумушакъ тешекге жатдырып чыкъганды. Хан улу терк окъуна терен жукъугъа батханды. Эрттенликде уянып: «Ярабин, бу кече узуну эшитилип тургъан тамаша жырла тюшюмдеми эдиле, огъесе дунья ариуу, кыатымда олтуруп, кесими жырлап тургъанды?» – деп, сейирсингенди жаш. Алай отачыны: «Не да болсун, жаханым кызына кыанынгдан тамычы да берме», – дегени аны мудах этгенди.

Бир кесекден кыыз киргенди. Азнауур, терезелени кенг ачып, тибийгъатны ариулугъуна сюйюне тура эди.

– Кыалай жукъладынг, кыонакъ жаш? – деп ышаргъанды кыыз.

– Чыммакъ булутдача, ырахат, – деп, ышаргъанды кыонакъ да. – Аны юсюне да сау кечени жаннет жырла эшитип турдум.

– Хан улу, – дегенди кыыз сора, – мени бла кыалыргъа унасанг, ёлюмсюз жашауунг заукълу боллукъду, анга не дейсе ансы?

Хан улу сагъышха кетгенди да, кыыз:

– Кёреме, мен жаш адамма, саным эсе – пил сюекден ишленгенча, ингил. Тюнене санга тюбегеничи, мени эрге барыр ырымым* жокъ эди. Алай, хан улу, жүрегим сени жаратханды. Сени сагъышынг да былай эсе, кыадарыбызны бир этейик. Дуньяда мени кыолумдан келмеген бир зат да жокъду, – дегенди. – Не сюйсенг да, аны этерме.

Тамаша ариу татлы сёлешегенликге, Азнауур анга алданмай, аны Жаханым кызы болганын эсинде тутханды.

– Халал, огъурлу ариу, – деп сёлешгенди хан улу, – санга бир сёзюм жокъду, алай мени атам, анам сау. Алагъа билдирмей, быллай ишни этип къойсам, ала кыйналырла. Мен а аланы жанларына тиерге суймейме, тийген да къалай этейим, ол уллу айыпды, – деп, -мудахсыннган кибик этгенди жаш.

– Тыйгъыч жаланда анда эсе, юйюнге жет да, ыразылыкъ алып кел, сенича жашха ол ишмиди? – деп жарыгъанды кызы.

– Мен юйден чыкыгъанлы, жыл болады, ары барып къайтыргъа эки жыл озарыкъды, аллай бир сакъларгъа айта эсенг, барып келейим, – дегенди жаш таукел. – Сени ючюн ёртен отха, къутургъан суугъа да кирirme!

– Эки жыл угъай, мен сенсиз энди эки кюн да тураллыкъ туююлме. Охо, анга да бир мадар табылыр, – деп, ол, Азнауурну къолундан тутуп, терек бахчагъа чыкыгъанды да, хан улуну бир уллу къарт терекни туююнде къара агъачдан ишленген къангагъа олтуртханды. Кеси да къатына олтургъанлай, биягъы акъжыйрыкъ кызыла, бир бири ызындан тизилип, тюрлю-тюрлю ашарыкъла алып келгендиле да, къанга юсюне салгъандыла. Тёгерек асыры ариудан, Азнауурну кёзю неге илинсе да, кёлюн жарыта, къууанчын кемсиз уллу эте эди.

Ауузланып бошагъанлай, кызы хан улуну отоудан отоугъа кийире, багъалы ташладан тыкъма-тыгъым къюбюрлерин ачханды. Сыйлы ташла асыры жарыкъ жылтырагъандан, Азнауурну кёзю окъуна къамагъанды. Алай ол байлыкъ кёзбау байлыкъ эди, желден, тумандан согъулгъан байлыкъ. Аны себепли ол, кёп да турмай, биягъы жел, туман болуп, жайылып кетерик эди. Кёз алдаргъа этилген зат керти къайдан болсун?!

Ахырында кызы, сыйдам къабыргъа аллына тохтап, ары къол узатханлай, жашырын эшик туура болуп, тауушсуз ачылгъанды. Ичине киргенлей:

– Бу мени жашырын отоумду, – деп, хан улуну бир сейир ариу къюбюрчекни къатына элтгенди. Ол уллу къююш къюбюрню юсюнде тура эди. – Мени эм багъалы затым муну ичиндеди. Ол да неди десеңг – алаамат ишленген жюзюк. Быллай жюзюк сау дунияда да жокъду. Кёрюзтейимми?

– Мен жюзюк кёрмегенмеми? – деп, сансыз кибик этгенди Азнауур.

– Быллай жюзюк кёрмегенсе!

– Аллай бир аны неси барды да?

– Ол жек жюзюкдю, не суйсенг да, аны этген жюзюк! – деп, кызы ариу ышаргъанды.

– Тойчу хапар, – деп, хан улу бир жанына бурулгъанды.

Къызы жанына тийип:

– Мени ётюрюкчюге бош санадынг, – деп, къюбюрчегин ачып, андан керти да бир алаамат жюзюк чыгъаргъанды. – Бу жек жюзюкню мен санга берликме, чина бармагъынгдан сен манга юч тамычы къан берсенг.

Бу сёзлени эшитгенлей, Азнауурну сыртын сууукъ тер басханды. Ол кыызга кыан берсе, кыыз аны жанына ие болуп кыаллыкъ эди. Жаш, ишни оюннга бура:

– Сыйлы жюзюк сенича ариугъа керекди, кесинге кыой, – деп ышаргъанды. Сора кёлю бла: – Санга кыаным керек эсе, бусагъат деп, – кыамасын чыгъарып, чына бармагъын юздюрюрге керилгенди.

– Ах, кюнюм, ол этгенлигинг неди?! – деп, кыама сапха жабышханды кыыз.

– Да кыан керекди дейсе да, мен санга аны кыалай кыызгъанайым?

– Угъай, угъай! Мен юч тамычы кыан дей эдим, – деп жилиамсырагъанды кыыз.

– Кыой, жилиама. Кыоркыутдум эсе, кеч, – деп, Жаханым кызын кесине кыысып, башын сылагъанды. Жаханым кызы да кыысылгъанды, алай андан хошлукъ жылыуу угъай, кыайгъы сууугъу ура эди.

– Кел, тышына чыгъайыкъ, – дегенди кыыз, жарыкъ болуп. – Мен санга жюзюкню жек кюнчюн кёргюзтейим.

Ала экиси да терек бахчагъа баргъандыла.

– Хан улу, иги кыара! – деп, кыыз жюзюкню чинакайына салгъанлай, кёкге чыгып, илячинча учханды. – Энди уа ёрюз туумагъыма салама, – дегенлей, кыыз кёзден тас болгъанды.

Кёз кёргеннге ийнанмай не амал. Хан улу керти да сейирге кыалгъанды.

– Эй, эрттен жулдуз, кыайдаса?! – деп кычыргъанды жаш, кыыз кёрюнмей кёп кыалгъанда.

– Кыулагъымы сангырау этесе, алай уллу нек кычыраса? Мен былайчыкыдама! – деп, кыыз, кюнча ышара, тюз аллында кёрюннгенди. – Энди женгдиремисе?

– Женгдиреме, дуня ариуу, – дегенди жаш, кызыны кёлюн ала.

– Жюзюкню орта бармагъыма салсам а, – деп ышаргъанды кыыз, – не от, не суу, не сауут-саба манга хата эталлыкъ туююлдюле. Балан бармагъыма салсам а, кёз кыакыгъынчы – тау, агъач, хансарай, накыутналмасташла, кыысхасы, жюрегим не суюсе да аны этеме. Жюзюкню онг кыолуму баш бармагъына салсам а, уруп, кыая бузама, тартып, темир юземе, тауну таугъа урама.

– Бу жюзюк не алаамат зат эсе да, жаным, сени ариулугъугъунгу кыатында бир зат да туююлдю! – деп, Азнауур кызыны жюрегине бал жакыгъанды.

Кыыз, жерде кесича ариу болмагъанын биле турса да:

– Наным, кертими айтаса? – деп соргъанды, кёзлери мылы этип.

– Керти айтама, – деп, аны кыучагъына кыысханды.

Бу кыыз Жаханым кызы эсе да, аны алдаргъа тюшгени хан улугъа кыыйын тийип, кетип кыалыргъа да бир болгъанды. Алай, сабий, кыарт кыоймай, эллени, сахарланы от азыгъы этип келген от Таш макыагъа бир мадар этерге керек эди. Ол мадар а – жек жюзюк. Не ары-бери бурса да, жашны жюзюксюз кыайтыр амалы жокъ эди.

– Наным, кёз жарыгъым, мени мындан кёп термилтме да, ата-анангдан ыразылыкъларын алып кел! – деп, кыыз жюзюкню хан улуну бармагъына салгъанлай, жаш, учуп, кёкге чыкыгъанды: – Кёп кълалма, аллынга къарап турлукъма! – деп кычыргъанды Жаханым кызызы ызындан.

Хан улу Азнауур жаралы Батрагъа къайта турмай, Барс-Элге учханды.

* * *

Азнауур ата журтуна жетсе, от Таш макъа чеклеринден ётюп, атасы, къарындашлары, аскер, битеу халкъ да аны аллын тыялмай кюреше. Таш макъаны сырт гюренинде алты хонтасы, адам, мал, жаныуар болса да, тутуп, къабантиш ауузуна сугъадыла. Кёзлеринден ургъан жарыгъ а, – къалын агъачда бутакъла арасындан тийген кюн таякъла кибик алай.

Азнауур жюзюкню баш бармагъына салгъанды да, къаядан таш жаркъала кьобарып, Таш макъагъа сызып башлагъанды. Алай юй тенгли ташла, Таш макъаны сыртына тийип, узакъ чартлагъан болмаса, от жаныуаргъа хата эталмагъандыла. Бир-бир ташланы уа, хонталары тутуп, артха-артха окъуна сыза эдиле. Ахырында Азнауур бир уллу къая жаркъа кьобарып, кёкге чыкыгъанды да, Таш макъаны марап атханды. Таш, сызгырып кели, от жаныуарны сыртына элияча тийгенди да, болат къабы, кёк кюкюреген таууш этип, муру-чуру болуп кълалгъанды. Азнауур Таш макъаны юсюне гыйы ташла аудуруп, таудан энип келе, таш тёбе, кёмюрча кыза келип, эрип башлагъанды. Алай Таш макъаны андан кёп къарыуу жокъ эди: эриген таш тёбе аны жутханды да кьойгъанды.

Халкъ тамаша пелиуанны тегерегин алгъанды. Астемир бла Сослан къарындашларын узакъдан окъуна танып, чабып кьучакълагъандыла, сора ючюсю да Гассону аллына барып, баш ургъандыла.

– Аперим, жашым! Башыбызны кетмез палахдан алдынг! – деп, жашын кьучакълагъанды. – Ёзюр улу Батраны уа къайда кьоюп келесе?

– Атам, жарсыма. Бир согъушда жаралы болгъанды да, аны ышангылы адамгъа аманат этип кетгенме. Бюгюн окъуна ызыма къайтып, бир ауукъдан аны бла бирге келирме, – дегенди.

Алайда сюелген Сайтону бети жарыгъанды.

* * *

Хан улу Азнауур ызына къайтып келсе, Жаханым кызызы, жылтырауукъ жилян терили болуп тура эди. Терек бахча, накбут-налмас кълала да жокъ.

– Бу этгенинг неди?! – деп, хан улугъа алыннганды кыыз.

– Мен жюзюкню халин билгинчи, бир кесек учаргъа тюшдю, аны ючюн къанынгы нек бузаса? – деп, жумушатыргъа кюрешгенди хан улу кызызы.

– Угъай, сен мени алдагъан этгенсе! Бусагъатда да ётюрюк айта тураса!

– Да харамлыгъым болса, мен бери къайтамы эдим? Ийнанмай эсенг, алайын терге.

Къызны къаны суууй, алгъыннгы сыфаты жерине келгенди.

– Сен мени къоюп кетген суннган эдим, – дегенди Жаханым къызы сууукъ.

– Жюзюгюнгу къайтармай, бир жары да кетерик тюйюл эдим, сен мени сыйсыз уручугъа бош тенг этдинг, – деп, хан улу жек жюзюкню къызгъа узатханды.

– Жюзюгюмден да бек суюмеклигиме кюлгенинг эди мени отха атхан, – дегенди къыз, жюзюкню ала.

– Мен сени суюмеклигинг бла ойнамагъанма, ойнар акъылым да жокъду. Санга тюзю керек эсе уа – мен Жерли адам, сен Жаханым къызы. Сени дуниянг – жел, туман, кёзбау, жомакъ, мен дунияма а – къыйынлыгъы кёп эсе да, керти дуния. Бизге жазыу жокъ.

– Алай эсе, сени кечерге мени да эркинлигим жокъ. – Жаханым къызы жюзюкню баш бармагъына салгъанды. Ол а аман белги эди. – Жумушакълыгъым ючюн кеси кесимден уяла, бедишлик болуп жашаргъа да суюмейме. Сен мени аллымда эки кере терс болгъанса: суюмеклигиме кюлюп бла жюзюгюмю урлап. Аны ючюн сен уллу азапха тийишлисе!

Жаханым къызы, алай айтып, жюзюкге бир затла шыбырдагъанды да, дуния къарангы болуп къалгъанды. Азнауур эс жыйып къараса, къолу, буту да шынжыр бла байланып, дорбуннга къамалып тура эди. Бир кесекден а Жаханым къызны огъурсуз ауазы келгенди:

– Энди сени ёмюрюнг бу сууукъ, къарангы дорбунда ётерикди. Ёлюрге термиле жашарыкъса энди сен! – Жаханым къызы, алай айтып, кетип къалгъанды.

Андан сора аны киши да кёрмегенди, ол агъачха терен кирген бир жигит да артха къайтмагъанды ансы.

* * *

Батра да аягъы юсюне болуп, терек бахчада Рина бла олтуруп, ушакъ эте тургъанлай, Толкъун хыны жетип, жер къаза, тынгысыз кишнегенди. Ат юсюнде Азнауурну кёрмей, Батра секирип тургъанды. Сора, чабып барып, Жулдузну жерлегенди да, аскер кийимин кийип, сауутсабасын алып, жол кёл алгъанлай, аллын Тина ханыша тыйгъанды.

– Ёзюр улу, – дегенди ол, – хан улу бизге да багъалы адамды, жолгъа атланырдан алгъа биягъы отачы билгичге тюбеп, аны айтханына бир тынгылайыкъ.

– Тюз айтаса, – дегенди Батра, сора ала отачыгъа баргъандыла.

Отачыны ариу агъач юйчюгю агъач къыйырында эди. Тина бла Батра ары киргендиле да, анда кёп да турмай, къалагъа къайтхандыла.

– Мен сени жангыз кесинглей иерик тюйюлме, отачыны айтханын эшитдинг да. Ринаны бла тогъуз эммечни биргенге ал. Ала санга нёгерлик эталлыкъларын сен кеси кёзюнг бла кёргенсе, – дегенди ханыша.

Рина, тогъуз кызыны да алып, нёгер болуп, Батрагъа кыошулгъанды да, ала жолгъа атлангандыла.

Тенгиз кыйыры бла бара, агъачха бурулгъан жерде, кергичлеге керилип, эммечле да кыаргъалача кычыра, жан алалмай тургъан бир кыадар эр кишини кёрюп, Батра ары бурулгъанды.

Жууукъ келсе, бир жаш кыыз, сакъал-мыйыкъ урмагъан жашны юсюне кылыч бла сюелип, кёзлеринден жилиямукъла бара, кыатында сюелген эммечле уа:

– Ур! Не кыарап тураса! – деп, хахай эте тура эдиле.

– Багъалы эгечлерим, кыысмагъыз, ол мени жанымча кёрген адамды, – деп, кыыз, кылычын атып, тобукъларына тюшгенди да, бетин эки кыолу бла жабып, тёгюлюп жилиягъанды.

– Эр киши жылыуун биз да сюебиз, алай ала бизни кыанлы жауларыбыздыла! Бир ыйыкъ хайырландынг. Энди уа, айтдырып турма да, ур да, кыанын тёк! – деп, юсюне айланганды бир огъурсуз эммеч.

Батра, атдан тюшюп, жүрексинип жилия тургъан кызыны ёрге кётюргенди да, эммечлеге айланып:

– Былай жыртхыч жаныурлагъа да этмейдиле, не кюйсюз затласыз сиз! – деп, ёле тургъан кишилени кергичледен алып башлагъанды. Алай энди ала жашарыкъ адамла туююл эдиле. Рина да, аны бла келгенле да, Батраны этгенин жаратмай, кылычларына жабышхандыла.

– Быллай кюйсюзлюгюгюз ючюн, тейри арадады, тиширыу кыачыгъызыны этмем, мени тепдирмегиз! – деп кыыжырагъанды ол. Батра аланы алайда кыырып кетеригин ангылагъандан сора, кыызла шошайгъандыла.

Батра, кыанын кючден сууута:

– Кыызчыкъ, жашны бошла да, кыайры суйсегиз да, ары кетигиз, узакъ кетигиз ансы, – деп сёлешгенди да, ол чабып жашны кер агъачдан алгъанды. Сора аны атына миндирип, кеси уа атны адеж тутуп, агъачха кирип кетгенди. Эшта, Батра узайгъанлай, эммечле ызыбыздан боллукъдула деп, агъач жолну андан сайлагъан эди кыыз.

* * *

Ханыша тахха олтуруп, сагъышлы болуп тургъанлай, тоханагъа аякыыз^{28*} киргенди да, анга намыс этип:

– Сыйлы ханышабыз, айтыргъа эркин эт, – дегенди.

– Эркинсе, айт – дегенди ханыша.

– Сени кыарамашакъ²⁹ чакъырады.

– Бар, бусагъат жетеме.

Аякыыз кетгенди.

– Кыарт кыаргъагъа энди уа не керек болур? – дей, атха минип, Тина ханкыаладан узакъ болмай, тёш юсюнде орналгъан чууанагъа терк жетгенди. Эшик сакъчыла анга, баш уруп, эшик ачхандыла.

²⁸ *Аякыыз* – девушка-прислужница в тенгрианском святилище.

²⁹ *Кыарамашакъ* – великая жрица в тенгрианстве.

Чууана алтын суу ичирилген кьанжал чорбатлы, мермер ташдан кьаланган бийик, ариу мекям эди. Ичи да тышына кёре, бай. Алтын-кюмюш чырахтанлада минг-мирнг картох чыракъ жана, тохана тёрюнде жети машакъ³⁰ кьатын, нал формада орналган жети тахта олтура эдиле. Орта тах – алтындан, эки жанында ючюшер тах а – кюмюшден.

Ханыша аланы алларына келгенди да, баш ургьанды.

Къарамашакъ, ауазында кёлкьалды эслене:

– Намысы, сыйы жюрюген ханыша кьызыбыз, сени жаугъа кьатылыгъынгы, төребизге сакълыгъынгы билебиз да, санга ыспас этебиз. Алай ол эки келгинчи эрни ёлтюрмей кьойгьанынг бизни мудах этгенди, – дегенди, Тинагъа баш кётюрюп да къарамай.

– Тейри кьулу, сыйлы къарамашакъ, биз бюгюн сау, кьыраллыгъыбыз а сакъланган эсе, ол эки эрни хайырынданды. Сиз аны билмей туююлсюз. Аллайлагъа уа хурмет этерге керекди, ол да хакъ. Огъесе мен терси айтама?

– Терс айтаса, – дегенди къарамашакъ, – мен сени аллай бир жахил сунмай эдим. Ала эр кишиледиле, бизни жауларыбыз. Жауланы уа ёлтюрген этедиле.

– Ала бизге жаулукъ этерик жигитле туююлдюле.

– Ханыша, мен кьайтарып айтама: ала эр кшиледиле, сиз а – хур кьызла, харемле тузагъы этмезлеми, аскер бла кьайтып? – Дау ушакъда къарамашакъ хар сёзюн асыры сабыр, кесгин, тикирал айтхандан, Тинагъа ётюрюп башлагьанды. Къарамашакъ излеген да ол эди.

– Дунияда намыс, сый деп барды, ашхылыкъ, игилик деп. Ала бизни отдан алгьандыла, биз жилинча болмайыкъ, – деп, женгдирирге унамагьанды Тина.

– Хан улуну кьутхарыргъа сен Батра бла бирге эм жигит он эмме-чибизни андан ийгенсе сора?

– Биз алагъа борчлубуз.

– Биз жаланда Хан Тейриге борчлубуз, андан бышха бир жаннга да угъай. Хан улун Жаханым кьызы ёмюр тузакъ этгенди. Аны кьутхарама деп, Батра да анда кьаллыкъ эди. Кечилмез терслк этгенсе, ханыша.

– Сыйы уллу, аш бла ургьанны таш бла урмайдыла, – дегенди Тина, къарамашакъны соруу этгенин ахырыда жаратмай.

– Ол намыслы Батра бир тутхун жашны боюнуна бичакъ салынып тургьанлай, аны башына азат этгенди. Аны бла кьалмай, эммеч кьызыбыз бла бирге сау-саламат юйюне ийгенди. Андан хапарынг а бармыды? – деп соргьанды машакъ-ана.

– Угъай, – деп, сейир этгенди ханыша. – Ол керти хапармыды?

– Хау. Кёрдюнгмю жаугъа жумушакълыгъынгы хайырын? Энди не этергеди муратынг?

– Ала узакъ кетген болмазла, кьайтарыргъа керекди.

³⁰ *Машакъ* – тенгрианская жрица высшего разряда.

– Хайда, бол. Мени бу жол да мудах этсенг, ханла кьанындан болгъанынга да кьарамай, оноуунгу этерге керек боллукъма.

Тина чууанадан сарыуу кьайнап чыкьгъанды. Алайлай:

– Кьартайсам, мен да, алача, жансыз-сезимсиз таш менгирми ^{31*} боллукъ болурма? – деген акъыл мыйысына минг ийне болуп чанчылгъанды.

* * *

Толкъун алларында жол кьргюзтюп, ала, юч кюн бла юч кече баргъандан сора, Зугул талагъа келгендиле. Аллай бир жол арытханда да, Батраны ауузундан бир сёз да чыкьмагъанды. Ринаны кюн ышарыуу да жарыталмай эди бушуу кьарангысы басхан жүрегин.

Жарым айны жарыгъында, ала, агъачдан чыкьмай, тала кьыйыры бла бир уллу эмен терекге келгендиле. Терек тёбе юсюнде базыкь тамырларына сюелип, тюбю уа – дорбун. Ол терек отачы айтхан терек эди.

Бир заманда эмен терек, акъырын кьымылдай келип, ахырзаман жел жетгенча, чайкьалып башлагъанды. Жаханым кьызыны бу хыйласын отачы билалмагъанды. Сора, бутакълары, отда кьызгъан темирлеча, кьып-кьызыл жилияла болуп, кьымылдай-чайкьала, ауузларын кенг керип, эммечлеге чабып тебирегендиле да, сарыуек терек бла сермеш башланганды.

Сарыуек терекни не кьылыч кесмей, не окъ ётмей, Батра бла эммечле кёп кюрешгендиле. Жерине битген сарыуек терек, узалып алагъа жеталмай, огъурсуз кьычыра, жилия ауузларындан от топла атып башлагъанды. Аны аллай амалын билмеген беш эммеч турада эди да, кёз кьысар мардагъа, чыракъ тютюнлей, кёкге сууурулгъандыла.

Быллай кьыяманы айтып да эшитмеген Батра, не этерге билмей, амалсыз болгъанды.

Алайлай, ариу ачылып тургъан кёкню булутла басып, **бузбурчакь*** жауун жетгенди. Сарыуек терек, кёкге айланып, от топла ата, кёг а элияла сыза, не сёз бла айтып, не кьалам бла жазып ангылаталмазча, ахырзаман кьазауат башланганды. Бир кесекден а, суу айланмасыча, шайтан жел жетгенди. Кючю тюгене баргъан сарыуек терек не кюрешсе да, шайтан жел аны гырмыкча бура да чача, бура да чача, жайып кетгенди.

Батра бла эммечле уа:

– Хан Тейриге минг махтау! Саруек терек аны да жауу кёре эдим! – деп, анга жал баргъандыла, сора селее тургъан жауун тюбюнде бир бирлерин кьучакълап жилиягъандыла, жырлагъандыла, тепсегендиле.

Сарыуек терек, ахыр кючюн жыйып, ёрге сюелгенди да, таш болуп кьалгъанды. Батра уа, томпа жандырып, дорбуннга ашыгъыш керип кетгенди. Ол кёп айланганды, алай, Азнауурну тапмай, ызына тебиреген-

³¹ *Менгир* – мажюсюлюкде тюрк халкъла табынган таш сурат, каменный истукан.

лей, кёзю бир тыгъырыкъ жерде уллу төгерек ташха илиннгенди. Кёп болмай аны ким эсе да ары-бери тепдиргенин алайда ызла айтып тура эдиле. Ол, кюреше кетип, төгерек ташны бир жанына төнгеретгенди да, тешик ачылганды. Ары кирсе – Азнауур. Ол шынжыр бла байланып, эс ташлап тура эди. Алайлай жер тебип, сарыуек терекни жилин тамырлары къарыусуз кымылдап башлагандыла. Батра, терк окъуна Азнауурну инбашына алып, жилин тамырланы кыра, дорбундан чабып чыкыганды. Азнауур тозуп, тозурап эди.

Аны кълун-бутун шынжырдан бошлап, суу ичиргендиле, къл-бет жуудургандыла. Азнауур бир кесек эс жыйганлай а, жетеулен болуп, артха айлангандыла.

– Батра досум, тала ортасында Гинасуу шауданнга къайта барайыкъ, бюгюн ай толган кече туюл эсе да, ол жараларыбызгъа жарар, кючю-бюзю да къайтарып, – деп, жыйынны шауданнга бурганды.

Шауданнга жетгенлей, алгъа кызла, ызы бла жашла жууунгандыла да, кёзлери кёре, ауур жаралары окъуна сау болуп кългандыла. Татлы жукъудан уянганча – санлары женгил. Рина уа, къанат битсе, учуп окъуна кетерик эди.

Азнауур да алгыннгы кебине келгенди. Ол, кызланы къучакълап, жүрегинден ыспас этгенди, аны къутхара, жан берген нёгерлерине уа бек кюйгенди. Сора Толкъуннга иерин салып мингенди.

– Хан улу Азнауур, – деп, мудах болганды ёзюр улу Батра, – жек жүзюкню кългъа эталмадынг дейме. Энди Барс-Элибиз тюп болады.

– Жарсыма, досум! Хар нени да бек тап къураганма! – деп, Азнауур хапарын айтып бергенди.

– Хан Тейриге минг махтау! – деп, сабийча къууанганды Батра. – Алай жек жүзюкню Жаханым кызына бош къайтарганса, аны не этеригин бир да билмезсе.

– Къызын жүзюгюн урлагъан кесин эр кишиге къалай санарыкъды, досум?

– Хапаргъа кёре, аллай жүзюк жаланда Сулейманда болганды, сора ол анга къалай тюшгенди деп ойлайса?

– Тейри, аны алгъадан билсем, бермей къояргъа да болур эдим, – дегенди Азнауур, этгенине сокъуранганча.

Батра жыйыны, бурулуп, сарыуек терекге ахыр кере къараганды да, ызына атланганды.

* * *

Тенгиз шуулдауу жууукъдан-жууукъ келе, аскер жыйын агъачдан чыкыганлай, жагъа ташлада кер агъачха керилип, ёлюп турган кызы бла жашны кёргендиле. Батра экисин да таныганды, таныганды да:

– Уллу Тейри, бу кыйынлыкъны кёрмейсе! – деп, атдан секирип тюшгенди. Азнауур, эммечле да атладан тюшюп, экисин да агъачладан алганды.

Бу кюйсюзлюкге энди эммечле да Батрадан кем жарсымай эдиле.

Азнауур, тынгысыз:

– Батра, не болгъанды? – деп соргъанды, аны къатына келип.

– Юйлерине эмина болгъанды! Бу адам къандан тоймагъан зоналагъа³² адам не этсин?! – деп чамланнганды Батра. Сора, биргелерине келген эммечлеге къолун узатып: – Была эр кишилени соя, дуния зауугъун кёрген бир жилияладыла, ангылаймыса, хан улу?! Туугъан сабийлерин да аямайдыла, жаш болса. Мен бу экисин, башларына бош этип, кесим ийген эдим. Ызларына къайтарып этгендиле былай!

– Батра, мен сени ачыуунгу ангылайма, алай бизни жашау төребиз ёмюрден бери да былайды. Сиз аны жаратмайсыз, алай бизни бу кюй-сюзлюкге кесигиз жетдиргенсиз. Сиз – эр кишиле! – деп селешгенди Рина.

– Көрмейсе муну айтханын! Тутугъуз да, бизни союгъуз деп, къолугъузгъа бичакъ бизми салгъанбыз сора?!

– Хау, сиз салгъансыз! – деп, уллу селешип башлагъанды Рина да. – Эр кишиле, уруш этебиз де да, бизни къой да кет, башха жерледен эрле уа, жет да, бизге артыкълыкъ эт. Къолгъа сауут-саба алмай, сизни намысыгъызны, хау, сизни эр намысыгъызны, сакъларгъа бизни ёзге амалыбызмы бар эди?! Алай сизге акъыл кирмеди. Биягъы жортууул, биягъы тонау, биягъы артыкълыкъ. Кимге да не айтаса сен?! Сиз болгъан жерде таш да жанады! Андан суймейбиз биз сизни, – дегенди Рина, ауазы къалтырай. Сора бир жанына бурулгъанды. Ол жилиямукъларын кёргюзтюрге суймей эди. Алайлай, ызына хыны бурулуп: – Жерибизде къоюгъуз бизни-и-и! – деп къычыргъанды да, атыны боюнундан къучакълап, жүрексинип жилиягъанды.

Азнауур бла Батра суу къуюлгъанлай болгъандыла. Не айтырыкъ эдиле, Рина тюз эди сора!

– Рина, жанынга тийдим, кеч, – дегенди Батра, аны къатына барып. – Алай ёз сабийлеригизни аталарын малланыча союп къачаннга дери турлукъсуз? Бу хала-балыкъны ахыры болургъа керекди да. Кел, жетибиз да аны ахырын этейик.

Рина Батрагъа жауап къайтарама деп ауузун ачхалай, сур быргъы тартылгъанды. Ол урушха хазырлыкъ тартыу эди. Ала таууш таба бурулсала – эммеч аскер алларын тыйып.

– Рина, не тынгысызса, къайгъымы барды? – деп соргъанды Азнауур.

– Хау, эгечлерибиз бизге душманнгача тюберикдиле.

– Сора нек? – деп, сейирге къалгъанды Батра.

– Быланы башларына эркин этгенинг ючюн, – деп, жаш бла къызны салларын кёргюзтгенди. – Ол бизде кечилмезлик аманлыкъгъа саналады.

Эммеч аскерден юч атлы айырылып, Ринаны аллына келгендиле. Ортада атлы, атын ойната:

³² Зона – распутница.

– Рина, эммеч эгечлеринги да ал да, бизге кьошул! Ол Тинаны буйругъуду, – дегенди.

– Мен мында къалама, – деп, Рина тенг кызыларына къарагъанды. Ала да жерлеринден тепмегендиле.

– Бу оюнмуду, огъесе сиз бизни бла кертидамы урушургъа сюе-сиз? – деп, хыны этгенди Азнауур. – Сиз бизге къажау тураллыкъ аскер тьююлсюз, къаныбызны бош бузмагъыз!

Эммеч келечиле кетгендиле.

– Хан улу Азнауур, билсенг сюеме, Тинада терслик жокъду. Бизге оноу этген жети къарт къарамашакъ къатын барды. Аладыла бизни бу кепде тутхан, – дегенди Рина, баш тѳбен болуп.

– Биз сизни бла уруш этерик тьююлбюз, ол тукъум зат намысыбызгъа келишмейди.

– Тина аны биледи да, андан къажау сюелгенди. Бусагъатда аны ѳзге амалы жокъду.

– Кел, алай этейик: сиз эгечлеригизге кьошуласыз, биз а – кетебиз, кѳлюгюзню кѳтюрюк эсе, – къачхан окъуна этейик. Анга не дейсе? – деп соргъанды Азнауур.

– Биз да сизни бла барабыз! – дегенди эммечледен бири.

– Оу, аскер жетип келеди! – дегенди башхасы уа.

– Сора къачдыкъ! – деп, эки жаш да кызыланы алларына ѳтдюргендиле да, агъачха айланып къууулгъандыла. Алай аланы садакъчыла сакълап тура эдиле.

Кызыладан бири да сау къутулмагъанды. Жашла кысха жетип, садакъчыланы кырып чыкыгъандыла. Батра, къайтып, жаралы Ринаны ат боюнуна алгъанды да, жетип келген эммечледен айырылгъанды.

Эммечлени бла жашланы атлары таш макъа бла буу кибик эдиле. Жашла узакъ кетгендиле, эммеч аскер а ызларындан къарап кългъанды.

Батра, шаудан къатында тохтап, Ринаны атдан алгъанды, сора, кырдыкга жатдырып, сыртына терен кирип тургъан окыгъа не этерге билмей, амалсыз болгъанды. Рина, кѳз ачып:

– Жаным кибик кѳрген Батра, мен кетеме, сен а, къан алама деп, ызынга къайтма. Тина машакъланы оноуларына ыразы тьююлдю, ол алагъа баш уруп энди кѳп турмаз. Сиз экигиз жашаугъа къарамыбызны тюрлендиргенсиз. Насып жаланда жаш бла кызы бирликде толу болады. Сюймекликни манга сен танытханса, сен бергенсе аны татыуун манга, – дегенди Рина, тили кючден айлана. Сора аны сакълал урмагъан бетин къл аязы бла сылай: – Багълалы Батра, энтта бир тилегим барды, – дегенди.

– Айт, жаным, ичимде болуп, мен аны этмей кѳймам, – дегенди Батра, жюреги къан тарай.

– Мени унутма.

Ринаны ахыр ышарыуу ѳчюле, назик кълчугъу Батраны деменгили билеги бла тыкъ ѳшюнѳне саркыгъанды.

Батра, кёкге аралып, жаралы асланча кычырыкь этгенди. Сора, Ринаны сыртындан садакь окъну чыгъарып, аны кьоюнуна кыысып, кымылдамай кёп тургъанды. Алай Ринаны асыраргъа керек эди.

Батра бир уллу терекни тюрбюнде кылычы, кьамасы бла кьабыр кьазып, Ринаны ары салыргъа кёзю кыймай, кьатында тобукъланып тургъанлай, ат таууш чыгъып, ары бурулгъанды. Ол Азнауур эди. Ат боюнунда да кёндеден жатып – биреу. Азнауур аны атдан атханды да, ёрге сюеп, Батрагъа бургъанды.

– Тина, – деп сейир этгенди ол. Сора, Азнауургъа бурулуп: – Мен сени кетгенинги да эслемей кьойгъанма, – дегенди. Батра бек мудах эди.

– Бу уу жилинны мен санга алып келгенме. Эгечин аямагъан, кимге да не игилик этерикди?! Ур да, ёлтюр! Мыллыгын агъач жыртхычла чачсынла! Сора, Тинагъа бурулуп: – Сен, – деп, силкиндиргенди аны Азнауур, – кьандан тояр ючюн энтта ненча адам сояргъа керексе?!

– Хан улу, ишни болушун билмей чамланаса манга, – дегенди Тина, хан улуну кёзюне кьараялмай.

– Не болуш дейсе сен?! Бизни ёлтюрюр кьан не бет бла алгъанса?! Андан эсе аны айт!

– Мен башыма эркин ханыша тюрюлме, манга оноу этгенле бардыла.

– Ол эгечин ёлтюрген ханышагъа жауап тюрюлдю. Сен Ринаны ауанасын да тутмайса, – деп, кылычын сууургъанлай, Батра, Тинаны аллына сюелип:

– Хан улу, Ринаны хатерин эт да, Тинаны ёлтюрме, ол аны ахыр тилеги эди.

Азнауур кылычын кынына салгъанды, Тина уа, жилип, эгечини салын кьучакълагъанды.

Ючюсю да Ринаны кенг жайылып ёсген терекни тюрбюнде асырагъандыла.

– Мени санга бир айтыр затым бар эди, – дегенди Тина, Азнауурну кьатына барып.

– Аны кьой да, Ринаны атына мин, – деп, сюйсюнмей сёлешгенди хан улу.

Ала ючюсю да, атланы чапдырып, агъачдан чыкьгъандыла. Тина терк окъуна артда кьалгъанды, Азнауур бла Батра уа тенгиз юсю бла Барс-Элге окъча учуп кетгендиле.

Тина жагъагъа жетгенде, эки жаш а кёзден ташайгъан эдиле.

– Сёзюме тынгылай барсанг керек эди, хан улу, – деп, ызындан мудах кьарагъанды ол. Сора кеси ышанган аскербекни, мингбашчыланы тоханасына жашырын жыйып, машакъланы оноудан кенг этгенди, алагъа бойсунган сакъчы аскер бёлекни уа чачханды.

– Бюгюнден ары, – дегенди ол, эммечлени кенг майданнга жыйып, – бирибиз да жашчыкъларыбызны ёлтюрлюк тюрюлбюз!

– Ханышагъа махтау, махтау, махтау! – деп, эммечле кьууанч этип кычыргъандыла.

Т ё р т ю н ч ю с о р у к њ а т ы

АСТЕМИР

– Жаным, туугъан жериме тансыкъ болгъанма, – дегенди бир кюн Астемир Маликагъа, аны ингил къучакълап. – Ата-анамы да кёрейим, алагъа сени да жангыдан танытып къуандырайым.

– Мен да алагъа тансыкъ болуп турама, барайыкъ! – дегенди Малика да.

Алты ат жегилген алтын пайтоннга минип, Астемир ариу Маликасы бла Эл-Барс шахаргъа келгенди да, ата-анасын – Гассо ханны бла Зулия ханышаны – кемсиз къуандыргъанды. Ала уллу той этгендиле.

Ол кюн окъуна Гассо аланы, шахардан узакъ болмай, бир ариу урбунда³³ сюелген къаласына кёчюргенди. Астемир уугъа жюрюгенди, Малика уа, хангоша болгъанына да къарамай, кюйюз сокъгъанды, къарауашлары бла кийиз басханды, гуржаба эшгенди. Бир да бош турмагъанды. Эриксе уа, къарауашлары бла агъачха барып, къудуретли табийгъатха суююне, жаз – гюл, жай – наныкъ, кюз а – жемиш жыя, кюнюн ариу ётдюргенди.

Кюнле, айла оза, бир жай ингирде Малика бла Астемирге бир ариу къызчыкъ туугъанды. Анга Фарида деп атагъандыла.

Уучулукъ жүрек Астемирни жүрек талпыуун къандыралмай, ол кюнден-кюннге мудахдан-мудах болуп бара эди. Ызларындан къуууп тутхан жыртхыч жаныуарлары – аслан, къаплан, айыу болсун – ол ёлтюрмегенди, ала бла кюч сынашып, ийип къойгъанды ансы. Ол кёп жыртхычны санындан садакъ окъ, сунгю къыйыр чыгъаргъанды, къапхандан, тузакъдан къутултханды. Жаныуарла аз-аздан анга юйюрсюнюп, ахырында уа узакъдан кёрселе окъуна, аны аллына чабып келиучю болгъандыла. Аягъы сыннган кийик болуп, къуш болуп, ол бирин да къоюп кетмегенди. Къаласына элтип, сау болгъунчу, алагъа багъып тургъанды. Бюгюн а ол уругъа кетген доммайны мюйюзюнден тартып чыгъаргъанды. Тынгысыз ынгырдагъан ана доммайгъа чабып келген бузоуну кёрюп, Астемир насыплы эди.

Астемир тунчукъгъан шауданланы ариулап, кёзлерин ачханды, ауарыкъ ташланы тюплерин бегитгенди. Ол жолгъа тюшген ташны юсю бла атлап бир да кетмегенди; аны быргъап иймей, бир жанына сабыр тёнгеретгенди. Таш да ачыйды. Аны ючюн саладыла тауда ташны хунагъа саулай.

Ол тау башында кюн къыздыргъан тырмылы къаягъа сыртын тиреп, табийгъатха суююне тургъанлай, къатына бир тамаша къыз келгенди. Ол ичинден жарыгъан, дарий жыйрыкълы бир сейирлик зат эди. «Тиширюу аягъы басмагъан жерде бу мёлек не этеди?» – деп сейирсиннгенди Астемир.

– Кюн ашхы болсун, жандауурлу Астемир, – деп сёлешгенди къыз.

³³ Урбун – агъачлы къол.

– Ашхылыкъ кёр, тамаша кыыз, – дегенди Астемир, намыс этип, ёрге тура.

– Хан улу, мени санга бир тилегим бар эди.

– Айт, алай алгъа кесинги таныт.

– Мен кыая кызызы бийчеме. Бу сен кёрген кыаяланы иеси.

– Игиди. Энди тилегинги айт.

– Сен жаны баргъа угъай, ташха, суугъа да жан аурутхан, керек болса уа, арсарсыз болушхан адамса да, мен санга бек ыразыма.

– Сау бол, ариу бийче, – дегенди Астемир, – алай кыуру мен тюйюлме жан аурутхан. Тауда жашагъанла табийгъатха артыкъ сакъдыла.

– Хау, алай аمانыгъыз да тюбейди, – деп, мудах болгъанды бийче. – Тилегим а буду. Сени барыуунг бла былайдан чыгъыш жанына ючкюнлюк жолда... – Бийче бу сёзлени айтыргъа, тегерек тынгысыз кыыз ауазладан толуп, ызы бла ит юрген тауушла чыкыгъандыла да, бийче ащыгъыш кыая жарылгъанына сыпдырылып кетгенди. Кыая кызызы кёзден тас болгъанлай, алайгъа бир жаралы айыу жетип, Астемирни артына букыгъанды. Аны сюрюп келген итле, уучула да жетгендиле сора. Астемирни халын иги билген уучула, аны кёргенлей, абызырагъандыла.

– Бу этгенигиз неди?! – деп соргъанды ол, сур бет алып. – Жыртхыч жануарланы кыырып бошайсыз да!

– Хан улу Астемир, ол сюрюуге тюзелгенди да, кыойларыбызны ташып бошайды, – дегенди уучуладан бири.

– Айыуланы кыырыргъа тап сылтау тапханбыз деп тура болурсуз, алай сиз кыойчула угъай, уучуласыз, сора не кыой сюрюу хапар айтасыз! Бюгюнден ары сизни айыу ёлтюрюп кёрсем, эшитмегенбиз деменгиз! Энди уа кёзюмден тайыгъыз! – деп, уучуланы кыыстап ийгенди. Сора айыуну терисинден сегиз садакъ окъ чыгъарып, бияры сызгъанды да, жараларына суулугъундан дарман суу тамызгъанды. Айыу ауур жаралы туююл эди да, Астемир аны алайда кыоюп кетгенди.

Астемир, кыая кызызын кёрюр эсем деп, алайгъа экинчи кюн да келгенди, алай кыыз анга чыкымагъанды. Ол алайгъа юч кюн жюрюгенден сора, бийчени кёрюрден тюнгюлюп: «Былайдан чыгъыш жанына ючкюнлюк жолда не бар эсе да, сынамай кыоймам», – деп, жол кёллю болгъанды, алай, Маликагъа аны кыалай айтыргъа билмей, сагъышлы эди.

Аны эрттенлигинде Малика, Астемирни кыатына олтуруп, башын кёкюрегине кыысып, сибил³⁴ чачын узун иничке бармакълары бла тарай:

– Жюрек бийим, арт кезиуде мудахса, кыыйнагъан затынгмы барды? – деп соргъанды.

– Хау, барды, жаным. Менича киши юйге кирипми турургъа керекди? Халкъ да айып эте болур, – дегенди ол, Маликаны жюрек жылыууна бютюн кыысылып. – Бир айыпдан кючден кыутулгъанма.

³⁴ Сибил – блондин.

– Сен муну бир акъылынг болмай айтмайса. Биягъы кыдыраш кёллюсе да, наным, мен тыймайма. Жаланда кесинге сакъ бол, – дегенди Малика. – Киши жеринде не болады, не къалады.

Астемир жеринден секирип туруп:

– Жанымдан татлы бийчем, сенича адам дунягъа да туумагъанды, – деп, аны иничке белчигинден тутуп, тегерек айландыргъанды. – Жаланда бир айчыкъ сакълатырыкъма.

Малика аны бир айдан къайтмазлыгъын билгенликге, ариу ышарып, Астемирни кёкюрегине кысылгъанды.

Алай бла Астемир узакъ сафаргъа ³⁵ тебирегенди. Биягъы къара жаяу.

Экинчи кюн, къулакъларында жел сызгъыра, ол бир къалын талпаннга ³⁶ жетип тохтагъанды да, агъач кыйырында къара суудан суусабын къандырып, терек салкъында солургъа олтургъанды. Бурдум желчик, кёзге кёрюнмеген улакъчыкъча ойнакълай, жашил талада кырдык тозурата, Астемир да анга къарап, сабий кюнлерин эсгере, кеси да сезмей, къалкъып къалгъанды.

Алайлай бир кыяма талашдан уянып, жан-жанына сагъайгъанды ол. Таууш кёкден келе эди да, ары къараса – жин бла ифрит жыртыша. Ала ёлю талаш эте тургъанлай, къайсындан эсе да бир жылтырагъан зат жерге тюшгенди, жин бла ифрит да аны ызындан сызылгъандыла. Жерде талаш бютюнда бек кыызгъанды. Алай, кёп да бармай, къарыулары тауусулуп, ала жан-жанына аугъандыла.

«Тейри, бу не сейир эсе да, барып бир кёрмей кьоймам», – деп, Астемир алайгъа жел этип жетгенди. Кёзлерин ачхан болмаса, ауур солуй жатхан жин бла ифрит кымылдаялгъан да этмегендиле. Жылтырагъан а налмас чыпчыкъчыкъ эди. Ол, жарыкъдан-жарыкъ жылтырай келип, жеринде топча секирип башлагъанды. Сора, къанат къагъып, садакъ атым уча да, къона, алайдан терк узайып тебирегенди. Астемир да – ызындан. Жарым кюн баргъандан сора, арып башлагъан Астемир, жетип, налмас чыпчыкъчыкъны тутханды. Чыпчыкъчыкъ, силкинип, сыпдырылып, ычхыныргъа кюрешгенди, алай, къутулалмазлыгъын биллип, мутхуз болгъанды.

– Сен жаны бар бир тамаша затчыкъса да, билсенг сюеме – мен хаталы адам туююлме, – дегенди Астемир.

Налмас чыпчыкъ жарыгъыракъ жаннганды.

– Хау, менден кьоркъма, – дегенди ол. – Мен сени ийип да кьоярыкъ эдим, айсынлыгъым не болгъанынгы билирге сюеди ансы.

Чыпчыкъ биягъы мутхузсуннганды. Астемир аны кьоюнуну сугъуп, букъу кётюре, биягъы чабып кетгенди.

Ол кёп тюрлю терек ёсген агъачха жетерге, кюн да батханды. Астемир, къалыр жер излей, агъач ичинде айлана кетип, бир деу терекге

³⁵ *Сафар* – кыдырыш, путешествие.

³⁶ *Талтан* – чашоба.

миннгенди. Миннгенди да, юч бутакъ айрылгъан жерде илистин³⁷ жайып, чыпчыкъны да бёрк ичине салып, тынчайгъанды.

Кече узуну къужур тюшле кёрюп тургъан Астемир танг аласында уянса – терек, ары-бери чайкъала, кетип бара, битеу агъач да – ызындан.

«Не алапатды бу, – деп, сейирсиннгенди ол, – кеслери да къайры барадыла?»

Астемир сагъышлы болуп тургъанлай, сакъалы да жашил, чачы да жашил, тюрю³⁸ да жашил гостачыкъ,³⁹ гырындан чыгып, бутакъчыкъгъа къоннганды да, терек атлагъаны бла тенг чайкъала:

– Мен бу терекни иесиме, ол а – битеу агъачны бачамасы.⁴⁰ Къалай жукъладынг, жюрдек Астемир? – деп соргъанды, жашил кёзлери ышара.

– Огъурлу къартчыкъ, бир да алапат, – дегенди Астемир, сейирге къалып. – Атымы уа къайдан билесе?

– Мени билгичим барды, – деп къюлгенди гостачыкъ. – Ийнанмай эсенг, атангы атын да айтайым.

– Аны къой да, мындан билгенинг бар эсе, аны айт, – деп, ол бёркюнден чыпчыкъчыкъны чыгъаргъанды. – Мен быллай тамаша зат кёрмегенме. Кеси налмасдан болгъанлыкъгъа, жаны барды.

Гостачыкъ аны кёргенлей, терк окъуна аллында тобукъланып, къайтарып-къайтарып анга баш ургъанды, чыпчыкъчыгъ а милек таууш этип чуолдегенди.

– Гостачыкъ, бу этгенинг неди? – деп соргъанды Астемир.

– Жюрдек Астемир, бу къая къызы ханышаны жаныды, ол санга къалай тюшгенди? – деп шыбырдагъанды. Ол бек къоркъуп эди.

Астемир ишни болушун айтханды да, гостачыкъ:

– Аны иесине тапдырырыгъа керекди, – дегенди, киши эшитип къояр деп къоркъгъанча, андан да шош.

«Тейри, къая къызыны тилеги, бир ажымсыз, бу чыпчыкъ бла байламлыды», – деп ойлагъанды Астемир.

Была ушакъ эте туругъа, терек тохтагъанды, башха терекле да төгерегине басынып, жерге битгендиле.

– Нек тохтадыгъыз? – деп соргъанды Астемир.

– Кече узуну жюрюйбюз да, танг аласына къонуш этебиз.

– Терек къадарыгъызда, жеригизде турмай, нек кёчюп айланасыз да?

– Акъылдан кем, аны юсюне да хыйсапсыз **мазаллы**⁴¹, жин бла ифрит ызынгдан болсала, суймей айланырса, – деп мудахсыннганды гостачыкъ.

– Ангылатып айтчы.

³⁷ *Илистин* – мулжар, настил из сены.

³⁸ *Тюр* – опуракъ, шекил, вид, облик.

³⁹ *Госта* – гитче адам, карлик.

⁴⁰ *Бачама* – вождь, предводитель.

⁴¹ *Мазаллы* – бек къючлю, сильный, мощный.

– Къая къызы ханышаны жети жаны барды. Бу сенде чыпчыкъчыкъ ханышаны къудурет⁴² – кюч-къарыу – жаныды. Чыгыш Жин бла Батыш Ифрит къайдан билген эселе да, аны къудурет жанын алабыз деп, бир бирге эришип, тохтамай кюрешгенлей турадыла. Ханышаны къаласы эм бийик, эм дылгам къаяны ичиндеди. Анга жетебиз деп, кеп къая ойгъандыла, алай аны къаясына уа къарыу эталмайдыла. Эталмайдыла да, ачыуларындан, бир бирин туююп башлайдыла. Туюген а не бла этедиле деп сорчу. Бизни бла. Тамырларыбыз бла къобарып, бир бирин урадыла да, муру-чуру этип къоядыла. Энди экиден бирибиз да къалмай, андан кетип барабыз, – дегенди гостачыкъ.

– Да ханышаны къудурет жанын къалай алалгъандыла да?

– Мен ангылагъандан, къая къызы ханыша алагъа жанын кеси бергенди. Алайсыз тау табийгъатха тюзелмезлик заран саллыкъ эдиле.

– Алсала уа, заран саллыкъ туююлмюдюле?

– Ким биледи, – деп мугурайгъанды гостачыкъ. – Энди Откъус он минг жыллыкъ жукъусундан уяныргъа керекди. Баям, ол уянса, экисини да ийматын юйюрюр да, жанымы артха сыйырып деп хыйсап этген болур.

– Откъус а кимди? – деп сейирсингенди Астемир.

– Къалай билмейсе?! От тауну иеси!

Астемир, сагъышлы болуп:

– Ифрит бла жин ханышаны жанын юлешалмай, андан къан талаш эте эдиле сора.

– Хау. Ёзге не ючюн туююшюрюк эдиле? Аны къолгъа этген жинча неда ифритча кючлю дуняда жан боллукъ туююлдю.

– Сора бучукъну иесине къайтарыргъа керекди, – деп, ол чыпчыкъны къол аязына алгъанды. Чыпчыкъчыкъ, кюн тийген кюзгюча жарып, бютюнда тамаша кирпилдегенди.

– Да ифрит бла жин саудула сора, тохтамазла, – дегенди гостачыкъ жарсыулу.

– Тохтатмасанг, айхайда тохтамазла! – дегенди Астемир. – Аны кёлюне не эсе да келгени кёзюнде танылып тура эди.

Ол, терекден туююп, чыпчыкъны бошлагъанды да, ызындан чаба, кюн тюшге бир тик, къысыр къаягъа жетгенди. Къая къызы ханышаны къаласы болгъан къая эди ол. Тийре – ырхы талагъанча, халек. Чыпчыкъчыкъ алайгъа жетгенлей, тас болуп къалгъанды. Бир кесекден а, къаяда эшик ачылып, андан алтын нюр ургъанды да, Астемирни кёзю къамагъан окъуна этгенди. Ол кёзю жумуп ачса, аллында алтын бетли чилле жыйрыкъ кийген бийли⁴³, алай а жумушакъ къарамлы, ичи нюрден толу мияла гёгенча жарыкъ, ариу тиширыу, тегерегнин да кесича субай къызла алып сюеле эди. Ханыша эди ол. Ханыша кеси чыкъгъан эди батырны аллына. Ол, ингил ышара:

⁴² *Къудурет* – могущество.

⁴³ *Бийли* – властный.

– Жууукъ бол, Гассо улу хангуш Астемир, – деп, кьолун узатханды. – Мен бу таулань иеси Сати ханышама.

Астемир, аны кьоулун тутуп:

– Жууукълу бол, кез кьаматхан ханыша, – деп, биргесине кьая ичине киргенлей, кьая эшик жабылып, сыйлы ташла бла жасалган тешмек⁴⁴ жумушакъ нюр жарыкдан толганды. Бир кесек барганлай, аланы алларына кеси жюрюген накьут-налмас пайтон келип тохтаганды да, ханыша бла Астемир ары мингендале, кьая кьызлары уа – ызындан келген пайтоннга. Пайтон зынгыр таууш этип бара, ала бир кенг ёзеннге жетгендиле. Астемир Пайтондан тюшюп, ханышага болуша, кьолузатханды. Ала экиси да кьанкьазла жюзген кёл кьатына барып, оюулу шинтикге олтургандыла. Астемир, тегерекге-башха кез жетдире, талпан арасында бир бийик аламат кьала кергенди. Бу тамаша кьудуретни кезю бла кергенликге, акьылы бла ангылаялмай, Астемир хайран эди.

– Хурметли ханыша, биз кьая ичинде эсек, мен кюнню, булутланы, учуп айланган чыпчыкъланы кьалай кереме? – деп сорганды. – Башым кьатышхынчы, бу сейирни манга бир ангылат.

Ханыша, ингил ышарып:

– Бу кьаяны ичинде андан сора да кеп тасха барды, – деп, тюз жауапдан баш жулуп кьойганды.

Экиси да, кёл жагьасын кьыдыра, уллу учхургьа келгендиле. Бийикден акьган суу, тюбюнде ташлагьа тийип гюрюлдей, букьу бола да, тейри кьылычда жети тюрюл бет алып кетюрюле эди.

Астемир, ууда тюбеген кьая кьызын сагьыныр эдим деп, ауузун да бир ачханды, алай айтып не айтырыкь эди ансы?! Аны терс акьылга санап:

– Жюрекге мунуча ырахат, тынчлыкьлы жер мен кермегенме, – дегенди ол, алларына келген пайтоннга ханышаны ызындан мине.

– Ариу сезюнг жюрекге асыуду, – деп, Сати анга мудах ышарганды. Аны мудахлыгьын Астемир ангылай эди.

– Ифрит бла жиннге этер амал жокьмуду сора? – деп сорганды хан улу, ауур тынгылауну буза.

– Да биз эталмай турабыз. Откьус аппа жууукь заманда уянмаса, ёзге амал барды деп бир да билмейме. – Ханыша баш ийгенлей, аны алтын бетли узун бурма чачы тобугьуна тегюлгенди. Бу ариулукьну алай инжилгени Астемирни жюрегине жетип, тап, ёлюрге тюшсе да, анга болушмай кьоймазга кьаст этгенди.

Алайлай кьая зангырдап, кьалтырап, хангушну сагьайтханды.

– Ифрит бла жин жетгендиле, – дегенди Сати. – Былай барса, кьая не дылгам, не кьысыр эсе да, ала аны ояргьа боллукьдула.

Ханыша кьайгьылы эди.

– Ёзге амал жокь эсе, быланы бир бирге этерге керекди. Не ифрит ёлюр, не жин жоюлур, – деп, Астемир ханышаны бетинде ыразылыкь

⁴⁴ *Тешмек* – тоннель.

ышан излей къарагъанды. – Мен аланы талашларын кёргенме. Сени жанынгы алып къачмасам, сёзсюз, ала бир бирлерин ёлтюрлюк эдиле.

– Хау, ол бизге уллу болушлукъ эди, алай аланы бир бирге къалай этгин? – Ала биз суннганча теличикле туююдюле, – деп, хангоша Астемирни оюна уллу магъана бермегенди.

– Откъус аппа уянады деп, аны сакълагъандан хайыр жокъ. Мени келечи эт да, аланы бир сынаим! – дегенди Астемир.

– Хау, сен тюз айтаса. Къаяны юсюбюзге ойгъунчу, бир мадар этерге керекбиз! – деп таукел болгъанды Сати. – Мени атымдан не этсенг да, эркинсе.

– Сау бол, хурметли ханыша. Мындан къалай чыгъама?

Сати, аны бармагъына жюзюклеринден бирин салып:

– Онгуна бурсанг, жюзюк сени тышына чыгъарыр, солуна бурсанг а – ызынга къайтарыр. Хан Тейри болушсун, – дегенди Сати, тюнгюлмеклигин таукеллиги хорлай.

– Багъалы ханыша, мен сени мудах этмем! – деп, Астемир жюзюкню онгуна бургъанлай, къалай болгъанын кеси да ангыламай, къаядан сызылып чыкыгъанды.

– Эй-хей, ифрит да, жин да, эй-хей! – деп кычыргъанды Астемир, бора⁴⁵ аны ауазын къаялада деменгили къатлай. – Мен къая кызы ханышаны келечисиме, былай къатыма келчигиз: айтырым барды!

Ифрит бла жин Астемирни аллына сызылып келип, бир бирин тюрте, къая жаркъагъа олтургъанлай, ифрит:

– Къая кызы ханышаны жанын менден алып кетген сен ушайса да, мен сени бусагъат! – деп, Астемирге керилгенлей:

– Диммо, келечиге тиерге жарамайды, аны къалай билмейсе? – деп, жин жингириги бла аны быгъынына къакыгъанды. Сора Астемирге: – Не айтырынг барды, келечи? Айт, тынгылайма! – дегенди.

– Не айтырынг барды, келечи? Айт, тынгылайма! – дегенди ифрит да.

– Мени сёзюмю нек къатлайса?! – деп къакыгъанды жин ифритни.

– Сен а мени аллыма нек чабаса?! – деп къакыгъанды ифрит да.

– Даулашны къоюгъуз. Мен сизге иги хапар алып келгенме, – дегенди Астемир. – Ханыша сизге кюч-къарыу жанын берирге ыразыды, алай жан бирди, сиз а экеусюз.

– Сора не этерге керекме? – деп соргъанды жин.

– Ауузума чапма, – дегенди Астемир, – айтханын унутудуруп къояса.

– Сылхыр, ауузуна нек чабаса?! – деп, ифрит, салта таууш этип, жинни башына жетдиргенди.

– Сылхыр а кесингсе! – Аякъ тюплеринден доммай тенгли ташла, ат туякъдан чачырагъан зыгъырча, сызгырып, жан-жанына чартлагъандыла.

⁴⁵ *Бора* – эхо.

– Эй, тохтагъыз, маржа! – деп кычыргъанды Астемир. Аны ауаны алай кючлю эди: жин бла ифрит элгенген окъуна этгендиле. – Ифрит патчахны кылычын кыайсыгъыз алып келсегиз да, ханыша кюч-кыарыу жанын анга берликди.

– Ифрит патчахны кылычын урлагъан угъай, аллай сагъыш этерге да базынырыкъ туююлдю киши! Ханыша бизге кюлгенми этеди?! – деп чамланнганды ифрит.

– Мен базынырыкъма! Сен а, адам уллучукъ, алдаргъа умут этме – ташха жагъып кыоярма! – деп, ол Ифритиягъа – ифритле кыралына учханды.

– Кылычны жашырын дууасы барды. Аны билмеген кылычны хайырын кёрлюк туююлдю, сора аны башынгамы ураса?! – дегенди ифрит Астемирге, алай, аны жууабын сакъламай, узайып баргъан жинни ызындан кыууулгъанды.

Ифрития кёк бла жерни арасында адам кёзге илинмеген, кыйырысыз-чексиз жер эди, деменгили кючю болгъан кырал. Анда кыозула да тюеле кибик, чыпчыкъла да кыушла кибик деу эдиле. Терекле да – анга кёре. Тёр сахарларыны арасында, кёз жетмезча бийик, алтын-кюмюш къала уа накъут-налмас бла жасалып. Кече-кюн да кёзлерине жукъу кирмеген къалауур ифритле къалагъа бек сакъ эдиле да, жер тюбю бла тишхан, жер юсю бла гумулжукъ, кёк бла уа чыпчыкъ да ёталмагъандыла ары.

Шахар тегерегинде не кёп айлансала да, кылычны урлар амал табалмай, жин хайран болгъанды. Кыуллукъчу ифритге кылычны кыолгъа этген тынчыракъ эди да, жин былай ойлагъанды: кылычны ифрит урлар, мен а андан сыйырырма.

Ифрит, танышлыгъын хайырланып, къаланы бек кыаты сакъланган жери – тасха отоугъа жуукълашаханды. Алай, патчадан эркинлик болмай, ары жан да кираллыкъ туююл эди.

Ифрит сыр сагъышлы болуп тургъанлай:

– Шахар кыйырында бир жин бугъуп айланады, баям, ол тасхачы жинди, аны тутуп келигиз! – деген буйрукъ эшитилип, эшик къалауурла бир демге⁴⁶ чалпыгъандыла. Ифрит гумулжукга бурулуп, эшик жепиден ичине кыутулгъа ол тамам эди. Шаталда тургъан айтхылыкъ кылычдан сора отоуда бир жукъ да жокъ. Ифрит кылычны шаталдан акырын алгъанлай, шатал жилин болуп, аны боюнуна чулганнганды. Аны быллай палах сакълагъанын билмеген ифрит абызырагъанды.

– Бу этгенинг неди, ифрит досум? – деп сысылдагъанды жилин, кыарамын ифритни кёзюне къадап. – Хыйсабынг неди? Хайда, айт!

– Жилин досум, мени патчах болур акылым барды. Манга болушсанг, не суйсенг да, аны этерме, – деп жалыннганды ифрит.

– Ифрит досум, кыарайма да, сен акылы ифритсе. Мен Жилинлы айрыкамны хангушума. Ифрит патчах мени мында зор бла тутады. Мен санга болушама, сен а мени Жилинлы айрыкамгъа элтесе. Келишдикми?

⁴⁶ Дем – секунда.

– Хау, келишдик! – дегенди ифрит, кьууанып. – Алгъа кьылычны ханышагъа берип, аны кюч-къарыу жанын алама, ызы бла уа сени айрыкамынга элтеме.

Жилян, бурууча бурула, отоуну мюйюшюн тешип башлагъанды. Ол темирча кьызып, кьызарып, хыйны кючю болгъан къабыргъаны аманни-кебинден тешгенди да, тышына чыкыгъанды. Къабыргъа асыры тикден, бийикден жилян илинирча тюйюл эди. Ол себепден къачалмай тура эди жилян да. Аны ызындан, ожакъдан бёркген тютюнча, ифрит да чыкыгъанды. Жилян ифритни боюнуна чулгъанганды да, ифрит аны бир уллу хуругъа ⁴⁷ алып келгенди. Ифрит кете тебирегенлей, жилян аны билегине ачы ургъанды.

– Эй, чочха чеги, бу этгенинг неди?! – деп сынсыгъанды ифрит.

– Бир кюн болжалынг барды. Къайтып келмесенг, ууум жайылып, ёлюп къаллыкъса. Хайда, энди бар, – деп, жилян ташла арасына сууурулуп кетгенди.

Ифрит этген умут башха эди. Болсада, энди ёзге амал жокъ – къайт-маса, ёллюкдю. Патчах кьылычын жокълагъынчы, ифрит Ифритиядан къорагъанды, алай, кёп да бармай, ол аны ызындан тюшериги – хакъ. Аны билген ифрит Сатини кюч-къарыу жанын къолгъа этсе, анга къаршчы сюелирге жер жюзюнде жан табылмай, ол дуния иеси боллукъ эди.

Ифрит къалалы къолгъа жетгенлей, жин аллындан чыкыгъанды. Ол, сёлеше да турмай, ифритге чапханды да, ахырзаман демлеш башланганды. Астемир, экиси да тенг ёлмеселе, аланы бири бла сермеширге тюшеригин билип, кесин кыйын сынаугъа хазырлагъанды.

Къаяла къалтырай, оюла, демлеш кьызадан-къыза баргъан болмаса, селейир халы жокъ эди. Ахырында ифрит, жек кьылыч бла уруп, жинни башын тюшюргенди да, ол жерге къая турукъча аугъанды. Сора, Астемирге жанлап:

– Кьылыч – сени, ханышаны жанын бер! – деп ёкюргенди ифрит сур.

– Мен сёзюн ауузуна ашагъанладан тюйюлме. Кьылычны бер да, алай.

Ифрит кьылычны Астемирге, Астемир а ханышаны кюч-къарыу жанын ифритге узатхандыла. Далгюзюр чыпчыкъ, жарый келип, нюр гулмак болгъанды да, ифритни жүрегине сингип башлагъанды. Аны кёрюп тургъан Сатини жаны кетгенди, алай Астемир этерин билген жигит эди. Ифрит нюр гулмакга чалпыгъанлай, ол кьылыч бла сермеп, аны башын кыйпагъанды да, ёгюз тенгли баш, таш таууш этип, къол бла энишге тёнгеренди. Алай ифрит баш, адам хыйсап этмезча бир огъурсуз, бир эриши, бир шытылы жаныуар болуп, хангушха чапханды. Ол кезиуде Сати къудуретли жанын юфгюрюп, Астемирни жүрегине сингдиргенди. Энди ол не залим кюч бла да демлешаллыкъ алф эди.

⁴⁷ Хуру – таш тёбе.

Ала, дуняны дауургъа алдырып, сермеше тургъанлай, ифрит патчах жилинны да белинден тутуп жетгенди, Астемир да ол шыты жаныуарны, уруп, эки этгенди.

– Аха, мен не кёреме?! – деп ёкюргенди ифрит патчах сур. – Бу кылыч мени кылычымды! Кесиме къайтар!

– Билеме, – дегенди Астемир, кылычны патчахха узата.

– Насыбынг эди аны ким урлагъанын билгеним, ансы жанынгы сууруп алып эдим! – дегенди ифрит, кылычын кёлуна алып, анга кыуана.

– Ифрит патчах, бош менсинесе, мен ол сен кьоркьутуучуладан туююлме! – деп селешгенди Астемир.

– Неле-неле дейсе?! – Ифрит патчах алай айтып, Астемирге узалгъанлай, ол токмакъ маталлы таш жаркыа бла аны башын сермегенди. Къазан таууш этип, гуулдагъанды ифритни башы. Ол, эс жыйып, Астемирге чапханды, алай жигит жаш, ифритден терк кымылдай, ургъан-ургъан жеринден къан сийдиргенди.

Деменгили патчах кючлю эди, къарыулу, Астемир а – эсли, табышлы. Болсада, хангушдан ифрит онглу болуп башлагъанды. Ол кезиуде От тау кюкюрегенди да, кыая жарылып, андан деу Откъус аппа чыкыгъанды. Ол ёресине къайнар темир эди. Откъус аппа, узун сакъалын бла мыйыгъын кезиу сылай:

– Дауур этген биягъы сенмисе?! – деп, сур къарагъанды анга. – Он минг жыл мындан алгъа, сайлама темирден кесим этген болат кылычны урлап кетгенсе. Ол санга деп этилген зат туююл эди. Кылычны бери бер! – деп, Откъус аппа эриген темир гулмак бла ифрит патчахны уруп, кёкюрегин тешгенди.

Дуняда кесимча жокьду деп тургъан ифрит патчах Откъус аппагъа чапханды, алай аппа аны, кыюнуна кысып, кюл-кёмюр этип атханды, сора, жерге тюшген кылычны кёлуна алып:

– Батыр хангуш, сен бу кылычха тийишли жашса, ма, сени болсун! – деп, кылычны Астемирге бергенди. – Жашырын дууасы барды, аны айтмасанг, кылыч санга бойсунмаз. Сабын буруп алсанг, жазулары кёрлюксе. Кесингден сора киши хайырланалмазча, ёз атынг бла дууаны жангырт. Айтхылыкь батыр, айтханым эсингде болсун: бу кьудуретли, алай огьурсуз кылычды, аман адамны кёлуна тюшмесин.

– Кьудурети уллу аппа, бу огьурсуз сауутну манга ышанганынг ючюн бек сау бол! Мен сени сёзюнгден чыкьмам.

Ол кезиуге, къарауашлары бла, алайгъа Сати ханыша да келгенди. Ол, кюнча ышара-кюле, кемсиз насыплы эди. Сати Откъус аппагъа бла Астемирге ыспас, алгыш да этип, алларында ийилгенди.

– Хурмети уллу ханыша, ифрит патчах алып келген жилин ёле турады, бир мадар эт, – деп тилегенди сора Астемир, ханышагъа жаралы жилинны кёргозте.

– Бу жилин Жилинлы айрыкамданды, – деп, ханыша аны сылагъанлай, кёзлери кёре, жаралары сау болуп къалгъандыла. Алай ол ырахын эди.

– Сати ханыша, мен бу жарлы жилинны айрыкамына элтейим, къудуретли жанынги кесинге къайтар, – дегенлей, Сати, ингил ышара, къол аязчыкъларын кёкге айландырып, хангушха узатханды да, нюр гулмак, тамаша макъам эте, экисини да бетлерин сейир-ариу жарытып, Астемирден ханышагъа ётгенди.

Сати Астемир батырны бла Откъус аппаны намысына тамаша къаласында уллу къурманлыкъ этгенди. Насыплы къая къызлары, кюнча жарып, тюрлю-тюрлю сейир-аламат макъамла чыгъара, къыл къобузла сокъгъандыла, ариу тепсегендиле, тамаша жырлагъандыла. Той, Астемирни ёмюрден-ахыргъа эсинде къалырча байрам болгъанды.

Ол кече Астемир къонакъда къалгъанды.

– Хурметли Сати, энди мен кете барайым, – дегенди эрттенбла Астемир, аны жюзюгюн бармагъындан алып, кесине узата. Алай Сати:

– Кесингде къой, сени энтта кёрюрге бек сюерикме, – деп, кёк кёзлери уяла-кюле, ингил ышаргъанды. – Сакълап турлукъма.

– Жарсыма, кюсеулю ханыша, мен къыдыраш⁴⁸ адамма, келмей къалмам! – деп, жилинны белине чулгъап, жюрдек Астемир чабып кетгенди.

* * *

Багъыр башын Астемирни инбашына салып баргъан жилин, жюрдек къоргъучуна къыбыламан эди. Ол, ючкюнлюк жол къоратып, бир файруз толкъунлу тенгиз жагъагъа келгенди. Астемирни белине чулгъанып тургъан жилин юзmezге салынып тюшгенди да, арсарсыз суугъа кирип, жюзюп тебирегенди. Жюрдек ызындан жетип, тутханды да:

– Жанынданмы тойгъанса?! Жыртхыч чабакъла бек терк чачарла! – деп къутургъанды. Сора, аны белине чулгъап, тенгиз жагъасы бла батышха къууулгъанды. Ол кёп да бармай бир уллу шахаргъа жетгенди да, кемежайгъа баргъанды. Кемеле кёп. Хамбалла⁴⁹ да кемеле жюклей, къотара.

Астемир, къарай кетип, бир къалын сакъаллы, сур халлы озгъур кемебекни сайлап, къатына баргъанды да:

– Хурметли кемебек, мени Жилинлы айрыкамгъа элтмезмисе? – деп соргъанды.

Сур кемебек Астемирге бла аны боюнуна чулгъанып тургъан жилиннга кезиу-кезиу къарай: «Жанындан тойгъан энтта бир тели!» – деп ойлагъанды, айтхан а:

– Халаллыгъынга кёре! – дегенди.

– Аны ючюн къайгъы этме, жарсытмам, – дегенди Астемир, кюлюп.

⁴⁸ *Къыдыраш* – путешественник.

⁴⁹ *Хамбал* – грузчик.

– Да сора кемеге мин, – деп, кеси да аны ызындан дюрмен артына тургъанды да, жыйынына: «Желпек жай!» – деп буюргъанды.

Желпеклерин жайгъанлай, аланы жел толтуруп, кеме жагъадан акъырын айрылгъанды да, женубха айланганды. Кюн ариу эди, тенгиз а – аз-маз тозурап.

– Къайданса, кимсе, бу жилинынг да неди? – деп соргъанды кемебек, иги кесек жол къоратхандан сора.

Барс-Элденме, атым Астемир, – деп ышаргъанды хангуш. – Жилиян а... жаным ауруп, айрыкамына элтип барама.

– Жилиянга жан аурутхан боламыды?! Ол сен баргъан жерде ала санга бир да жан аурутмазла! – деп, кемебек Астемирни жандауурлу-гъуна ахырыда огъурамагъанды.

– Тейри, жилияланы артыкъ сюеме десем, мен да ётюрюк айтырыкъма, алай муну къарамы жилиян къарам туююлдю да, ол экили этип турады.

– Жилияны жаланда бир къарамы барды: тутхан, жутхан!

– Не да болсун, мен шубхалыма. Шубхалы эсем а, тюзюн билирге керекме.

– Ашхы жаш, Жилияны айрыкамгъа мен сенича кёпню элтген кишиме. Андан алыкъа бир жан да къайтмагъанды. Сен да къайтырыкъ туююлсе, аны ючюн хакъымы кемеден тюше туруп берирсе, – дегенди кемебек. Аны ауазында жашны теллигине селеке⁵⁰ угъай, анга жарсыу сезиле эди.

– Да къадардан ким къутулгъанды дейсе, мен да кёрлюгюмю кёрмей кетмем, – дегенди Астемир. Сора бир кесек мычып: – Жилияны айрыкамдан къайтхан жокъ эсе, ары барыргъа суйгенле нек чыгып турадыла? Бир уллу сылтаусуз, жанына аллай къоркъуу саламыды адам?

– Да сен саласа да, – дегенди ол. – Салгъан да не ючюн? Адамны таймаз жауу жилиян ючюн!

Астемир, не терен сагыш этсе да, анга жауап табалмагъанды, алай болушлукъ керек болуп тургъан жаныуарны – ол жилиян эсе да – ёл деп, къоюб а кеталмагъанды.

Кемебек, бир кесек тынгылагъандан сора:

– Жилияны айрыкамдан къайтхан жокъ эсе, ары барыргъа суйгенле нек чыгып турадыламы дейсе? – дегенди, тенгиз ауламына къарай. – Жилиян айрыкамда накъут-налмас асыры кёпден, аякъ басар жер жокъду, атламы сайын а – алтын-кюмюш киреле⁵¹ деген таурух жюрюйдю да, адам а – ачкёз – бара береди.

– Анымы айтаса сора! Тейри, халкъны ары къуюлмай тургъаны да сейирди!

– Жыйын-жыйын да баргъандыла, алай къайтхан а жокъ.

⁵⁰ *Селеке* – насмешка.

⁵¹ *Кире* – мирзеу тебе, куча.

Желпеклери желден тыкъ толгъан кеме теркден-терк бара, ала экинчи кюн эрттеннге, айрыкамгъа жууукълашхандыла.

– Энди биз былайда илинкер⁵² атабыз, – дегенди кемебек, – къайыкъ берейим да, мындан ары аны бла бар.

– Сакълагъан а къаллай бир этериксе?

– Жарым кюн. Тюшге былайда болургъа керексе.

Къайыкъ айрыкамгъа жууукълаша, жилян да башын бийикден-бийик кётюре, кёзлеринден жилямукъла тамып башлагъандыла. Бир кесекден зангырдагъан тауушла эшитип къараса – къайыкъны тюбюн налмас минчакъла жабып.

– Тейри, шуёхум, сен керти да бош жилян туююлсе! – деп ышаргъанды Астемир. – Сора узакъ жол керексиз къоратмагъанма.

Айрыкамгъа жетгенлей, жилян, къайыкъдан созулуп, жагъагъа тюшгенди. Аны олду деп танымаз эдинг – алай тири эди жилян.

Астемир, къайыкъны жагъагъа тарта:

– Хау, огъурлу Астемир, мен бош жилян угъай, хангуш жилянма деген ауаз эшитгенди. Астемир ауазгъа бурулса – алланды бир субай, ушагъыулу жаш сюелип. – Мени жаным кьутхаргъан, туугъан жериме алып келген халал Астемир, Жилянлы айрыкамгъа хош кел! – деп, аны къаты кьучакълагъанды.

– Сен бусагъатчыкъда жилян эдинг да, адам къалай болуп къалдың? – деп сейирсингенди Астемир. – Мен сени бир бош жануар болмагъанынгы сезе эдим, туура адамса деб а турмай эдим ансы.

– Биз жилян халкъы эсек да, туугъан айрыкамыбызда адам сыфатлыбыз. Жилян къапха уа ачыулансакъ киребиз, неда аман адамгъа тюбесек.

– Бош сейир этеме ансы, аз тамаша затмы кёргенме? – дегенди Астемир, кеси кесине айтханча.

– Мен сени игилигинги не бла къайтарайым? Сюйсенг, ариу эгечлеримден бирин берейим, сюйсенг а – сыйыннгысыз байлыкъ.

– Хурметли жилян хангуш, мен юйдегилиме, ансы эгечинги сюйюп да алып эдим. Байлыкъ керекли да туююлме, – дегенди Астемир, жиляннга болушуп, игилик этгенине кьууана.

Экиси да алай ушакъ эте тургъанлай, жилян хангушну атасы бла анасы жетип, аны бир бирден сыйыра, кьучакълагъандыла, жилягъандыла. Бир биринден ариу эгечлери да тегерегине басынып, насып жилямукълары бетлерин жууа, тас къарындашларын тансыкълай, эркелетгендиле.

Къарап-къарагъынчы, халкъ тул-туман болуп къалгъанды.

Ахырында хан Астемирге да эс бургъандыла.

– Жашым, бу уа кимди? Ол ачкёзлеге ушамай, айрух⁵³ адам кёрюнеди, – дегенди, аны къатына келип.

⁵² *Илинкер* – якорь.

⁵³ *Айрух* – прекрасный, светлоликий.

– Атам, анам, эгечлерим, жилин халкы, билсегиз сюеме: мени жанымы кьалдыргъан, бери келтирген да Астемир хангушду! Манга кьалай бола эсегиз да, анга да алай болугъуз! – деп селешгенди жилин хангуш.

Халкь ыразылыгъын гюрюлдеп билдиргенди. Хар не алапат тап эсе да, Астемирни сейир этдирген бир зат а бар эди, ол да неди десенг – жаланбаш, узунчач, ёсюмлю жашла бла кьызла, асыры тар кийингенден, сыпалача эдиле. Кийимлери уа – жылтырауукъ жилин териден. Субай, шууртгуча⁵⁴ ийилмек санларын чертгенликлериди деп, Астемир аны алай ангылагъанды.

– Хош кел, Астемир хангуш! – деп, хан аны кьолун тутханды, кеп ариу сёз да айтханды. Сора: – Энди уа ханкьалагъа барайыкъ да, бу насыплы кюнню туудукъларыбыз да айта турурча байрамлайыкъ! – дегенди.

Болгъанны кьонгуроу тауушха алдырып, кьайдан эсе да бир он кьаратор жегилген пайтон да жетгенди.

– Олтур, барсел жигити, – дегенди хан, анга намыс этип, алай Астемир адет билмеген жаш туююл эди – алгъа ханны ётдюргенди.

Астемир пайтондан кьайнап ёсген тереклеге, кёз кьууандыргъан гокканлагъа⁵⁵, эки-ючкьат юйлю таза элlege, тизгинли халкьгъа тамаша болуп кьарай эди. Ол кеп жерде болгъанды, алай кьарагъан кёзге былай асыу журтла уа бир да кермегенди. Ариу кьаралгъан бахчала, чаллыкъла, жайлыкъла – ким да сукъланырча алай.

Бир кесекден ала бир алапат кьаланы аллында тохтагъандыла да, пайтондан тюшгендиле. Ала жетерге, кьууанч этиучю юйлери кьонакъланы сакълап тура эди. Узун аш кьангалада сыйлы ашла, чагъырла, кёгетле. Хан, эки жанына жашын бла Астемирни олтуртуп, кьууанчны башлагъанды да, тойчула, макъамчыла, жырчыла кьууанчны бютюн жарыкъ этгендиле. Артыкъсызда халкьны кюлдюрген кьоланкийим гапчиле эдиле.

Заман кьыса, Астемир тынгысыз болуп башлагъанды: кемебек аны тюшге дери сакъларыкъ эди. Ол, ханнга амалын айтып, кетерге тебирегенди, алай хан эки-юч кюн кьалмай мадарынг жокъду деп, кьаты болгъанды. Амал не? Астемир бой салгъанды. Бой салгъаныны баш магъанасы уа – кемечиле аны ёлгеннге санасала, Жилинлы айрыкамгъа насып излей келликле андан да аз боллукъ эдиле.

Астемир айрыкамда ыйыкъ тургъанды, кеп сейир зат да кергенди. Накьут-налмас, алтын-кюмюш кире-кире болуп турмаса да, бек эркин эди. Сыйлы ташланы анда артыкъ багъалагъан да жокъ.

Астемир кетер кюн ханны тамата кьызы аны бармагъына бир иничке, эски кюмюш жюзюкчюк салгъанды да:

⁵⁴ *Шууртгу* – гибкая хворостина.

⁵⁵ *Гоккан* – клумба.

– Жюзюкню кьол аязынга тутханынг сайын, ууучунг аны тешигинден тегюлген асыл ташладан толуп кьаллыкьды. Ол бизни санга саугьабызды, – дегенди, жарыкь ышара.

– Сиз суююп бергенден ары «угьай» деп кьалай айтайым? – деп, Астемир алагьа жюрек ыразылыгьын билдиргенди.

Астемирни ашыра келген бийли хан, айрух ханыша, этик⁵⁶ хангуш, ингил хангошала, сахар халкьы да жагьаны толтуруп, аны бек сыйлы кьонакьныча алай ашыргьандыла.

Бир ауукьдан Астемирни алып баргьан учан⁵⁷, тенгиз толкьунлада чайкьала, ауламдан ары ташайгьанды.

Бешинчи сорукьаты

БАТРА

Тенгиз жагьада бир хузум, алаша хыдырма⁵⁸ бар эди. Анда Хамида деп бир кьарт кьатынчыкь жашап болгьанды. Жаппа-жангыз эди ол – не сабийи, не жууугьу, не хоншусу жокь. Ачдан елюп кьалмаз ючюн тенгиз толкьунла жагьагьа атхан ууакь чабакьчыкьланы жыйып, алай жан багьып тургьанды ол. Жел жетип, тенгиз кьопса уа, Хамида хыдырмасындан тышына чыкьгьан угьай, башын да кьаратмагьанды. Ачлыкь кьыйнаса да – амалы не эди – тегьенди. Кюн тюзелсе уа, чабакь жьыа эди да, тенгиз жагьагьа атхан кьангала бла от этип, аланы бишире эди.

Бир кече биягьы жел жетип, тенгиз кьылыкьсыз кьутургьанды, кьыяма айланып башлагьанча, гюрюлдегенди. Жауун челекденча кьуйгьанды, кек бутакь-бутакь чакьгьанды, ауур-ауур кюкюрегенди, элия да ачы-ачы ургьанды. Хамида сууукь хыдырма мюйюшюне кьысылып, жел селейирин тегьюмлю сакьлагьанды. Алайлай жел толанлап жетип, хыдырманы алып кетерге аздан кьойгьанды да, аны ызындан биреу эшик кьакьгьанды. Хамида бек кьоркьгьанды, алай, кече кьалыр жери болмагьан бир жолоучу болур деп, эшик ачса – босагьада бир уллу жылтырауукь чокьуракь. Аны жеписинден кез кьаматхан жарыкь ура, Хамида чокьуракьны кетюрюп, хыдырмагьа кийиргенди да, эшик этерге кьайтханлай: «Чокьуракьгьа сакь бол», – деген ауаз эшитгенди.

Ол сагьатдан жел тохтап, кек ачылып, жулдузла жарыкь жаннгандыла, хыдырма уа жашил нюрден толгьанды. Ол нюр жарыкь, сейир макьамгьа чалынып, гюлча ачыла келген накьут-налмас чокьуракьдан ура эди.

Чокьуракь толу ачылгьанлай а, Хамиданы эси ауаргьа жетип, ол тентиреген окьуна этгенди. Накьут-налмас чокьуракьда – адам бала-сында болмагьан, уллу жашил кезлю, алтын чачлы кьызчыкь. Толкьун

⁵⁶ *Этик* – отважный.

⁵⁷ *Учан* – двухпарусная лодка.

⁵⁸ *Хыдырма* – гыты.

къанатыча кёк, жел къанатыча женгил жыйрыкъчыгы инжиле бла сырылып, боюнунда уа – сейир-аламат боюнчагы.

Хамида, быллай саугагъа кемсиз къууанып, Аллахха шукур этгенди, сора, гюл тахтасындан гюл чапыракъла жыйып, къызчыкъны тюбюне тёшегенди. Чокъуракъ, ачылгъаныча, сабыр жабылгъанды да, хыдырма биягы къарангы болгъанды. Энди жепилеринден къарагъан жулдузла бла, аладан ургъан ай жарыгы эди хыдырманы аз-буз жарытхан.

Ёмюрю жангызлыкъда ётюп баргъан Хамидагъа Аллах насып берип, ол тангнга кёз къысмай чыкыгъанды. Тенгиз жагъагъа кюн жайылгъынчы – кёлу бла тутуп турса да – ол насыбына толу ийнаналмай, жюреги тынгысыз эди: тюш эсе уа? Хамида чокъуракъны кюннге чыгъаргъанды да, кырдык юсюне салып, аны ачылырын тёзюмсюз сакълагъанды. Бир кесекден бир ариу макъам эшитилип, чокъуракъ ачылып башлагъанды, Хамида солуусуз болгъанды. Чокъуракъ ачыла баргъаны сайын, кюн жарыгы мутхуздан-мутхуз кёрюнюп бара эди.

Чокъуракъ толу ачылгъанлай, къызчыкъ, уллу жашил кёзлерин ачып, жарыкъ ышаргъанды. Хамида аны кёлуна алгъанлай, къызчыкъ ёшюн излеп башлагъанды:

– Ой, мен жарлы, эссизлигимден къууана турама ансы, ёшюн къызчыкъгъа мен не ашатырыкъма? – деп, къайгыгъа къалгъанды. Ол тийреде кесинден сора жан жокъ эди да, сют кимден тилерик эди? Хамида ауара болуп тургъанлай, аллына кёк жыйрыкълы, алтын тажлы бир ариу санлы тамаша тиширыу келгенди да, къызчыкъны кёюнуна алып, анга ёшюн салгъанды. Ол аны анасы Фания ханыша эди.

– Къызчыкъ бир ауукъну сени бла турсун, къыйынынгы унутумам, – дегенди ол. – Мени къыралыма дунияда болмагъанча кючлю, огъурсуз сыйкъырчы Арум аскери бла чапханды да, аны онглагъынчы, мен Атиманы – къызчыкъны аты алайды – жанына къоркъама. Бу адамсыз жерге да къызчыкъны андан келтиргенме, адам кёзге-зат урунмаз деп. Манга бир жукъ болуп къалса, сыйкъырчы къызчыгъымы тапхынчы тохтарыкъ тюйюлдю. Алай мен анга хорлатмам. Манга бир ауукъ заман керекди аны тасха кючюн билир ючюн, билгенимлей а, мен аны аман кючлю этерме.

– Багъалы ханыша, сен къызчыкъ ючюн аз да жарсыма, мен аны ач этмезге кюреширме. Адам дей эсенг а – бу тийреде къара жин барды деп хапар жайылгъанды да, андан къоркъуп, бери киши да келмейди, – дегенди Хамида.

– Энди мен барайым. Бу уа, элинге къайтама десенг, бир жугъунга жарар, – деп, Фания ханыша Хамидагъа ууучу бла бир инжи узатханды.

– Багъалы ханыша, манга жугъунг да керек тюйюлдю. Манга керек жаланда Атиманы ышарыууду да, ол а алыкъа биргемеди.

– Халал байлыкъ алыкъа кишиге хата этмегенди, мени мудах этме да, ал.

– Охо, охо, – деп, къарт къатынчыкъ ханышаны саугъасын ыразы болуп алгъанды.

– Хамида, мен кюн сайын къызчыкъны кёрюп туралмам, аны себепли акъ марал жюрюрюкдю бери. Сен аны саууп, сютюн къызчыкъгъа ичире тур. Кесинг ач болсанг а, чокъуракъдан не тилесенг да, ол санга аны берир. – Алай айтып, ханыша тас болуп къалгъанды.

– Тоба, тоба! Ханыша да бош адам туююлдю. Аллах айтса, сыйкъырчыны жазасына тюбетир, – деп, къызчыкъгъа бурулгъанлай, ол чокъуракъдан секирип тюшюп, къыл-къыл эте кюлгенди да, гёбелекчиклени къууа, кёк кырдыкда зауукъ ойнагъанды. Къызчыкъ узагъыракъ кетгенлей, чокъурагъы ызындан учуп барып, аны артха – Хамиданы къатына алып келгенди.

– Тамаша! Чокъуракъ керти да жек чокъуракъды, – деп къууанганды Хамида.

Акъ марал эрттен-ингир келип, Хамида уа аны саууп тургъанды. Энди хыдырма хузум эсе да, жылы эди, къуру эсе да, берекетли эди. Чокъуракъ Хамиданы ашын, кийимин тапдырып, ол а къызчыкъгъа туугъан анасыча къарап, ала бек насыплы эдиле, Фания келмей кёп къалса, Атима тансыкъ болуп, Хамида уа жарсып, не сунаргъа билмей, тынгысыз бола эдиле ансы.

Арада юч жыл ётгенди. Фания келмей тохтагъанлы уа – жыл. Атима, алгъынча, анасын излеп къыйналмай, Хамида анга къууанса да, Фаниягъа бек жарсый эди. Сыйкъырчы аны хорлагъан эсе уа?

Бешжыллыкъ Атима, артдан-артха, чокъурагъына минип, хыдырмадан узакъ кетиучю болгъанды. Хамида аны ол къылыгъын къойдуралмай, бир кюн жилип окъуна къалгъанды.

– Мени бек суюген ыннам, чокъурагъым биргеме болуп, манга киши хата эталлыкъ туююлдю, къой, жилиама, – деп, Хамиданы жапсаргъанды къызчыкъ.

– Алтын бюртюгом, дунияда аман адам кёпдю, ачытырла. Санга жукъ болуп къалса, мен ананга не бет бла кёрюнюрюкме? – деп, къарт къатын биягъы жилигъанды.

– Бир зат да боллукъ туююлдю дегенме да, жилиама, ынна! – дегенди Атима. Алай къарт къатынчыкъ тохтамагъанында: – Мен да жилиама сора! – деп, ол да жилип башлагъанды.

– Къой, балам, къой, ол ариу бетчигинги бузма. Жаным, тохтадым, тохтадым! – деп, Хамида къызчыкъны къоюнуна къысханды. – Кетсенг, сагъатдан кёп мычыма, охому, алтыным?

– Охо! – деп ышаргъанды Атима. Сора, чокъурагъына олтуруп, биягъы учуп кетгенди.

* * *

Ол кезиуде бир къыйыр элде Батра деп тогузжыллыкъ жашчыкъ да болгъанды. Аны атасы, анасы да ёлюп, жербаш юйчюкде кеси жашай эди. Элде жууукълары болгъанлыкъгъа, ол кемлик сынап тургъанды.

Болсада Батра садакъя бир да тилемегенди. Атасындан кълалгъан эшеги бла балтасын алып, агъачха бара да, отун эте, аны шахарда сата да, ашарыкъ ала, баш кечиндирип тургъанды.

Бир кюн а, агъачха терен кирип, ач, жаланнганч жашчыкъ, къларыуу жетип, чынар турукъну аудуралмай, жилип кълалгъанды. Кючю тюгенип, ахырына таянган жашчыкъ, не къаст этсе да, ачы къадары аны, аз-аздан бюге, жашауундан тюнгюлюр чекге жетгенди.

Алайда бир хыйсапсыз деу эмен терек бар эди да, жашчыкъ гырыннга⁵⁹ дери минип, ичине киргенди да:

– Бу сыйсыз, къутсуз жашаудан манга ёлген игиди, – деп, эрленчикча чулганганды. Жашчыкъ не кюрешсе да, жилигъанын а тыялмагъанды. Да къалай тыяллыкъ эди сау жыл жыйылып тургъан жүрек къыйынын, ёнгелеуюн? Алайлай:

– Кимди жилигъан? – деп сёлешгенди бир кълыз ауазчыкъ. – Кълайдаса, манга бир кёрюн.

– Керек эсе, кесинг кёрюн! – дегенди жашчыкъ, кёз жашларын сылай. Башха жашчыкъ, шайтан-жин сёлешген сунуп, кълоркъагъандан чууун чыгъарлыкъ туюн эди, алай Батра уа, сёзсюз, батыр жаш эди.

– Ма мен! Сен а кълайдаса? – дегенди биягъы ауаз, гырыннга ёрлеп.

– Мен да ма! – деп, гырындан чыкъгъанды жашчыкъ.

– Нек жилий эдинг? – деп соргъанды кълызчыкъ.

– Ким жилий эди?! Мен жырлагъан эте эдим.

– Мен а жилигъан сунуп... – Кълызчыкъ, жашчыкъны жалан юсюне къларап: – Бу сууукъда, былай кийинип болсам, мен да жилирыкъ эдим. Ач да болурса, – дегенди.

– Андан санга не? Бусагъат отун этип, шахарда сатама да, исси бёрекле ашап тояма. Кет, терекден тюшме кълый! – дегенди жашчыкъ, онгсунмай. – Мен алыкъя отун этерге керекме!

– Кетмейме, бу мени терегимди! – дегенди кълызчыкъ.

– Ким кессе да, терек аныды! Тынч тур ансы, муну да аудурурма! – деп, жашчыкъ кълызчыкъгъя сур къларагъанды.

– Мен бу терекге кюн сайын келеме. Кёремисе къалай уллуду? Башха терекле аны кълатында бош юлкюлеге ушайдыла, – дегенди кълызчыкъ.

Сора: – Бу терекни тасхасы да барды, – деп шыбырдагъанды.

– Терекни не тасхасы боллукъду, жашнайды, кълуруйду, жанады.

– Бу терек а тасхалы терекди. Ол былай деу бошданмы сунаса? Тюшмей тур, мен бусагъат... – деп, кълызчыкъ терекден энип, жашчыкъдан ташада тургъан чокълуракъгъя мингенди да, хауада гырыннга дери кётюрюлгенди.

– Кел, сен да мин, – деп, узатханды сора кълун.

Батра, кълоркъагъанын билдирмезге кюреше:

– Кесим минеме, – деп, кълызчыкъны кълолундан тутаргъя унамай, терекден чокълуракъгъя атлагъанды.

⁵⁹ *Гырын* – агъач тешик, дупло.

Батра олтурганлай, чокбуракъ терек гюренине айланып чыкыганды. Деу эмен жерден садак атымда беш бутакыга, ол беш бутак да садак атымда биягы беш бутакыга, алай-алай жети кере бөлүне эди. Ала терекни энтта бир аулагандыла да, чокбуракъ эменни эм базык бутакыла айырылган жерине кьоннганды. Алайы жыйырма ёгюз гебен чыгарча ёзен эди. Къызчык бла жашчык чокбуракдан тюшюп, деу бутакыладан бирине жууук келгендиле да, Атима, узалып, бир бутак сапчыкыны тартханлай, алайдан эшик ачылганды.

– Кел, ичине кирейик, – дегенди къызчык, – кьоркьма, мен былайын иги билеме.

– Ким кьоркьады да! – деп, жигит болганды жашчык. – Эшикге къалай сыйынырыкыбыз ансы?

– Аны ючюн сен къайгы этме, – деп, къызчык эшикни ич сабындан тутханлай, ол жек адамчык тенгли болуп къалганды.

Экиси да бутак ичине киргендиле. Батра тегерекге ауузу ачылып къарай эди. Да ол быллай ариу агъач юйле, орамла, майданла, базарла, терек бахчала, гюл тахтала хан жашаган сахарда да кьрмеген эди. Ариу ишленген, тынгылы агъач арбала, аланы тартхан эшекле, къадырла, ёгюзле, сенгилдей-чайкъала барган омак, жумушак пайтонла, алагъа жегилген жиябоюн атла. Къайры къарасанг да, тюрлю-тюрлю жарык бояула бла боялган меямла.

– Кьремисе ол гюрбежини? – деп, кьолун созуп, бир бийик, жалын ожаклы юйню кьргюзтгенди къызчык.

– Хау, кьреме.

– Кел, ары барайык. Анда алтын эритедиле.

Экиси да гюрбежиге киргенде, къарасакъал, жаланбаш темирчи къызчыкыга бек жарык болганды. Эшта ол бери терк-терк келе болур эди.

– Бу тегерек кепчиклени кьремисе? – деп сорганды къызчык. – Была ахча кепчикледиле. Бери эриген алтын къуядыла да, ахча чыгарадыла. Кел, энди метчини тюкенине барайык.

Ала гюрбежиден чыгып, алтын тюкеннге киргендиле. Къызчыкыга анда да жарык тюбегендиле. Дунияда быллай тамаша омакъламала бардыла деп эсинде болмаган Батра алагъа тамаша болуп къарай эди.

Андан чыкыганлай:

– Къызчык, мен кеч къала турама, кетейик, – дегенди.

– Мени атым Атимады, сени уа?

– Мен а Батрама, ёксюз Батра.

– Сора сен да кесингсе, – деп, мудахсыннганды къызчык.

– Сен да жангызмыса?

– Хау, эсе да – ыннам барды, анамы уа эрттеден бери да кьрмегенме.

– Ол сени кьоюпму кетгенди? – деп сейирсиннгенди жашчык.

– Ол заманда анамы амалы алай эди. Энди уа аны бир уллу чырмау тыйып турады ансы, ол манга эртте келлик эди, – дегенди, жарсыганды

къызчыкъ. Ала, хапар айта, бутакъ ичинден чыкъгъандыла да, чокъу-ракъгъа олтуруп, жерге эннгендиле.

– Батра, сен ач болуп тураса, мен сени бир иги сыйлайым, – деп, кюбюрчекни башын ачханлай, андан юч шапа къыз чыгып, кырдыкда къанга къурагъандыла да, экиси да ашаргъа олтургъандыла. Анда болмагъан ашарыкъ сен тапха эдинг: къыймала, жёрмеле, сохтала, хычинле, айран дагъыда тюрлю-тюрлю сейирлик кёгетле, мияла сауутлада тюрлю-тюрлю **хемле***. Батра кеси ёмюрюнде былай татыулу, былай татымлы, былай кёп бир да ашамагъан эди.

– Энди кийиминги да алышайыкъ, – дегенлей, быягъы къызла аны башдан-аякъ ариу, жылы кийиндиргендиле. Энди Батраны олду деп танымаз эдинг.

Жашчыкъ, терк окъуна отун этип, эшегин жюклегенди. Сора, кетерге тебиреп:

– Сени бу игилинги мен къалай къайтарайым, аллай амалым жокъду сора? – деп, Атимагъа мудах къарагъанды.

– Барды! – деп ышаргъанды Атима.

– Къалай?! – деп сейирсингенди Батра.

– Тенгим бол! – деп, ол къолчугъун жашчыкъгъа узатханды.

– Да къызчыкъ бла тенглик жюрютсем, шуёхларым кюлюрле.

– Сен а айтма, – деп кюлгенди къызчыкъ.

– Охо, – деп, Батра къызчыкъны къолун арсар тутханды.

– Энди мени тенгим барды, тенгим барды! – деп, къызчыкъ ёрге-ёрге секирип къууанганды. – Тамбла уа келирмисе?! Мен санга алыкъа кёп сейир зат кёргюзтюрюкме!

– Хау, келирме! – деп ышаргъанды Батра да.

– Сора тамблагъа дери! – деп, къызчыкъ, чокъурагъына минип, учуп кетгенди, Батра уа, ёмюрде кёлю жарымагъан Батра, дуняда аныча насыплы жокъча, алай къууанчлы эди.

Жашчыкъ отуннга келгенинде, къызчыкъ аны сакълап тура эди.

– Келдингми? – деп къууанганды къызчыкъ. Сора быягъы эшик бла терек ичине киргендиле да, туругъа минчакъча сууурулуп, ёрге-энишге жюрюген эшикли чыккыргъа киргендиле. Ол чыккыр аланы терекни ярабатына – тюп тамырына эндиргенди. Къызчыкъны анда да таный эдиле.

– Жумуш бламы келгенсе огъесе эрикгенингими кетере айланаса? – деп соргъанды анга бир жек къуллукъчу.

– Тенгиме сизни алтын-кюмюш иштегенигизни кёргюзтюрюк эдим, жарай эсе, – дегенди къызчыкъ.

– Да нек жарамайды, алай бизни хапарыбыз тышына чыкъса – адамла къырсыдыла – алтыннга кёз къаратып, къыралыбызны башын тюрюне айландырмазламы?

– Кишиге айтмазбыз деп, сёз берсег а? – дегенди Батра.

– Да сёз бере эсегиз, не тыйгыч! Барыгъыз, къарагъыз! – деп ышаргъанды къуллукъчу, алагъа налмас къазгъан иштенекеге жол кёргюзте.

Экиси да тамыр ичлери бла накъут-налмас, алтын-кюмюш дагъы-да кёп тюрлю магъадан къазгъан жерлеге баргъандыла, кёп сейир зат кёргендиле. Артха чыгъып келе, Батра бир ачы кычырыкъла эшитип, ары чапханды. Къызчыкъ да – ызындан. Батра жетерге, бир гылдыу – ол жеклеге, бизге асланча алай кёрюне эди – бир иштенекини тутуп, суйреп бара эди. Кеси гитчергенликге, къарыуу тюрленмеген Батра жете келип, гылдыуну жумдуругъу бла жухуна ургъанды да, гылдыу, чартлап, таш къабыргъагъа тийгенди. Жашчыкъ чыпынга тыгъылып тургъан аркъанны алып, кыйырын илгик этерге, гылдыу, эс табып, анга чапханды. Алай жашчыкъ гулдыуну боюнуна аркъан атып, сыртына секирип мингенди да, ары-бери жортдура, ичин кюйдюрюп ёлтюргенди.

Быллай жигитлик кёрмеген жекле, Батраны тегерегине басынып, хар бири да аны къолун тутханды, ыспас этгенди, махтагъанды. Къызчыкъ да батыр тенги ючюн бек ёхтем эди. Жек патчах экисин да чакъырып, кесине къонакъ этгенди, кёп ариу сёз да айтханды, сора Батрагъа алтын бюртюкле берип, алай ашыргъанды.

Энди къызчыкъ бла жашчыкъ, бир бирсиз туралмай, деу терекни къатында кюн сайын тюбеше эдиле.

Алай ёксюзге къайда да кюн жокъ. Аны ариу кийингени, татлы ашагъаны, излегенин табып жашагъаны зар хоншусун жукъусуз этгенди. Бир кюн ол, ёксюз жашдан тил этип, кыырсахарбекге⁶⁰ баргъанды. Экинчи кюн Батра базарда отун сата тургъанлай, мыртазакъла, тутуп, аны сахарбекге элтгендиле.

– Эй, ёксюз мигидил,⁶¹ ашаргъа гирях тапмай, киерге эски тапмай тургъан жер кири, сен былай эркин жашап къалай башладынг? Баям, кимни эсе да ёлтюргенсе, тонагъанса! – деп, кючлю чамланганды.

Бек къоркъгъанды ёксюз Батра, алай ол Деу терекни тасхасын ёлсе да ачарыкъ туююл эди.

– Сыйлы сахарбек, мен бир ёксюз ёсген сабий, кимни ёлтюрюп, мюлкюне ие болаллыкъма? Ким эсе да санга ётюрюк тил этгенди, – деп жилямсырагъанды. – Атам да отунчу эди, мен да отун сатып, анга жашайма, ююме ий.

– Сени метчиге алтын бюртюкле сата тургъанлай кёргендиле, мени алдаргъа умут этме! – деп чочугъанды сахарбек. – Не алтынларынгы манга бересе, не да башынгы тайдырама!

– Алтыным бар эсе, ююмю къарма да, тапханынг – сени, – дегенди Батра, сахарбекге женгдирмезден.

– Зинданнга атыгъыз бу ит кючюкню! Не, акъыл кирир да, айтыр, не да гылдыула ашы болур! – деп кычыргъанды сахарбек.

Мыртазакъла жашчыкъны зинданнга суйреп бара, Сайто кёргенди да, жан аурутуп, аны сахарбекден сатып алгъанды, сора узакъ кыралгъа биргесине алып кетгенди. Батра не адыргы этсе да, Атимагъа жукъ билдирирча туююл эди.

⁶⁰ *Шахарбек* – градоначальник, мэр.

⁶¹ Мигидил – бек жарлы, голь перекаатная.

* * *

Атима уа терекге кюн сайын келе эди. Батрагъа бир палах болгъанын жүрекчиги сезсе да, аны излей жайылыргъа онгу болмай, жилип тургъанды ол. Къызчыкъгъа он жыл бола, ыннасы да ауушуп, гытыда къуру кесчиги къалгъанды. Чокъурагъы барда, ол жукъдан къыйналмагъанлыкъгъа, тенг жашчыгъына тансыкълыгъы аны жүрекчигин бек таралтханды. Къызчыкъгъа асыу болгъан жаланда Деу терек эди, аны жек халкъы.

Арада энтта юч жыл озгъанды.

Энди Батрагъа онжети, Атимагъа уа онюч жыл бола эди.

Батра ёсдюрген атасына – Сайтогъа барып:

– Атам, жүрегими къыйнап тургъан бир уллу жарсыуум барды, мен аны бир жары этмей, манга тынчыкъ жокъду, – деп, анга Атиманы хапарын айтханды. – Не болуп тура эсе да, мен андан хапар билирге керекме, ыразы бол да, мен жолгъа атланайым.

– Сюйген балам, аллай зат жүрекге уллу да, ауур да жюкдю, бар, тейри нёгеринг болсун, – деп, Сайто жашына ыразылыгъын бергенди.

Батра бир айдан Деу терекни къатына келгенди. Ол, атын къантарып, Атиманы алайда сакъларгъа тохташханлыкъгъа, энди аны кёрюр умуту милдеуча бир да тюйюл эди. Эси аны озуп кетген заманнга къайтара, ол терекни туурасында терен сагъышха кирип: «Атима, Атима!» – деп шыбырдай, бир ненча кюн олтургъанды.

Бир эрттенликде анга жек къартчыкъ келип:

– Мен сени таныйма, сен ол деу гылдыуну ёлтюрген Батра батырса. Баям, сен Атиманы излеп келгенсе, – дегенди. – Сен тас болгъанынгдан сора, биз Атиманы ышарып бир да кёрмеген эдик. Энди уа бери келгенин ахырыда къойгъанды. Жукъму болгъан болур деп, биз да бек тынгысызбыз.

– Огъурлу къартчыкъ, ол эрттеден берими келмейди сизге? – деп, тынгысыз соргъанды Батра.

– Жыл а болады.

– Ол бери агъачны къайсы жанындан келе эди?

– Чыгъыш жанындан, – деп кёргюзтгенди къартчыкъ. – Бу бек уллу агъачды, аны къыйыры тенгизге тирелип тохтайды. Атиманы анда изле, – деп, жек къартчыкъ ызына кетгенди.

Батра ыйыкъ жүрюп, тенгиз жагъада бир хузум хыдырмагъа чыгъып къалгъанды. Ол, атдан тюшюп, таууш этгенди, алай хыдырмадан киши чыкъмагъанды. Чыкъмагъанында, кеси ичине киргенди, алай, анда адам жашайды дерча зат кёрмей, тышына чыкъгъанды. Батра тюнгюлюр чекге жетип, Атиманы аллында терслиги жүрегин талай, ол: «Атимааа!» – деп, къычыралгъаныча къычыргъанды. Атима ол кезиуде тенгиз жагъасында олтуруп, кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жилимукъла тама, тенгиз узагъына – ауламгъа, къарап тура эди. Атын эшитгенлей, аны жүрекчиги терк-терк ура, чокъурагъына да олтурмай, хыдырма таба чапханды. Ёзюр улу: «Батра! Батра! Батра!» – деп анга чабып келген

къызчыкъны кѳргенинде, не сунаргъа да билмей къалгъанды: Атима бешжыллыкълай тура эди. Батра, тобукъланып, чабып келген къызчыкъны къоюнуна къысханды, Атима уа, къууанып, кюлюп, аны боюнуна чулгъанганды. Бир кесекден а жүрексинип кѳп жилягъанды. Батраны кѳзлери да мылы эдиле.

– Андан бери къайда эдинг? – деп, кѳлкълалды болгъанды сора Атима.

– Атима, кеч, амалым алай эди, – деп, аны башчыгъын сылагъанды ол. – Алай сени эсгермеген, санга жарсымагъан, термилмеген кюнѳм болмагъанды.

– Санга бир палах болгъанын жүрегим сезген эди, алай, былайдан кетер амалым болмай, мен санга болушалмай къалгъанма. Мени кечген сен этерге керексе, – деп, Атима Батраны къатына олтургъанды да, уллу къызча, алай сѳлешгенди.

– Мен сени энди былайда къоймайма, биргеме келесе, тебире, – дегенди ол. – Къыйналгъанынг боллукъду.

– Батра, жангыз тенгим, мен былайдан кетсем, анамы ѳмюрге тас этерикме, – дегенди ол, башын жерге ийип. – Кесим да бешжыллыкъ къызчыкълай къаллыкъма.

– Мен бери келе, аллыма онючжыллыкъ къыз чыгъарыкъ сунган эдим, сени былай кѳргеними акъылым ангыламайды, мен ауарама. Аны манга бир ангылат, – деп, ол Атиманы кѳзлерине къарагъанды. Ала жетген къызны кѳзлери эдиле. – Мен кесими сени бла къалай жүрютюрге билмей, андан сорама.

– Сыфатым-саным бешжыллыкъ болгъанлыкъгъа, энди манга жетген къызгъача къара, мен сабийликден чыкъгъанма, – деп ышаргъанды Атима.

– Атимачыкъ, олтуруп тургъандан хайыр жокъ, халны тюзетир ючюн бир зат этерге керекбиз, неден башлайыкъ ансы?

– Жек ажайыпха⁶² барайыкъ, ол болушур эсе уа? – деп, къызчыкъ чокъуракъгъа олтургъанды. – Сен да олтур, – деп, Батрагъа алай айтханлай, чокъуракъ кенгергенди, созулгъанды, жассыгъанды да, Батра Атиманы къатында омакъ шинтикге олтургъанды. Учхан чокъуракъны ичи энди иги да эркин эди.

Атима чокъуракъны учуруп, Деу терекни бешайры ѳзенине къондургъанды да, ала чокъуракъдан тюшгедиле. Сора, бутакъгъа кирип, сахар къыйырында жек ажайыпны юйѳне баргъандыла. Жек ажайыпчыкъ отоунда китапха къарай тура эди.

– Сабанла кюйюп барадыла да, жауун дууа окъуй тура эдим, келигиз, келигиз, сыйлы къонакъла! – деп, жек къартчыкъ алай айтыргъа, кѳк кюкюреп, жауун жаугъанды.

Атима бла Батра сейир этгендиле, къартчыгъ а:

– Атима, къайда кѳрюнмейсе? – деп, къайгъырыулу соргъанды.

⁶² *Ажайып* – добрый волшебник.

– Хурметли ажайып, къайгъым асыры кёпден, не этерге билмей, башым хайранды. Санга келгенибиз да аны ючюндю.

– Мен эталлыкъ зат эсе – айхай-айхай – нек болушмайма. Айт да, китабыма къарайым.

– Биринчиден, анама китап ач. Ол не болуп тура эсе да, хапарым жокъду. Экинчиден а, мен гитчелей нек турама? Манга онюч жыл болады.

Жек ажайып акъ китапха къарагъанды, кызыл китапха къарагъанды, жашил китапха къарагъанды, алай жукъ тапмагъанды, ахырында къара китапха къарагъанды да:

– Сыйкыырчы Арум хангоша анангы тахына ие болуп, аны зорлукъда тутады. Анангы санга термилмеген кюню да жокъ, Арумдан кьутулур амалы да жокъ.

– Анама къалай болушургъа боллукъду?! – деп, Атима жилигъанды.

– Ананга, санга да болушурукъ сени учхан чокъурагъынгды. Соррууларынга жауап жаланда анда табарыкъса.

– Къалай, сыйлы ажайып? Къалай? – деп, тэзюмсюз соргъанды Атима.

– Аны уа китап айтмайды, – деп жарсыгъанды жек къартчыкъ. – Алай чокъуракъны бир иги тинтигиз. Ол сизни бир акъылгъа келтирир.

Экиси да, жек ажайыпха ыспас этип, терекден чыкыгъандыла да, ызларына къайтып, чокъуракъны тинтип башлагъандыла. Адам эс буруп зат тапмай, ала мугурайып тургъанлай, кюн тийип, Атиманы боюнчагъы жылтырагъанды да, Батра анга эс буруп, кьолуна алгъанды. Боюнчакъны тюз ортасында далгюзюрден ишленген кьамачыкъ бар эди.

– Бу неди? – деп соргъанды Батра.

– Ол а – кепи ⁶³, – деп, Атима сапчыкыгъа басханлай, кьама кыинчыкыдан чыкыгъанды да, боюнчакъ тешилгенди.

Батра кьамачыкъны ачхычха ушатып, чокъуракъда ол жарашыр кез излей, кёзю кьобюрчекни башында кёз маталлы накъут ташчыкыгъа илингенди. Ол аны басып, тепдирип да кёргенди, бургъанлай а, ташчыкъ кьолуна келип кьалгъанды. Аны орунуна къараса – бир кезчик. Батра кьамачыкъны ары сугъуп, онгуна бургъанлай, кьобюрчекни башы ачылып, андан далгюзюр жумуртха чартлагъанды да, Атиманы кьолчугъуна тюшгенди.

– Не ариу затчыкыды! – деп, Атима аны кёз аллына келтиргенлей, андан бир жашил киштик кёз къарагъанды да, Атима, элгенип, жумуртханы кьолундан атханды, алай Батра аны жерге жетдирмей тутханды. Ол аны кьолунда бура, кьобюрчек ичинде ючаякъ жумуртха орунчукъ кёрюп, аны жютю жаны бла орунчукыгъа салгъанды. Далгюзюр жумуртха орунчукыгъа гам болуп, аны ичинден тогъай-тогъай нюр гюренле хауагъа кётюрюле, кёлге таш атсанг, суу бети толкьун-толкьун тозурагъанча болгъанды. Батра бла Атима бу сейирге тамаша болуп къарай

⁶³ *Кепи* – застежка.

эдиле. Сора андан бир кёксюл жарыкъ туманча жайыла келип, андан жюз аскерчи чыкыгъанды. Аланы кийимлери кьурчдан, кыылычлары уа шибилядан эдиле. Башчылары Гис, Атиманы аллына келип, анга баш ургъанды да:

– Аtima хангоша, сени хатадан сакълап, ненге да кьарап тургъан жин аскер бизбиз, – дегенди.

– Анамы сыйкырычы Арумдан азат этигиз, – деп тилегенди Аtima. – Ол зорлукъда жашайды.

– Бизни борчубуз – сени сакълагъан. Ол ханыша Фанияны буйругъуду, жанынга тиймесин, хангоша Аtima.

– Сора Фания ханышаны азат этерча бир амал юйретигиз, биле болурсуз! – деп, кьаты болгъанды Батра.

– Аны уа айтайым. Бу далгюзюр жумуртханы элия кючю хыйсапсыз уллуду. Аны ичинде эки киштик барды: жашил бла кызыл. Жашил кёз жумуртхадан кьараса, кюннге бир игилик этеди, кызыл кёз а – дунияда не палах бар эсе да – аны. Жумуртханы иничке жанын буруп: «Кызылкёз!» – деп кыычырсанг, кызылкёз кызыл нюр бутакъ бла уруп, нени да чачып-оюп, кюл-кёмюр этип кьояды. Алай аны бир чола жери да барды – бир жолгъа ол жюзден кёп атмайды. Кеси да Атиманы буйругъуна тынгыларыкыды, – дегенди Гис.

– Да муну бла бизге Арум кьоркьуулу тюйюлдю сора! – деп кьууаннганды Атимачыкь.

– Аtima, алай а бош сунаса, Арумну минг тюрлю хыйласы барды, – деп эсгертгенди башчы. Ананг аны кьоркьууун этип ийген эди жумуртханы сени бла бирге: сени да сакълар Арумну кьолуна да тюшмез деп. Ол, кёкню, жерни да кьармап, эртте-кеч болса да, сени табарыкыды. Хазыр болуп турургъа керекбиз. Бир насыбыбыз, сен жумуртханы тасхасын билмеген сунуп турады.

– Угъай, хурметли Гис, биз аны сакъларыкь тюйюлбюз, биз анга кесибиз барлыкьбыз! – дегенди гиреж⁶⁴ Батра.

– Жолну уа билемисе? – деп соргъанды Гис.

– Да сен юйретирик болурса.

– Билсем юйретир эдим, – дегенди Гис сабыр.

– Ойнагъанмы этесе?! – деп ачыусуннганды Батра.

– Угъай. Мен билген – ары не кёк бла, не жер бла жол жокьду.

– Да кьалай этебиз да сора? – дегенди Батра, сагъышлы болуп.

– Бизни Арум кеси тапмаса, биз аны не хазна табайыкь, – дегенди Гис.

Кюн бузулуп, жауун жаууп башлагъанды. Биягъы кёксюл жарыкь, туманча жайылгъанды да, жюз жин аскерчи анда тумаланып, суурулуп далгюзюр жумуртхагъа сууурулуп жутулгъанды. Батра бла Аtima уа чокьуракьгъа олтуруп, жаууннга тынгылай, ойлашхандыла. Не да этип, ала Фанияны Арумну азабындан кьутултургъа керек эдиле. Жау-

⁶⁴ *Гиреж* – настырный.

ун тауушда, ала, кеслери да билмей, кьалкьып кьалгъандыла да, Батра уянса – кьызчыкь аны боюнундан кьучакьлап тура эди. Кьызчыкь да уяннганды. Ол, ачыла баргъан кекде тейри кьылычны керюп:

– Батра! Батра! Эсиме тюшдю, эсиме тюшдю! – деп кьууаннганды – Чокьуракь тейри кьылычны ары жанындан бери чыкьгъан эди.

– Аtima, ашыкьмай, ангылатып айтчы, – деп сагъайгъанды Батра.

– Мен бери тейри кьылычны арасы бла ётгенме. Сора бизни кьыралгъа жол тейри кьылычны арасы бла арыды.

– Да сора нек турабыз, учайыкь! – деп, Батра чокьуракь учакьны тейри кьылычны ортасына бургъанды. Ала, окьча учуп, тейри кьылычны ол жанына чыкьгъандыла, алай башха жерге уа тюшмегендиле. Тейри кьылыч эрип кетгинчи, ала ары бла бери дагьыда эки кере учхандыла.

Аtima, сагъышлы болуп:

– Мен кергеними кьалайын эсе да кьатышдырып, неда унутуп турама, алай тейри кьылычдан ётгенибиз а кёз юсюмдеди, – дегенди. – Батра, сен манга ийнана болмазса дейме.

– Сизни кьыралгъа не кёк бла, не жер бла барылмай эсе, тейри кьылыч кекдеди. Иги сагъыш этчи, эсинге энта бир зат тюшер эсе уа. Бизге не ууакь белгичик да болушургъа боллукьду.

– Батра, бу тийрени бир аулап чыгъайыкь, кёз юсюмде кьалгъан бир жукь эслесем а.

Ала тенгиз жагъа бла алаша учуп бара, Аtima:

– Ол кьаяны керемисе? – деп, бир бийик кьаяны кергюзтгенди.

– Хау, бек тик кьаяды.

– Учхурну уа керемисе?

– Хау, учхурну да кереме.

– Ары бир жууукьлашайыкь.

Чокьуракь черек башы бла учхургъа жууукьлашханлай:

– Тейри кьылыч! Тейри кьылыч! Мен айтхан тейри кьылыч олду! – деп кьууаннганды кьызчыкь. – Баргъаныбызча, ол жанына ётюп кетейик!

– Аtima, учхурну арты кьысыр кьаяды, чачылыргъамы сюесе?

– Батра, кьоркьа эсенг тюш да, кесим ётейим. Чачылсам – чачылырма, сау кьалам а – санга кьайтырма, – дегенди кьызчыкь таукел. Аны уллу кёзлери керти айтханына шагъат эдиле да, Батра чокьуракь учакьны тейри кьылычны тюз орасына бургъанды да... ала бир тамаша дуниягъа чыкьгъып кьалгъандыла. Мында хар не да жангы эди, жарыкь бетли.

– Мени журтум буду! Анам да мындады! – деп, олтургъан жеринде ёрге-ёрге секиргенди Аtima. Ол бир-бирде уллу кьыз болгъанын унутуп кьоя эди.

– Энди бу кьаяла ичине кьонайыкь да, мындан ары не этер бизни Гисден сорайыкь, бу жерлени ол иги биле болур, – деп, Батра чокьуракьны кьаяла арасы жашил ёзеннге кьондургъанды.

Жек жумуртхадан жин аскер чыкьгъанлай, Гис Батра бла Атиманы кьатларына келгенди.

– Былайын таниймыса? – деп соргъанды анга Батра.

– Хау, былайдан Фанияны төр шахарына ат бла жетикюнлюк жолду. Болсада, Арум сизни бери ётгенигизни билмей амалы жокъду, заманны кьоратмай, согъушха хазырланайыкъ. Сен а, Атима, жин аскер сау къадарда «Къызылкёзню» хайырланма. – Гис алай атып бошаргъа, кёк гууулдап, къаяла зангырдап башлагъандыла да, жин аскер, учуп, кёкге чыкыгъанды, Батра бла Атима уа чокъуракъгъа олтуруп, къая башында дорбуннга учхандыла. Ала дорбуннга киргенлей, Арум жилиантери аскери бла жетгенди. Ала тул-туман эдиле.

Уруш башланганды. Жин аскерни къылычлары шибиля чача, жилиантери аскер а от топла ата, къаяла окъуна оюлуп тебирегендиле. Гис бла Арум хауада бетлешгендиле да, Гис аны уруп эки этгенди, алай бир Арум он болуп, юсюне чапханды. Ала аны къаранчхалары эдиле.

Чынтты Арум а кесин хорлагъаннга санап, къая башында ёхтем сюеле эди, къыргъын согъушха зауукъ къарай.

– Энди дуня иеси менме! – деп, сылыкъ кюлгенди ол.

– Атима, жин аскерибиз тауусулады, сен жумуртха бла былайда къал, мен а, чокъуракъгъа минип, Гисге болушайым, ол жаралыды, – деп, Батра жардамгъа учханды.

От топла жан-жаны бла гюрюлдеп ёте, Батра Гисни чокъуракъгъа олтуртханды. Гис аллында къызыл киндикчикни басханлай, чокъуракъ төгерегине шибиля отла чачханды да, Арумну аскери иги тозурагъанды.

– Да муну бу тасхасын алгъаракъ айтсанг эди уа! – дегенди Батра, аны андан жашыргъанларын жаратмай.

– Хар нени кеси кезиую, – деп ышаргъанды Гис.

– Бош ышараса, алай жетмесем, ёллюк эдинг.

– Аны ючюн бош махтанаса: жинле ёлюмден кьоркъмайдыла, – деп кюлгенди ол.

Жилиантери душман тауусулуп, чокъуракъны төгерегин Арумну къаранчхалары алгъандыла. Чокъуракъ биягъы шибиля от ачханды. Бири ёлсе, аны орунуна экиси чыгъа, ала къаяла арасына сыйынмай башлагъандыла да, къызчыкъ дорбундан жек жумуртханы иничке жанын душманнга буруп:

– Къызылкёз! – деп къычыргъанды. Алайлай жумуртхадан бутакъ-бутакъ къызыл жарыкъ уруп, болгъанны отха алдыргъанды. Атима: «Къызылкёз!» – деп къычыра да, дуняны отха алдыра, къаранчхаланы барын да къыргъанды, алай жюз атымы да тауусулгъанды. Чокъуракъ дорбуннга кьонаргъа, къаранчхала къара кьурум болуп, ёзеннге жаугъандыла.

– Хах-ха-ха! Биле эдим сени теличик болгъанынгы! – деп, хауадан чыкыгъанчы, сыйкырчы Арум Атиманы аллына сюелгенди. Сора, кьолун узатып: – Жек жумуртхамы бери бер! – деп къыжырагъанды.

– Мен сау болуп, санга жек жумуртха жетмейди! – деп, Гис аны аллына сюелгенди, Батра да къылычын сууургъанды.

– Да сау эсенг, шау этейим! – деп, Арум да кылычына узалганды. Ол Гисни уругъа керилгенлей, Батра, аны аллына сюелип:

– Алгъа мени бла кёрюш! – деп, Арумгъа чапханды. Батра Арум хиликкя этер жигитледен туююл эди. Ол сурх тебе, базгын, кёлтенли сыйкырычыны абызыратханды. Арум, Батраны къара кюч бла хорлаялмазлыгын терк билип, кёл аязын жүрегине тутханды да, андан кыйнай тургъан темир топ чыкыганды. Керилип, аны Батрагъа атханлай, Гис аны аллына сюелгенди да, топ анга тийип, ол жерге ауганды. Арум биягъы жүрек аузуна узалганлай, Атима:

– Мени кёюнунга ал! – деп, Батрагъа кёлларын узатып чапханды. Батра аны кёюнуна алганлай, кызычык жумуртханы кеслерине буруп: «Жашилкёз! Бизни анама элт!» – деп кычырганды. Кызычык алай айтханлай, ала дорбундан тас болуп, Арум кычырык эте калганды.

Атима бла Батра бир омак отоугъа тюшюп, тегерекге къарай, тахда олтуруп тургъан бир къара кийимли ариу, алай сазбет тиширыуну кёргендиле. Аны төрт жанында төрт жин сакълауул сюеле эди. Атима:

– Анам, анам! – деп, анга чапханлай, аны аллын жинле тыйгандыла.

– Кызычыкны анасына барма кёюгъуз! – деп селешгенди Батра. – Неда башыгъызны тюшюреме!

Төрт жин да анга чапханлай, тахха алтын сынжыр бла байланып тургъан анасын жумуртханы кючю бла бошлаганды. Ол кезиге Батра да жинлени ёлтюргенди.

– Кызым, жанымдан татлы балам! – деп кычакълаганды аны Фания ханыша. – Бу кюнню манга берген Аллахха минг шукур!

Ала бир бирни тансыкылай туругъа, дуня гюрюлдегенди. Анхал Арум алай терк чокъуракъгъа минип жетген эди. Ол, кёзге кёрюнмей барып, Фанияны боюнуна бичакъ салганды.

– Не жумуртханы манга бересиз, неда ханышаны ёлтюреме! – деп кыжыраганды ол.

– Берме, Атима, берме! Жумуртха аны кёлуна тюшсе, сизни да жояр, дуняны да аяк тюбю этер! – деп, къаты болганды Фания.

– Ауузунгу кыс! Мен санга этмеген ашхылык калмаганды, алай сен игиликни билген адам туююлсе! – Сора, кызычыкгъа бурулуп:

– Анангы жашарын сюе эсенг, жумуртханы манга бер, – деп, кёл аязын ачханды.

Кызычык, кёз жашлары бара, жумуртханы сыйкырычыгъа узатханлай, Фания, ахыр хыйны кючюн жыйып, жумуртханы Батрагъа чартлатханды.

– Фанияны ий, неда, жумуртханы жерге уруп, чачып кюяма! – деп, кёлун кётюргенди Батра.

– Охо, мен сизни сау-саламат иеме, тахыгъызны да кыйтарама, сиз а манга жумуртханы бересиз, жаланда жумуртханы, – деп, жаны жумуртхагъа кирип дибилдирегенди сыйкырычы.

Ол Фанияны ийгенлей, Батра жумуртханы ёрге атханды да, Арум аны тутаргъа, Батра ызындан бичакъ сызгъанды. Бичакъ жумуртханы эки этгенди да, ичинден кызыл киштик бла жашил киштик чыкыгъандыла. Алача огъурсуз къапланла да болаллыкъ туююл эдиле. Экиси да Арумну хурттакларын бардырып жыртхандыла, нек дегенде, аланы накъут-налмас жумуртхагъа, Барака деп бир залим сыйкырчы сукыгъан эди, хыйны кюч да берип.

Сыйкырчы Арумну зорлугъундан къутулгъан халкъ, сахарны ариу жасап, уллу байрам этгенди. Фания да, къара кийимин акыгъа алышып, алгынча, тахындан тюз оноу этип башлагъанды. Бу уллу къууанча жаланда Атима бла Батра мудах эдиле.

– Анам, мен къачан уллу боллукъма? – деп соргъанды Атима, анасыны тынгылап тургъанын жаратмай. – Батра кетип къалсамы сюесе?

– Къоркъма, ол сенсиз бир жары да кетерик туююлдо.

– Анам, мен уллу болургъа сюеме, – деп жилягъанды Атима, – насыплы болургъа.

– Кюбюрню ач да, мени келин жыйрыгъымы алып келчи, – деп, Фания кызычыкыны башын сылагъанды. Атима терк окъуна анасыны омакъ тигилген узунетек дарий жыйрыгъын алып келгенди.

– Энди уа Батраны чакырып кел.

Атима, жюреги иги къууум эте, чабып кетгенди, ханыша уа къуллукъчуларын тах отоугъа чакыртханды. Ол кезиуге Атима Батраны къолундан тутуп, анасыны аллына алып келгенди да:

– Анам, Батраны алып келдим, – деп кызаргъанды.

– Багъалы къуллукъчуларым, мен Батраны кесиме баш ёзюр этеме. Аны кыралгъа кыйынын айтмасам да, иги билесиз. Башында акылы, жюрегинде эрлиги болгъан адам кыралгъа бек керекди. Анга ыразымысыз? – деп соргъанды.

– Айхай ыразыбыз! – деп, баш ургъандыла къуллукъчула.

– Кызым Атиманы да анга береме, – дегенинде уа, къуллукъчула сейирге къалгъандыла. Сора, Батрагъа бурулуп: – Тулпар Батра, сен анга къалай къарайса? – деп соргъанды.

– Халкъ багъалагъан ханыша, мен бери Атима ючюн келген эдим, алай... алай, – деп кючсюннгенди Батра.

– Батыр улан, мен сени ауарангы ангылап турама, бир кесекчик тёз, – деп, ханыша Атимагъа бурулгъанды да: – Кызым, бу жыйрыкыны кийип келчи, – дегенди.

Кызычык ич отоугъа чабып кетгенди да, андан кёз къаматхан, жетген кызы болуп чыкыгъанды. Алайдагъыла сейир-тамаша болгъандыла. Атима уа, барып, Батраны къатына сюелгенди. Батра не кюрешген эсе да, ауузундан сёз чыгъаралмагъанды. Алай сейир болгъан эди ол.

– Батра, тулпар ёзюрюм, сен хангоша Атиманы жюрегинг суююп, неках бла аламыса? – деп соргъанды ханыша.

– Хау, багъалы ханыша, суююп алама, – дегенди Батра, кызарып.

– Хангоша Атима, сен а Батрагъа жүрегинг суююп, неках бла барамыса? – деп соргъанды ханыша.

– Анам, хау, – деп уялгъанды Атима да.

– Сора тойгъа хазырланыгъыз! – деп, Фания тахдан тургъанды да, алгъа киеуюн, ызы бла кызын алгъышлагъанды. Къуллукъчула ханышагъа баш уруп, жашны, кызыны да алгъышлап, тах отоудан чыкыгъандыла.

– Атима, кёзлериме ийналмай турама, керти да бу хур кызы сенимсе? – деп соргъанды Батра, халкъ чачылгъанлай. – Атиманы алтын бурма чачлары, уллу жашил кёзлери, субай санлары кимни да акъылдан шашдырлыкъ эдиле.

– Мени бир жерим да тюрленмегенди, жаланда уллу балгъанма ансы, аны къалай кёрмейсе? – деп кюлгенди Атима.

– Была уа, – деп Батра кёзю бла аны тыкъ ёшюнлерин кёргюзтгенди да, Атима, кызыарып:

– Теличик! – деп жумдуругъу бла Батраны инбашына ургъанды.

Сора ала терек бахчагъа чыкыгъандыла да, ушакъ эте бара:

– Атима, жаным, анча жылдан сора сени кёргенимде, къууанган, жарсыгъан да этген эдим, – дегенди Батра, Атиманы къолчугъундан тутуп.

– Мен да, – дегенди Атима да, ышарып. – Алай мени къууанчым жарсыуумдан минг кере уллу эди.

– Мен а жарсыуумму уллуду дейме?

Атима, хыйла ышара:

– Мени ючюнмю жарсый эдинг, огъесе кесинг ючюнмю? Тюзюн айт, – деп, Батраны кёзюне къарагъанды.

– Экибиз ючюн да! – деп кюлгенди Батра. – Сора кёлю бла: – Атима, жаным, мен сени бек сюеме, – деп, ийилип, жаягъындан уппа этгенди. – Сен барда, жашау манга ауур бир заманда да кёрюнмез.

– Наным, мен сени сабий заманымдан окъуна сюеме. Санга тансыкъдан ёлмей да къалай къалгъан болур эдим? Десем да – бу жангызлыкъ къыямасында жанымы жаланда санга суймеклигим сакълагъанды. Сыйыннгысыз уллу, керти суймеклигими хахал этип ал, ол сениди, – деп, кёзлеринден жилямукъла тама, Батрагъа кыысылгъанды.

– Сау бол, багъалым, аяулум, жарыгъым. Дунияда эм насыплы адам мени сен этгенсе. Сени барлыгъынг да, санга тубегеним да, сени суйгеним да манга къаллай насып болгъанын айтырча сёзле алыкъа туумагъандыла.

Ала терек бахчада киши кёзден таша болуп, бир бирлерине жүреклерин ачхандыла. Атима бла Батрача жаш да, керти да адамланы арасында туугъан суймекликди дуньягъа къууат берген, аны къудуретли, магъаналы, татыулу этген да.

Батра, анга нёгерлик этип тургъан тулпар атын – Женгилни да тенгиз жагъада унутуп къоймагъанды. Ол атын чокъуракъгъа миндирип, алып келгенди да, кишиге ышанмай, анга кеси къарап тургъанды.

* * *

Батра, Атиманы да алып, атасына келгенинде, Сайтону насыбы чексиз эди. Ол алгъа келинин, ызы бла жашын къучакълагъанды. Къууанч хапар ханкъалагъа да жетгенди. Гассо хан, аны юч тулпар жашы – Азнауур, Астемир, Сослан да ёзюрге келип, аны уллу къууанчы бла алгъышлагъандыла. Сора Гассо хан:

– Багъалы ёзюрюм, тулпар Батраны бла хур Атиманы тоюн мен кесим этерикме, угъай деме! – деп, экисин да кезиу-кезиу къучакълагъанды.

Той бошалгъандан сора ол хан улула бла уугъа да баргъанды. Кече къошда къалып, доммай уча ашай, зынтхы боза иче, заманын зауукъ ётдюргенди. Азнауур бла эммечлени, Ринаны да эсгерип, мудах да болгъанды.

Бир ауукъдан Батра борчуна къайтыргъа керек эди. Ол Гассо ханнга баш уруп, атасы Сайто бла саламлашып, тенг жашлары – Азнауур, Астемир, Сослан бла къучакълашып, жолгъа тебирегенди.

Аланы чокъуракъ Жашырын кыралгъа терк жетдиргенди.

Батра, Женгилге минип, шахаргъа чыкъса, жашны чырайына бла жоргъаны жюрюшюне сукъланмагъан жокъ эди. Аtima уа, ариулугъуна акъылы, огъурлулугъу, этимлиги да къошулуп, кыралда намысы жюрюген биринчи адам болгъанды.

БАГЪАТЫРЛАНЫ Унух

КЪАРАЧАЙ

Кирпик къагъып, кёзлерими ачхынчы,
Миллетиме мен тансыкъдан ёлеме.
Кече, кюн да жүрегимден кетмейсе,
Къарачайым, жаным кибик кёреме!

Уллу, гитче айырылып тепсингде,
Гоппан алып къолгъа, алгъыш этесе.
Айып алмай ашырырча къонакъны,
Тау адетни тамам керти билесе.

Сырынг, сыйынг айтылады халкълада,
Жолоучуну жолда къоюп кетмейсе.
Минги Тауну этегинде ёсгенсе,
Онгузунга артыкълыкъны кечмейсе.

Ишде – ишинг, сёзде – сёзюнг, жигитсе,
Шам Къарачай, айтдыраса атынгы.
Тау къушубуз учхан кибик уядан,
Эр кишисе сен, тутаса антынгы.

АНА

Анам, жаным, нартюх гыржын этсенг а,
Къолларынгдан бал тамады туз-дамгъа.
Сенсиз мени бир кюнюм да батмасын,
Туз къошсанг да, бал кёрюнюр айраннга.

Урушханынг сют башыча дамлыды,
Къарамынгдан къарап чыртда тоймазма.
Жазыу манга «ёмюр жашау» берсе да,
Сен айтханны чыртда этмей къоймазма.

Танг атхынчы, туруп ийнек сауаенг,
Атама да къошха азыкъ ашыра...
Печь башында бешик бусхул кепдире,
Арысанг да, къайынладан жашыра...

Къайын ата, къайын ана къолунда,
Сёз эшитсенг да, ышарыргъа кюреше,
«Сабыр тюбю – сары алтын», ыразыма
Деген халда, сен ичингден сёлеше.

Эски жууа, юй сибире кёп жылны,
Ачлыкъ, жокълукъ... барысына чыдадынг.
Кёчгюнчюлюк... Азия тюзле... Мадар жокъ...
Ананг ёлюп, ол кюнню да сынадынг.

Жолгъа чыгъып, ушагъынгы кёрмедик,
Ата, бала барыбыз да ыразыбыз!
Сексен жылгъа жетдинг уллу сыйынг бла,
Не айтсанг да, жумушунга хазырбыз.

ЭР КИШИ – МИЛЛЕТИМИ АТЫ

Къарачайны «Къарачай!» – деп айтдыргъан,
Жюрегини тамырыны къаныды.
Алан халкъгъа сый бермейле бошуна,
«Эр киши» – деп, миллетими атыды.

Мычымайын бёрю тонун киеди,
Онгузуну киши басса аягъын.
Бир кюн жайгъа, бир кюн къышха ушамайды,
Тау адетде тутады къолда таягъын.

Сый ала да, сый бере да биледи,
Солугъаны – Минги Тауну хауасы.
Адамлыгъын сиз кесигиз билесиз,
Керек кюнде – сау Кавказны дууасы.

Базман болуп, киши бла даулашмайды,
Тау асланча, кюн тууушда жатады,
Тийме манга, тиймем санга – жууабы,
Керек болса, билек кючге базады.

Минги Таудан анга жетген юлюшню,
Чыкъ жетдирмей, кьол аязда тутады.
Халал эт бла, кьууут-айран ашауу,
Тау адетни бир да бузмай тутады.

КЕЛЕЧИМЕ

Келечиме Къарачайдан Малкъаргъа
Къарт акканы осуятын айтыргъа.
Турчу, келчи, биз ныгъышха барайыкъ,
Бу сёзлени сау Малкъаргъа жаяйыкъ.

Биз ёмюрден къардаш болуп келгенбиз,
Туз-дам ашай, ма бюгюнге жетгенбиз.
Къардашлыкъны баш тапкада тутханбыз,
Бир анадан туугъан кибик тургъанбыз.

Бирлик болса, кьопхан суудан ётербиз,
Экинчиси, Минги Тауча ёсербиз.
Аккагъа да, аммагъа да тынгыларбыз,
Эки къардаш уллу-гитче сыйларбыз.

Этгенибиз дуняда кьаллыкъды,
Ёсген тёлю бизден юлгю аллыкъды.
Ызыбыздан огъур аякъ кьояйыкъ,
Къардаш сыйдан керти татлы тояйыкъ.

Акка айтханды, ол тынчлыкълы жукъларгъа,
Сёз беригиз къардашлыкъны бузмазгъа.
Бу соруугъа жылы жууап алгъанды,
Ёмюрлюкге сора жукълап кьалгъанды.

Келечиге соруу жокъду, билесиз,
Осуятын сизге айтдым, кёресиз.
Кёрде тынчлыгъын бузмайыкъ акканы,
Ант этип айтайыкъ сёзюн амманы.

БАГЪАТЫР

Багъатыр деп, кёзлеринге къарасам,
Кёзлерингде толгъан айны кёреме.
Багъатыр деп, алгъыш айта, балсыта,
Къуаннгандан мен бийикге ёсеме.

Багъатыр деп айтсам, бөгек болама,
Не кьайгъы да кетип мени кълюмден.
Кече, кюн да мен Аллахдан тилейме,
Багъатырны сен сакъла деп ёлюмден.

Багъатыр деп мен айтама кьууана,
Жюрегими тамырындан чыгъарып.
Багъатыр деп, мен жюрюген жерледе
Тукъум ючюн кьалмагъанма кьызарып.

Багъатыр деп, тукъум кёкден тюшмегенди,
Къарт атабыз Татаркъандан келгенди.
Багъатыр деп, тукъумну да айтдырып,
Къарачайгъа кёп болушлукъ этгенди.

Багъатырда ёседиле туудукъла,
Ёсгенле да айтдыргъандыла атларын.
Багъатырда жокъду уллу кёллюлюк,
Миллетлени сыйлайдыла къартларын.

КЪОБАН

Минги Тауну жюрегинден саркъаса,
Кече-кюн да эжиу эте таулагъа.
Ёмюр жолгъа атланып сен чыгъаса,
Таш-агъач бла жолда эте кьаугъала.

Жаныу суула терк кьошулуп биргенге,
Жюрюшюнге чапхын жоргъа салалла.
Кёзлеуле да, кьалып кетдик дегенча,
Сени таба мыллык атып саркъалла.

Жолоучуну сен суусабын кьандыра,
Жууукъ-сууукъ айырмайын сыйлайса.
Къарыу сынай, ёшюн уруш этгенни,
Ким болса да, аямайын кьыйнайса.

Айлы кече кюмюш бетинг жылтырай,
Чабакълагъа бешик белляу айтаса.
Минги Тауну жюрегини дарманы,
Эжиуонг бла кёп элlege кьайтаса.

Къобаныбыз саркъып турсун, таркъаймай.
Тауну-тюзню бассын насып-харекет!
Тауларыбыз кьыш да чагъып турурча,
Чууакъ кёкден жаусун дамлы берекет.

МИНГИ ТАУ

Кюмюш тюймеле тонунгда
Буз сюммекле бла тигилип.
Тешерге кёзюнг кыймайды,
Тураса омакъ кийинип!

Боран келеди деп сагъышсыз,
Ёхтем жүрекден къарайса.
Кюнню узуну мынгайып,
Кече аяусуз бузлайса.

Тепген кюнлеринг боладыла,
Эмилик атха миннгенча.
Аллай тау энтта туумагъанды,
Санга ёшюнюн тирерча.

Эки башлыса, Минги Тау,
Чырай кереклинг чыртда жокъ.
Айгъа, кюннге да жууукъса,
Къышда, жайда да кёлюнг токъ.

Юсюнде ариу буз тонунг,
Букъу кьондурмай киесе.
Юсюнге кьоннган булутну
Туманнга эшип иесе.

Тёгерегинден таулула,
Къууанып санга къарайдыла.
Суратха алып саугъагъа,
Сени жырынгы жырлайдыла.

Уллу Кавказны деу жашы,
Атламынг къуру кёкгеде.
Къарамынг къыллы кълмайын,
Сыйынг бийикде, тёрдеди.

Кёп ёмюрлени кёрген тау,
Атынг айтылады алгъышда.
Хапарларынгы айтадыла
Къартла, жыйылып ныгъышда.

АККАНЫ ОСУЯТЫ

Къууанч эте, кёп жылланы жашайыкъ,
Хоншула бла ариу тилде сёлеше,
Кюн жылыуун юсюбюзге төгерча,
Тюз жүрекден адет-намыс юлеше!

Къарт атамь осуяты алай эди:
«Къартны сыйла, амманы да сыйын кёр!
Уру-гуду таурухда да болмасын,
Таулу жашны оруну болсун къуру тёр!

Тёрге ётген, төрге къучакъ жаймайын,
Ач да, токъ да бир бирлерин тутсунла!
Жерибизде адам улу угъай да,
Таш, къая да оюлмайын турсунла!

Сиз билмейсиз къадар бизге жазгъанны,
Жазгъаны уа – ата-ана ыразылыкъ.
Уллу, гитче бир бирине сыйына,
Жер юсюнде болсун къуру ырахатлыкъ!

Минги Тауну миллетле бла юлешмей,
Тёппесине шохлукъ белги салайыкъ!
Хар тау халкъны сыйын-сырын чыгъара,
Бал аякъгъа туруп, алгъыш айтайыкъ!

БЕРНЕ

Насыплы болсун эки жаны да!
Къууанчдан толсун төрт тукъум да!
Тамата алгъанды алгъыш аякъны,
Шапа да сыйлайды сыйлы къонакъны.

Жашла тартадыла ачыкъ орайда,
Къууанч барады жарыкъ арбазда,
Узакъ эшитиле къууанч хапарла...
Ботала сакълайдыла хоншу къатынла.

Бири бирине халкъ эришгенча...
Берне тохтамайды, маулют хызенча...
Жангы отоугъа келликча палах,
Бернесиз чыртда болмайды неках!

Бернени чачды къыз жёнгер къатын,
Унутуп къойду бир бабаларын,
Ишсиз миллетге жумуш табылды,
Экинчи кюннге жаш юй чачылды.

КЪАРТЛЫКЪ САГЪЫШ

Къуш ауузунда кёкде баргъан жилянча,
Жылдан-жылгъа биз киребиз сагъышха.
Бешли ёгюз ауур жүкню тартса да,
Жыгъылады ол да бир кюн арышха.

Заман барады, кече, кюн да тохтамай,
Сыйырады бизден жашлыкъ кюнлени.
Тикни ёрге айландырып сюреди,
Ууатханча, теплеп жазгъы гюллени.

Биз угъай да, боладыла таула къарт,
Болсала да, ёлюм жокъчады алагъа.
Таш хуна да насыплады адамдан,
Оулса да, ол ишленеди ызына.

Жашлыкъ кетип, къартлыкъ хорлай башласа,
Бай жүрегинг сай болады, азады.
Дангыл тюзде къуруп баргъан кезлеуча,
Жашау жолну, сагъыш жолунг озады.

Жазда чагъып, къачда акъгъан чырпылай,
 Жылла ёте, аздырадыла эсинги.
 Ёмюрлюкде бир инсан да жашамайды,
 Жазыу алайды, ийнан, сакъла кесинги.

БЁРЮ БЛА ЧЕГЕТ

Бёрю айтды чегетге:
 «Мен урлайым-тырнайым,
 Къозу, къой деп къарамай,
 Барын санга ташыйым!»

Чегет:
 Урларгъа деп туугъанса,
 Башха насып сенде жокъ.
 Гудучуну ызындан
 Атылмазмы тюзлюк окъ?

Бёрю:
 Ишлеп, тишлеп жашаргъа,
 Ман бёрюме, жарамаз!
 Ишге жюрюй тебресем,
 Мени киши сыйламаз.

Чегет:
 Хоншулагъа иги бол,
 Жалгъан жерде кёрюнме.

Чегетчиге керексиз
 Тишлеринги кёргюзтме.

Бёрю:
 Къош ишлеп кирлик эдим,
 Керпесленип жатаргъа...
 Тау бёрюге жарамайды
 Халал ашны ашаргъа.

Чегет:
 Мен айтханга «хо» болсанг,
 Къысыл бутакъ тюбюне,
 Урлагъанны унут да,
 Чыкъ жашаугъа тюшюне.

Алай эте тургъанлай,
 Чегетчини кёргенди.
 Къош итча кёрюнюрге,
 «Хаф-хаф» этип юргенди.

ТЕНГЛЕГЕ

Кирчи отха, кюйчю отда дей эсе,
 Ол тенг туююдю, заманынгы ашырма.
 Бир къабынны нёгеринг бла эки эт,
 Тил тюбюнде гыржын ургу жашырма.

Миндирлик да, тюшюрлюк да арбадан
 Эм бек суйген, сен ышанган тенгингди.
 Чючкюрюгюнде гыржын ургу кёрюнсе,
 Тенгинг болмаз, ёмюрлюкге кенгингди.

Миннген атынг аягъындан акъсаса,
 Акъсакъ ат бла кийик уугъа бармазса.
 Керти тенгсиз, не пелиуан болсанг да,
 Кийик тутуп, сен юйюнге къайтмазса.

Онглума деп, башын ёрге тутмайын,
Жакъсызланы жанларына жарагъан,
Барды тенгле, кече-кюн да къайгъырып,
Миллетине хакъ жүрек бла къарагъан.

Тюзлюк арба халал жүкден жүкленсин,
Арбачыла бир бирине кьол бере,
Сакълайдыла тюз жашланы хар къайда.
Онглу, онгсуз барысы да той эте.

Тенглик арба тохтамасын жашауда,
Тёрт чархы да кьуру алгъа барырча...
Кёп туусунла миллетине сакъ жашла,
Халкъ сый берген Хасаукада Умарча.

УЛЛУ КЁЛЛЮЛЮК

«Бир абынган минг сюрюнюр жашауда...» –
Деп ахсынады сынап ёсген акъсакъал.
Уллу кёллю болама деп кюрешме,
Жилясанг да, жырласанг да, жокъ амал.

Бюгюн барды, онглума деп сёлешсенг,
Къадар анга къарап чыртда тёзалмаз.
Уллу терек аууп кетсе тамырдан,
Сюесенг да, ол ызына ёсалмаз.

Болдургъан да, онгдургъан да къадарды,
Шукур эте ойлашыргъа керекди.
Менме залим, къарачыгъыз десенг а,
Болдуруучу санга налат дерикди.

Сенде барды, менде жокъду – кьууанма,
Жашауунгда абыныргъа болурса.
Тау кьуш болуп ёмюрде да учалмай,
Таш юсюнде жер жүжю бла солурса.

Тюзлюк жокъду деп айтадыла кьауумла,
Кече, кюн да ол шыкьыртсыз жетеди.
Онглуну да, онгсузну да тенг этип,
Ашыкъмайын, ол ызына кетеди.

Бир кюн бла жашамайын жашауда,
Тамблабызгъа сагъыш эте билейик.
Биргесине киши жукъну элтмейди,
Керти кюнде сыйыбыз бла кетейик.

КЪАРТ АТАМ БЛА МЕН

Къарт атама сегиз жылда тенг болдум,
Жырлашаек экибиз да, олтуруп,
Къууанаед мени тырмашханыма,
Акъ сакъалын жилямукъдан толтуруп.

Бек суюе эди, туудукъладан айырып,
«Ушагъаным!» – деп, аллыма келе эди,
Эркелетип, ыразы болуп ол манга,
Къайры барса, мени ары элте эди.

Чабышаек, ат этип да ойнай эдим,
Чана ишлеп, мени къарда тарта эди,
Къулакъ ийип, «не айтады?» деп тынгыласам,
Зикиринде манга алгъыш айта эди.

Сый берирге юйрете эди уллугъа,
Биргесине жатдыра эди кече да,
Таурух айта ётдюргенди заманны,
Тынгылаем, аття не зат десе да.

Жыр жазаргъа берди манга фахмусун,
Къартлыкъ хорлап, кетди жазыу жолуна,
Намаз эте, мен Аллахдан тилейме:
«Жаннет ачхыч бер аттяны къолуна!»

КЪАЛАЙ НАСЫПДЫ ЖАШАГЪАН!

Къалай насыпды жашагъан,
Халал гыржынын ашагъан,
Жолда сагъышсыз айланган,
Жукъудан тоюп уянган.

Чагъырдан кери олтургъан,
Ишин ажымсыз толтургъан,
Межгитде азан къычыргъан,
Намаз къылыргъа чакъыргъан.

Тауну хауасын солугъан,
Чегетде бёрю улугъан,
Къой къошда къозу макъыргъан,
Хоншунг къууанчха чакъыргъан.

Берлиги болуп, букъмагъан,
Ант этип, антын жутмагъан,
Онгсузун къоюп къачмагъан,
Башына азап тапмагъан.

Кюнню жылыуу жылытхан,
Айны жарыгъы жарытхан,
Сабийинг тоюп жукълагъан,
Ана баладан къууанган.

Дунябыз хаухду, билигиз,
Аллах жолуна киригиз,
Харамдан кери болугъуз,
Ашхы муратдан толугъуз!

АККАНЫ ХАПАРЫ

Акка айтады: (Кёзлери толуп,
Миллетни къара кюнлерин
Зорлукъ жел сюрюп, къалай кёргенин
Азияны къумлу тюзлерин.)

«Миллет жукъугъа сингип тургъанлай,
Эшик-терезе къагъылды.
Мыртазакъ сюрюу халкъымы жюклеп,
Къумлу тюзлеге ашырды.

«Жашым аскерде, атабыз къошда!» –
Деп, Амма сарнап жиляй эди.
Сталин ийгенди, думп этигиз деп.
Солдат ышарып къарай эди...

Жулдуз учханча, ёхтем Къарачай
Азия тюзлеге чачылды.
Сууу, хауасы бизге жарашмай,
Анда кёп адам кырылды.

Жаннетли болсун, Хрущев болушду,
Къайтдыкъ Кавказгъа, къууана.
Шош къабырлада дууа этгенек,
Сыннган жюрекле ууала.

Бушуу бла къууанч бирге жашайдыла,
Аллахха болсун махтаула!
Жарсыу сынамай жашасын дайым
Къарачай халкъым таулада!»

БЕРНЕ БЛА ХЫЗЕН

Берне:
Гитчечикге ушайса,
Не сыйынады ичинге?
Бери къара сен манга,
Сыйынмайма элинге!

Берне:
Хоншу-тийре жыйылып,
Сёз этедиле, тынгыла,
Кючден-бутдан жыйгандыла...
Сен тюзюне ангыла.

Хызен:
Сен къууанчха келгенсе.
Мен а къайры барама?
Ёлгенни да, сауну да
Жюреклерин жарама...

Хызен:
Меники да алайды...
Бир бирлерин марайдыла.
Элге, ёнкючке кирип,
Тюз этгенге санайдыла.

Берне:
 Менден не барды, билмейме.
 Ёрге-энишге чачадыла,
 Ёлгенлерине дери,
 Мени тыгъып барадыла.

Хызен:
 Чапханлары не ючюн?
 Чырт жукъгъа да келишмейди,
 Мындан барып, ёлгенни
 Бир затына тийишмейди.

Берне:
 Кел, къарындашла болайыкъ,
 Ушагъан да этебиз.

Нек жоялла зырафха?
 Биз да суугъа кетебиз...

Хызен:
 Къууанч бла къыйынлыкъ
 Аякълашып чёгедиле,
 Хар айып келгенлерин
 Экибизден кёредиле.

Дуниялыкъ да керекди,
 Аллахынга къуллукъ эт.
 Бушууда, къууанчда да
 Олду санга сыйлы бет.

КЪУТУРМА

Кёп сый берсенг адамгъа,
 Кесинг сыйсыз къаласа.
 «Нек болады алай?» – деп,
 Сен къартладан сораса.

Акка айтады: «Тынгыла...
 Ат бла эшек жегилмейди,
 Бир сыйсызгъа сый берсенг,
 Берген сыйынг билинмейди.

Сен кесингча кёресе,
 Ол а аны ангыламайды.
 Деу кёрюнеди кесине,
 Сени жукъгъа санамайды.

Жашай келип, бир кюнде
 Къойдан жууаш болады.

Чюйорюучю буруну да,
 Къотур болуп къалады.

Аллах сынап береди
 Байлыкъны да, кючною да.
 Уллу кёллю жанладан
 Биз кёргенбиз жюзню да...

Керти онглу жан эсенг,
 Сакъла намыс эм адет.
 Тамам таза жюрекден
 Миллетинге къуллукъ эт.

Онгсузунга къанат бол,
 Онглуну да сыйын кёр.
 Андан сора жашауда
 Миллет берир санга тёр!

КЪАРТ ЖАШ БОЛМАЙДЫ

Къайдадыла мени жашлыкъ кюнлерим?
 Жашла хыликъя этедиле...
 Къачхы къырпакъча, заман чал эте,
 Жылла къартлыкъгъа элтедиле.

Къайдадыла мени къара къашларым?
 Тойгъа жюрюучю заманым?

Гулоч таягъыма таянганма,
Алай болгъанды амалым.

Къайдады мени бу къара чачым?
Заман агъартхан болурму?
Къайдан келебиз, къайры барабыз?
Ахсынмай адам сорурму?..

Къайдадыла мени токъ билеклерим?
Базук тартыучу кюнлерим?
Аздан-аз болуп нек барадыла
Мени бурунгу тенглерим?

Къайдадыла таугъа жюрюучю,
Талмаучу эки аягъым?
Ташсынган атча, мен тохтагъанма,
Жангыз къолумда таягъым.

Къайдадыла мени атам, анам а?
Тохта, алдагъан этгенме,
Къартлыкъ хорлайды, айып этмегиз,
Эсимден азчыкъ кетгенме.

Жаш къарт болады, къарт жаш болмайды,
Аллах этгенин биледи...
Жылымы санап, бери къарасам,
Жашлыгъым манга кюледи...

БИР ЖАЗЫКЪНЫ АЯКЪ ТЮП ЭТСЕНГ

Бир жакъсызны аякъ тюпге теплесенг,
Сыйлы Аллах кечерикмиди? Сагъыш эт...
Жаныуарды онгсуз жанны ашагъан,
Туудугъунгу тюз атларгъа бир юйрет.

Онглу кимди? Онглу Аллах кесиди!
Тюз атласанг, жолунг болур мамукъдан...
Атанг, ананг, бары бирден къууана,
Сени юйюнг толур уллу зауукъдан.

Жауум болсун мени жангыз бир кюнлюк...
Жашау бирча тюз барыргъа керекди.
Жылы салам берсенг жакъсыз адамгъа,
Жюрегине ол да къаллай себепди!

Болушургъа бар эсе уа мадарынг,
 Болуш, маржа, сыйынг къалыр баланга.
 Къоншу, тийре бары бирге жыйылып,
 «Кёп жаша!» – деп, сый берирле ананга.

Артыкълыкъны бир адам да унутмайды,
 Туруучуду жүрегинде дерт тутуп.
 Тюзлюк тюзде къалмагъанын билесе...
 Къан къусарса, къайдагъынгы унутуп.

ГЕМУДА БЛА КЪАДЫР

Къадыр жоргъа болса да,
 (Ол эшекден тууады),
 Кёсе ёсген жалын да,
 Кюлде аунап «жууады».

Чарсда чапса, белгиден
 Ол биринчи ётмегенди.
 Алтын жүген салсанг да,
 Гемуданы жетмегенди.

Баш энишге айланса,
 Къадыр чочуп чабады.

Багъып тургъан иесин
 Жерге жыгъып къачады.

Къамичи тюпден чыгъарсанг,
 Ол сырына тартады.
 Кёк биченден тойдурсанг,
 Кюлде аунап жатады.

Бир къуудушда аш салсанг
 Гемуда бла къадыргъа,
 Болмаз чыдам къадырда
 Табан тиймей къалыргъа.

ОНГЛУГЪА ДА, ОНГСУЗГЪА ДА ЖОЛ БИРДИ

Кёп заманны сейир этип къарайма,
 Жер жүзюнде чыртда кёрмей тюзлюкню.
 Онглугъа да, онгсузгъа да жол бирди,
 Тот чалгъы бла чалгъан кибик кюзлюкню.

Ач болады онгсуз, тапмай гыржынлыкъ,
 Бай а, аны шайына да санамайды.
 Аякъ жолу бираз терен болса да,
 Аны ючюн андан артыкъ жашамайды.

Берди эсе Аллах санга мюлк, сынап,
 Болуш сен да, инжилгенни кёресе.
 Бермез ючюн, бир малынгы къызгъанып,
 Башдан-аякъ барысын да сёгесе.

Онглугъа да барды онглу, билесе,
 Ол аллыкъды, сенден чыртда къоркъмайды,

Онгсузгъа уа, не берейим санга деп,
Жазыкъсынып, бир да киши сормайды.

Борчунг жокъду кишиге да чачаргъа,
Борчунг жангыз бир Аллахны кесине.
Жангыз терек чегет болмайды, билесе,
Бер да, болуш, ал бюсюреу кесинге.

МАХТАУ БЕРЕЙИК

Минги Тауну хауасына,
Алим къартны дууасына,
Жазгъы кюнню чууагъына,
Чапхан атны туягъына,
Тау кертмени мыстысына,
Къарт амманы къыптысына,
Жашау жолну жашлыгъына,
Къарт акканы башлыгъына,
Кезиу къышны акъ къарына,
Къарачайны деу къанына,
Кюнню жарыкъ тийгенине,
Жазны жашил кийгенине,
Жауун жуугъан жанкъылычха,

Селешмеген жангылычха,
Къара къойну семизине,
Март байрамны сегизине,
Кёз кёргенни женгмегеннге,
Арыкъ атны жекмегеннге,
Тоюп, тойну бузмагъаннга,
Аш тепсиге къусмагъаннга,
Жаргъа жууукъ бармагъаннга,
Элге къайгъы салмагъаннга,
Онгсуз жанны тюртмегеннге,
Тюз жазыуну сюртмегеннге –
Таза кёлден махтау берейик,
Аперим! – деп, къучакъ керейик.

ЫШАН ЖАНГЫЗ АНАНГА

Бир адамгъа ышансанг,
Ышан жангыз ананга.
Сабий къылыкъ этсенг да,
Жукъ айтдырмаз атанга.

Ингир ашхам болгъанлай,
Анангды сени жокълагъан.
«Къайда къалды, не болду?» –
Деп, тынчлыгъы бузулгъан.

Жетген кюнде анангды
«Ой, балам!» – деп чабарыкъ.
Ауруп, тешек болсанг да,
Атмай, санга къарарыкъ.

Алтмыш жылынг толса да,
Сен ананга – къагъанакъ.
Анам, жаным, ыразыма,
Бол Аллахха аманат!

Элден кери кетсенг да,
Анангды санга къайгъырлыкъ.
«Мен саулукъда къайт бери...» –
Деп, ызынга къайтарлыкъ.

Ана жылыу болады
Баласына жылы жай.
Сенсе, анам, балагъа
Кёкде жарыкъ толгъан ай.

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ ЖЫРЧЫ МУССАГЪА

Минги Таудан бийик чыкыгъан ауазынг –
Шам Малкъаргъа Къарачайдан саламынг,
Къанат булгъай, жырынг узакъ учады,
Деу Къарачай сени тёрде тутады.

Ана жырынг таулулагъа бий болгъанды,
Ана жырынг анасызгъа кюй болгъанды,
Ана жырынг кёп ёмюрле жырлансын,
Ана жырынг жүрекледен сакълансын.

Жырлаучугъа дерс бересе сахнада,
Жокъду санга сый бермеген халкълада.
Атынг сени – жырчы Мусса, таулу жаш,
Кёп тёзсенг да, сен кёпледен болдунг баш.

Базман басып, гитчеликден жырлайса,
Тау халкъынгы адетдеча сыйлайса.
Иги бла сен айтылгъан тукъумдан,
Къууандырсын жазыу Ата Журтунгдан.

Къарачайда жыр жазаргъа сенича
Сенден кёпле юйренсинле, менича.
Жырынг сени таулулагъа балхамды,
Минги Таудан ичген сууунг халалды.

ТАУЛУ ЖАШ

Лайпанланы Муратха

Муратынга жет, Мурат,
Бир сёзюнг бла, бир бетинг.
Ёрге туруп айтама,
Кёрдюм барын мен кесим.

Къуандырдынг, къууанч эт
Хар Аллахны кюнюнде.
Юйдегингден къууанып
Жаша жерни юсюнде.

Лайпанланы кызылары
Къарт анама жууукъса,
Ма бюгюнден ары уа
Жууукъдан да жууукъса.

Ананг, эте тилекле,
Жюз жылланы жашасын.
Бешик бусхул кепдире,
Кёп туудукъла санасын.

Манга этген хурметинг,
Мингле болуп къайтсынла.
Лайпанланы Мурат деп,
Халкъ алгышда айтсынла.

Атанг, харип, Алибий,
Нюр жаннетде жукъласын,
Алибийден къанынга
Сюймеген да сукълансын.

Бар сен миллет аллында,
Хар жумушунг алына.
Салам бере, кьууана,
Келсин ким да аллынга.

Минги Таудан юлюшонг,
Минги Таугъа дагъанса.
Къарачайда айтылгъан
Керти бегек уланса.

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ

Жырларынг, Альберт, кюн таякълача,
Халкъынга жылыу бередице,
Къардаш миллетле, эшитип, сый бере,
Узакъ жерледен келедиле.

Жазгъан назмунга сен макъам салып,
Жырласанг, чыгъып сахнада.
Сагъыш этебиз, тууарыкъмыды
Быллай жаш энтта Кавказда?

Къара суучукъдан сен кеме ишлеп,
Энди тенгизде жюзесе.
Къарачай-Малкъар, жау бла бал кибик,
Татлы жашарын сюесе.

Таза жүрекден салам беребиз,
Сёзюнг алтындан багъалы.
Хар назмунг жарыкъ жулдузча жана,
Кесинг – тин жолну дагъаны.

Кёп ёмюрлеге барлыкъды жырынг,
Жырынг бла жаша ёмюрле.
Сени сёзюнгю энтта минг жылны
Айтырла ёсген тёлөле.

ОТАРЛАНЫ ОМАРГЪА

Бюгюн да сауча сен ичибизде,
Жырынга салам беребиз,
Сени ауазынг бизге балхамды,
Жаныбыз кибик кёребиз.

Кёз туурабыздан кетсенг да, Омар,
Бир эсибизден кетмейсе.
Жырдан эшилген алтын къалангы
Орунун кишиге бермейсе.

Шимал Кавказда жырынг белгиден
Къанатсыз учуп оза эди,
Къарачай-Малкъар сени сыйынг бла
Тауладан бийик уча эди.

Ауазы санга ушагъан тууса,
Омар атарбыз атына.
Кёпден-кёп болуп барса да жырчы,
Жеталгъан жокъду къатынга.

Къарт атам ёрге туруп тынглай эди,
Жаша, Омар, деп жырынга.
Жаннет да тилей, алгъыш айтабыз
Сау ёмюр толгъан жылынга.

ОМАРНЫ ЭСГЕРЕ

Минги Тау кибик бийик ауазы
Таулу жаш жырчы Омарны,
Бетин чыгъарып, кёкде тута эди
Шам Къарачайны, Малкъарны.

* * *

Ёпкенги къобуз этип жырлай эдинг,
Жырны ёзегин ачаргъа.
Ёмюрлюк патчах болуп къалгъанса
Жырынг бла Шимал Кавказгъа.

Къонгуроу ауазынг тау секиртмеча,
Айтылгъан жырчы жаш эдинг,
Келбет къарамынг жулдуз орунунда
Сахнада толгъан ай эдинг.

Санга ушаргъа биз кюрешебиз,
Жырынга жуукъ барыргъа.
Бизге да жырда Аллах буюрсун
Сенича сыйда къалыргъа.

Жыр бла айтылгъан жашау ёмюрюнг,
Минг жылны башы болгъанды.
Санга кёзбаусуз сый бергенлени
Санлары чекден озгъанды.

Жашауунг кьалсын Малкьар халкьынга,
Жырны тамырын багьарча.
Ызынгдан ёсюп келген тёлюню
Тин байлыкьлары чагьарча.

АЙЫУ УЯНЫП...

Кьалын чегетден, мыллыкдан тоюп,
Бёрю эсирик болгьанды,
Кесине кемсиз залим кёрюнюп:
«Айыу кьайдады?» – деп соргьанды.

Тюлкюге айтханды: «Мен ийгенме де,
Чегетден кери жанласын,
Бюгюнден ары агьашчы менме,
Бек сагьыш этип атласын».

Хыйлачы тюлкю жолгьа чыкьгьанды,
Эки ашыгьы кьалтырай,
Кьояннга тюбеп, былай айтханды,
Хыйла кёзлери жылтырай:

«Бюгюнден ары агьашчы менме,
Айыугьа бар да, хапар айт.
Кийикден манга юлюш чыгьарсын,
Кьапланны ал да, женгил кьайт!»

Тили да чала, кьоян айтханды:
«Аслан келликди кьонакьгьа.
Эшитгени болса быллай сёзлени,
Башыбыз кьалыр жомакьгьа».

Айыу, уянып бу дауурлагьа,
Кёзлерин кьаты уугьанды.
Тюзлюкню бузгьан агьашчыланы,
Сюрюп, ёзеннге кьуйгьанды.

ЗОКАЛАНЫ Зейтун

1944 ЖЫЛ 8-ЧИ МАРТ

Ол къаргъышлы кюнден бери бир адамны ёмюрю – жетмиш эки жыл озду, ючюнчю, тёртюнчю тёлю да жаратылды, алай ол азаплыкъны сынагъанлагъа аны унутурча тынчлыкъ келмеди, сау болмазлыкъ жараларыбыз жабылмадыла. Да, кертиди, терсликлерине женгдирип, кыралны таматасы Б. Ельцин таулу халкъдан кечгинлик да тилегенди. Ата журтубузгъа къайтхан атлы да болгъанбыз. Аллахха шукур, ач неда жалангач туююлбюз, алай: «Нек, не зат ючюн?» – деген соруула башыбыздан кетмейдиле. Кетип да, къалай, къайры кетсинле, алагъа – аллай оюмлу соруулагъа, жууап табылмаса. Халкъны саулай Ата журтундан кыыстагъан адетле бурун-бурун мажюсю заманлада да болмагъандыла. Жау чапса, кыралгъанын кырып, сау къалгъанладан талай адамны жесирге алып кете эди. Бизни уа, таулу халкъны, бир тюрлю хатабыз-хылибиз болмай, кырал кеси, къолубузгъа тынгылы абери алыргъа да къоймай, атланыргъа, тебирерге 15–20 минут болжал берип, бандитлени сюргенча, аркъаларыбызгъа сюнгюлени, ушкоккланы тиреп, ичлери битден толгъан мал ташыучу вагонлагъа уруп, хауасы жарашмагъан жер этегине ийгенди. Ачдан бла жукъгъан аурууладан ауруп, 40% дери халкъыбызны аллай жаханым болумда кыргъанды. Бу шартла дау этилип айтылмайдыла, дау этиликле эртте кетгендиле, алай болгъан ишни ачыкъларгъа, болушун болушуча туура этерге, алыкъа ангылашынмагъан, белгисиз къалгъан затла багъаланыргъа, заманны тарыхына кёре, жерлерине салыныргъа керекдиле.

Бек жарсыулу жумушларыбыздан бири – Уллу Ата журт урушханенча адамыбыз кетгенди, аладан ненчасы юйюне къайтмагъанды, ала кимле эдиле, атларын, тукъум атларын толу ачыкъларгъа керекбиз. Ол ишни, кыралны жанындан аллай къагъытла бла, тизмеле къалмагъаны себепли, эллиле кеслери, алыкъа сау тургъан ахлулары, элни эсли адамлары кьураргъа керекдиле.

Андан сора да, фронтда кырал ючюп жоюлгъанланы адамларындандан сюрюнлюкде, аман атлы болуп, ачдан, ачыудан ким, ненча адам ёлдю, ала ким эдиле, ненча эдиле – атлары толу ачыкъланыргъа керекди.

Бизни таулу халкъ битеу шимал кавказчыладан эсе саулукълу, кырыулу болгъаныны юсюнден эрттегили этнографла бла шёндюгю тарыхчыла белгили шартла келтирип жазадыла. Ма аны себепли, уруш башланганда, таулу элдеде хазна эр киши къалмагъанча, фронтха кет-

ген эдиле. Нек? Къалай? Ол кезиуде, андан сора да 1963 жылгъа дери, Совет къыралны эл мюлкчюлеринде паспортла жокъ эдиле да, фронтха суюк саулу таулуладан бойлары жетмегенлени да жыл санларын ёрге кёргюзтуп, алай ие эдиле.

Ол себепден, битеу халкъыбыздан фронтха ненча адам кетгенин билирге къыйынды, энчи эллени алып тергелмесе. Ол затны эсде тутуп, Къашхатаудан фронтха кетгенлени, андан ненча адам къайтмагъаныны юсюнден Уяналаны Витя бек уллу иш этип кюрешгенди да, мен, ол жумуш башха элlege да юлгю болурун суююп, кесимден да анга бир затла къошуп жазама.

Сёз ючюн, Витяны айтыууна кёре, Къашхатауда 308 юй болуп, фронтха 354 адамы баргъанды. Анда уа аладан ючден экиси жоюлгъанды.

Мен а, ол алай эсе дейме, хар жюз таулу юйден фронтха 115 адам барып, аладан анда 85 адам жоюлгъан эсе, битеу таулу юйюрле уа власть кеси кёчюрген кезиуде айтханча, 9300 эселе, фронтха 11 минг таулу барып, анда сегиз минг адамыбыз ёлюп чыгъады.

Быллай тергеу амалсызлыкъды да, мен тюзге санамайма, таулу халкъ-ны кёчгюнчюлюкге тюзген 9300 юйюрю, 38 минг адамы бар эди деген айтыугъа да ийнанмайма. Нек дегенде, халкъыбыз Ата журтха къайтып бошагъандан сора (1958 жыл, кюз арты), битеу Совет Союзну тергеую (перепись) болгъанда, таулула 65 минг болуп чыкыгъан эдиле. 38 мингден, ачдан ёлюп, 28 минг адамы къалгъан эсе, фронтдан сау къайтханланы да алагъа къошсанг, бары да 30–32 минг болгъан эселе, 1958 жылгъа адам саныбыз эки кере кёп болуп къалай къалды? Бютюнда къатын алыу бла эрге барыу 1948 жылда кюз артында башланып! Тиширыуларыбыз барысы да эгизле, ючлюле табып турмагъан эселе. Андан ары тергеуледе хар он жылдан халкъыбызгъа 10–12 минг адам къошулуп тургъанды.

Архив къагъытлагъа кёре, 1941 жылны биринчи январында таулу мюлкледе 500 минг къой бла тууар мал, 13 600 ат бар эди. Адам саныбыз 65–67 минг болмай, аллай бир мал туталлыкъ туююл эдик.

Кёчгюнчюлюк бизге къаллай геноцид болгъаныны юсюнден хар ким кеси тийрелерин, къоншуларын юлгюге келтирип айтса боллукъ эди.

Сёз ючюн, бизни тийреде Къашхатауда Батчаланы Сарыбийни юч жашы – Къанамат, Хажмет, Хаждаут – ючюсю да фронтда ёледиле, къарт аталары уа – Къыргъызда ачдан; анамы тамата къарындашы Атабийланы Къонакъ – фронтда, къарт анасы уа – Къыргъызда ачдан; Зокаланы Хажомарны эки жашы – Аскербий бутсуз къайтады, **Адильбий** а, тогъузунчу классха жюрюген жашы **Ибрагим** бла, экиси да фронтда ёледиле, къарт Хажомар а – Къыргъызда, ачдан бла ачыудан; Къазийланы Ахмат, Зашайланы Цициу, Черкесланы Назир, Заммаланы Харун, Локъяланы Маштай, Бёзюланы Магомет – была бары да фронтда, аталары, аналары, сабийлери, халкъны душманысыз деген ат бла – сибирликде.

Бу мен юлгюге келтирген онюч кьоншу адамдан юйлерине саулай ючелен кьайтхандыла – Черкесланы Назир, Зашайланы Цициу, Зокаланы Аскербий.

Мал ташыучу вагонлагъа ургъандан сора, эшиклерин, терезелерин кьаты бегитип, кьарангы болумда сау эки сутка тутхандыла, адамла кеси кереклерине чыгъарча эркинлик бермей. Бир ненча кюнден а, ол жумушну этдиребиз деп, эшелонну кюндюз 5–10 минутха жалан аулакьда тохтатып, аллай кьылыкьсызлыкь, аллай эриши хунер бизде болмагъаны себепли, эркегырыула бла тиширыула бир жерге чөгюп, кюе-бише, бир бирлеринден уяла, аман кюнлерин кьаргъай, бир бирлери уа амалсыздан вагонну тюбю бла бирси жары ётюп, эшелон тебирегенде уа, артха кьайталмай, ненча адамыбыз кьалгъанды Кьазахстанны боранлы ёзенлеринде, бёрюлеге аш болуп? Жолда барлыкь жерлерине жетгинчи, ачыудан жүрекклери жарылып, ауруп, 364 таулу ёлгенди деп, энди айтады жангы власть. Ол властью тергеую блады. Жолда ёлгенлени керти саны уа андан эки кере кёпдю. Кьалай, нечик дегенде, эшелонну сакьлагъан солдатла ёлген адамны, иелеринден сыйырып, жол жанында атып, ит аш этип кьоя эдиле, кебинин а, ким болса харам адамла сыдырып... Аллай мажюсюлюкню этдирмезча, харип халкьыбыз быллай амал тапхан эди: ёлюкню, ийиси чыкьмазча, кьалын кийизлеге, кюююзлеге чёргеп, букьдуруп, бир мюйюшге тюртюп, асырай эдиле. Алай бла кёпле элтгендиле ауушхан адамларын барлыкь жерлерине дери. Аллай халда асыралгъанла кьырал тергеуге кирмегендиле.

Айтыуларына кёре, битеу эшелонла 14 эдиле, ол тизмеде бизни эшелон ненчанчы болгъанын билмейме, алай бизни аллыбызда озгъанладан кьалып, кьыппа-кьымыжа ёлюкле кёп эдиле -сабийле, кьартла, тиширыула, анда-мында атылып. Ала бир эшелонданмы эдиле огъесе ючден, тёртденми кьалгъан эдиле, ким санагъанды аны? Ёлюкле уа кьалай болдула, басдырылдыламы огъесе кьайда болса атылыпмы кьалдыла?

Сабийин, атасын, анасын, кьарындашын, эгечин – ёлгенин аллай зарауатлыкь, учуз халда кёрген адамны жүреги жарылып, кеси да аны ызындан кетгенине сейир этерчамыды?

* * *

Ачлыкьны кеси башындан сынамагъаннга ол кьаллай азап болгъанын ангылатыргъа кьыйынды. Адам, аш болмай, онгсузлукь чекге жетсе, кёп тюрлю жалынчакь сыйсызлыкьгъа, хайыуан гурмушлу болумгъа тюшеди, алай, жашауу тюзелип, хар замандагъы ырахатлыкьгъа кьайтса уа, ачлыкьны бедишли учузлугъу, аны юсю бла сынагъан кьыйынлыкь, анга ол аз заманнга берилген кезиулю сынауча кёрюнюп кьалып, унутулады. Бир тюрлю терслиги болмагъан халкьны Ата журтундан кьыстап, ачдан кьырылгъаны сабий оюнчады, ниет жаны бла кёрген сыйсызлыкь бла тенглешдиргенде – адамлыгьынг, бетинг, намысынг, миллет даражанг багуш учузлукьгъа тюшюп ууатыла эсе. Аллай ачыу унутулмайды, жүрегинги сау болмазлыкь жарасы болуп кьалады.

Бир-бирде, сёз таулу халкъ кёчгюнчюлюкде кёрген геноцидни юсюнден баргъанда, геноцидни жюз тюрлю кьошагъы, ызы болгъанын ангыларгъа унамай: «Сиз, – дейдиле, – ол кезиуню, ол артыкълыкъны асыры ёсдюресиз. Сиз кёрген кыйынлыкъ геноцид ауурлукъгъа жетмейди, геноцидге немецли фашитсле чюйют миллетни дуния башындан жокъ этер ючюн, миллионла бла илишаннга салып, газ бла буууп кыргъанларын санаргъа боллукъду», – дейдиле.

Уа, аланла, саулай халкъны илишаннгамы салады, газ бламы бууады, ачданмы ёлтюреди, тенглигими, эркинлигими сыйырып, хайыуан, жаныуар учузлукъгъа тюшюрюп, жүрегими жарыпмы жояды – бу амалланы ахыры бир эсе, бары да ёлтюрюрге, жанымы алыргъа кьурала эселе, да сора аны не башхалыгъы барды? Геноцид деген ол тюйюлмюдю?

Аны юсюнден бир кьауум юлгю келтирейик. Кьыргъызстанны Джалал-Абад областыны обком партиясыны инструктору кесини справкасында былай жазады: «За период с апреля 1944 года по июль 1946 года в области умерло от инфекционных заболеваний, истощения, малярии и других болезней 10 336 человек. Это почти половина от общего количества прибывших в Джалал-Абадскую область балкарцев, чеченцев и турок-месхетинцев».

Бу кьагъыт ол кезиудеги халны, керти ишни кыйырчыгъыды, нек дегенде, Совет власть кесини миллет политикасы бла саулай халкъланы, Ата журтларындан кыстап, ачдан кыра эди да, ол а кыралла аралы айып, дау, бедеш, терслеу, тырман болгъаны себепли, кёчгюнчюлени кьаллай бир кырылгъанларын букьдургъан эте эди.

Дагъыда бир гитче кьагъыт:

Жаханым болумгъа тюшген кёчгюнчюлени чеченли кьаууму, ахыр чекге жетип, Фрунзе областыны Киров райисполкомуна былай тилек жазадыла: «Просим вас не отказать в нашей просьбе, так как нас с 23 февраля 1944 года выселили сюда, в Киргизию. Наш народ погибает, многие лежат без сил. Или дайте нам помощь, или отвезите назад. Если не дадите нам помощи, просим всех нас вместе с семьями расстрелять...»

Былай болум а неди, геноцид тюйюлмюдю?

СССР-ни Баш Советини Президиумуну 26-чы ноябрьда 1948 жылда чыгъаргъан Указы уа: кёчгюнчюле жашагъан эллеринден эркинликсиз бир жанына чыкъсала, аллайланы каторгагъа 20 жылгъа жиберирге деген жаныуар оноу, ол а неди, олдамы жетмейди геноцидге? Хар кёчгюнчю адамны: «Мен Баш Советни Указы бла шагъырейме, кёчюрюлген жеримден эркинликсиз ары-бери тайсам, 20 жылгъа каторгагъа иериклерин билеме», – деген кьагъытха кьол салдыргъанлары уа кьалайды – геноцидге тартмаймыды? Битеу дунияны кыралларында адамны терслигин бла тюзлюгюн сюд бичеди, алайсыз аны тутаргъа, бютюнда каторгагъа 20 жылгъа иерге эркинлик жокъду. Бу буйрукъ ачыкъ мурдарлыкъгъа саналмаймыды?

Былай кюйсюзлюк Указыны ызындан 1949 жылда бетсизлик бла, харам артыкълыкъ бла анга оздурмагъан дагъыда бир бегим алынды, ол

да БашСоветни «акъылман» оноуу бла: къанлы къазауатда, жанларын аямай, урушуп, кюрешип, Совет къыралны, Совет властыны къоруулагъан, алыкъа сау тургъан офицерлени, граждан тенгликлерин сыйырып, кёчгюнчюлюк тутмакълыкъгъа атылгъан юйюрлерини санына къошаргъа... комендантланы къолларына берирге...

Комендантла уа къаллайла болгъанларын, Аллахха шукур, кёпле эслеринде тута болурла. Ала уа, бу жумушха, бу къуллукъгъа быланы къайдан, къалай табалгъан болурла дерча, аллайла эдиле, къылыкъ, адет, тёре, хунер, хатер, марда деген ангылау аланы эслеринде, адамлыкъ белгилеринде арталлыда болмагъан насыпсызла. Ол алай нек бола болур эди, аллайла ол къуллукъгъа нек, къалай салына болур эдиле деп, кёп сагъыш этип, артда келгенме быллай оюмгъа: сылыкъ къылыкъ бла, сант сёзле бла, мардагъа сыйынмагъан хорлукъ бла сындырсынла, ууатсынла, жокъ этсинле деп.

Къыргъызстанны Фрунзе областыны Ворошиловка районунда жашагъан таулу офицерлеге: «Энди сиз да кёчгюнчю болумгъа тюшгенигиз себепли, военный билетлеригизни алып, комендатурагъа келигиз», – деп, аллай билдириуле жибередиле да, Иттийланы Дадаш – капитан, Иттийланы Ортабай бла Мурат – лейтенантла, Къулбайланы Абдулла – тамата лейтенант, Ксаналаны Эрменбий – лейтенант, Улбашланы Алим – лейтенант, бирге жыйылып, бу ишде кесибизни къалай жюрютюрге боллукъбуз деген акъылда тохтап, тебиредиле комендантха, мен да алагъа тагъылып. Не айтырса, бири биринден ариу санлы-сыфатлы, омакъ тизгинли, чырайлы эр кишиле. Быллайланы кесине чакъыргъан, комендант деген а, я Аллах, сен кеч, адамны сыфатына, санына кюлген уллу гюнях болгъанын билеме, алай а айтмай болалмайма, аны бизни жашла бла тенглешдиргенни къой, барып тохтагъан къусар от – алай тизгинсиз, сыфатсыз, жийиргенчли эди.

Баям, быллай ачыудан жазгъан болур эди Сотталаны Адилгерий – тёрт ордени, эки боевой медалы болгъан капитан, тутады да, саулай халкъыбызны терслеп, душман атлы этип, тутмакъ болумгъа салгъаныгъыз тюз тюйюлдю, халкъ бары да аллай терсликли тюйюлдю, сёз ючюн, мени – урушда эки кере жаралы болуп, бир ненча саугъа алып, жанын аямай айланнганны, – къаллай терслигими кёрдюгюз, тутмакълыкъ сыйгъа нек тюшюрдюгюз дегени ючюн 25 жыл каторгагъа ийдиле къайры эсе да жер этегине, Север тенгизни айрыкамына.

Аллай адамларыбызны аллай сылтау бла къырса, ол а неди, геноцид тюйюлмюдю?

Жарсыугъа, кёчгюнчюлюк геноцидни ууу бюгюн да кетмегенди юсюбюзден. Былтыр Арасей къыралыбыз Уллу Ата журт урушну жетмишжыллыкъ хорлам кюнюне аталгъан къууанчлы байрамны ётдюрген эди. Аны аллында уа, Хорламны кюнюне хазырлана туруп, биз, бир къауум адам, хар бирибиз энчиликге келишип, къыралны таматасына, военный архивге, къоруулау министрге тилек къагъытла жибердик: халкъыбызны кёчгюнчюлюкге тюшгенин сылтаугъа салып, онжети адамы-

бызгъа Совет Союзну жигити деген алтын жулдузлу саугъа берилмей къалгъаны себепли, тилейбиз, ол кемчиликни тюзетигиз деп. Быллай тилекле республиканы правительствосуну атындан бармай, энчи адам-ланы сёзлери болуп къалгъан эдиле да, эшитдиралмагъан эдик.

1992 жылда, жайны ариу кезиуонде бизни тау эллерибизге Германиядан немислиле келдиле, элли жыл мындан алгъа этген зулму-лукъларына, чабыууллукъларына женгдирип, кечгинлик тилеп: бизни хатабыздан, биз Совет Союзну жерине ууучлау ниет бла киргенибиз ючюн, Совет кыралны кёп тюрлю миллетлерини арасында арталлы бла да бир тюрлю терслиги болмагъан аз санлы таулу халкъ, аны бла байламлы этилип, Ата журтундан кыысталып, уллу зарауатлыкъла сынагъаны ючюн, энди уа, битеу совет Союзну адамлары бла жарашыу-лу, мамырлыкъда, бир бирибизни ангылау халда жашайыкъ деп тилей эдиле. Аланы бир къауумун – 12–13 адамны мен Малкъаргъа элтдим. Элни эсли адамлары, бу иш не бла байламлы болгъанын билгенден сора, адетдеча, къонакъбайлыкъ къанга къурадыла, кьой союп, тюрлю-тюрлю ашла бла сыйладыла. Къангабызны уа, элден ёргерек чыгып, бир ариу ёзенчикде, чаллыкъ жерни кыйырында къурадыла. Немис тилни билгенле кёп эдиле да, кече ортагъа дери хапар-таурух тауусулмай турду.

Немисли халкъ къалгъан халкълагъа тазалыкъ, тизгинлик, иш кёллюлюк бла юлгю болгъаны белгилиди, алай, не сейир, не аламат, ол бизни бла бир сутка туруп, жашауубузну, юйюбюзню, арбазыбызны, орамыбызны, къаллай халда тургъаныбызны кёргенден сора, ол айырмалы немислиле сейир-тамашагъа къалдыла. Кюн узунуна толу къангада олтуруп, кече ортада уа энчи юйледе жатаргъа, жукъларгъа, солургъа баргъанларында, аланы анда да жангы ушхууур сакълагъанын, тап-таза тёшекледе жатдыргъанларын, эрттенликде уа ариу тизгинли мал орунларын, терек бахчаларын, бютюнда бег а, танг ата, малла кютюуге кетгенден сора, орта орамны желим быргъыла бла жуугъанларын кёрюп, ауузлары ачылып, бийик таулары башында не жаны бла да бизни озгъан халкъгъа тубедик деп, бир тохтамай барысы да къайтарып-къайтарып, аны айтып турдула.

Мен а былайда немислилени, ала бизни бла аламат ариу ёзенчикде олтуруп, халкъыбызны махтагъанларын, ыспаслы сёзле айтханларын, айхай, ол да игиди, алай ол туююлдю баш къайгъым, аланы бу хапаргъа, бу айтыгъа Ата журтубузну, жерибизни юсюнден жарсыуума, бош алай, кьошакъ орунуна кьошханлыгъымды.

Ол кюн, алайда таурух эте келгенибизде, тауларыбызгъа, саулай тау табийгъатыбызгъа сукъланып, юлгюге, олтургъан ёзенчикге: «Былайчыгъы уа жаннет мюйюшчюгюдю», – дегенде, Малкъар ауузну эсли адамларындан бири, Таукенланы Амуш: «Билемисе, бу ёзенчик алгъын, мени сабий заманымда, таш хурулу жер эди да, быллай халгъа, не кютюуге, не чаллыкъгъа жарар деп, эл саулай уллу ташларын суугъа, черекге тюртюп атханды, ууагыракъларын а, туююп, ууатып, жерни тюзетип, аны юсюне уа, топуракъны узакъ жерледен ёгюз баласла бла тартып,

битеу жамауат сыртлары бла кётюрюп келип, алай бла кьурагъанды», – деген эди.

Эски китапланы окъуп, къартланы таурухларына тынгылап билебиз, бурун заманлада кышлыкъла бла мирзеу ёсдюрген жерибиз, Къаб-Арты деген, шёндю къабартылы халкъ жашагъан жер эди, таугъа уа, жайлыкълагъа, малланы жайгъыда сюрюп болгъанбыз, кьозула кьуйрукъ къатдыргъандан сора. Андан сора да, Ата журтубузну тау жаны таулу халкъгъа душмандан букъгъан, ууучлаучуладан кесин сакълагъан жери эди.

Тюздеги ёзен жерлерибизни биз 1822 жылда тас этгенбиз. Ермолов генералны къанлы чабыууллугъундан сора. 1863 жылда, къул бла бий айырылгъанда, битеу жерле, тёрт кере кёп тёленип, иелик жерлеге ётедиле да, аладан хайыр алып ючюн, хар жаз башы сайын ташлары артылгъанды, суу илипинле ишленгендиле, юслерине топуракъ кьуюлгъанды. Къысхасы, бизни тауларыбызны хар арышы таулу кишини къол кыйыны бла, тер сууу бла сугъарылып сакъланнганды жыйырманчы ёмюрню ал жылларына дери.

Андан бери уа Ата журтубуз, битеу жерибиз, алгъа ара мюлкге, колхозлагъа берилип, жер кимники болгъаны белгисизден, анга ёз мюлкюне, ёз хазнасынача къарау сууугъандан, жерибиз кьуруй турады. Аны бла бирге уа, андан да уллу палах басханын эсибизге алмайбыз. Ёмюр-ёмюрледен бери аты айтылгъан, ёзден кылыгъы бла битеу Шимал Кавказгъа ёкюл, юлгю болгъан, не менме деген кючге бла патчахха бойсунмагъан ёхтем таулу халкъ миллет бетин, энчилик ётюн, айырмалы адет-тёресин тас эте турады. Быллай жарсыулу болумну эслегенлени ауазлары, айыплы тарыгъыулары газетибизде чыгъа башлагъандыла. Аллах онг берсин, алай, бола тургъан ишлеге кёре уа, заман озгъанча кёрюнеди.

АХШЫ ТЕНГ, АЛАМАТ ЖУРНАЛИСТ

Къулбайланы Алий

Мен Къулбайланы Тенгизни жашы Алийни таныгъанлы 50 жылдан артыкъ болады. Анча заманны ичинде ишине, адамлыгъына да ыспас этгенден башха аны юсюнде бир тюрлю шарайып тапмагъанма. Къалгъанладан кѣп да билип, иги да ишлеп тургъанлай: «Мен сизден билимлиме, газетде бек жууаплы жумушланы мен тындырама», – деп, ол кесине артыкъ даража излемегенди, кѣп иш хакъ сурамагъанды. Тѣзюмлююгю, сабырлыгъы тюрсюз тенгизча болгъан бу орта бойлу, субай санлы Алий тирилиги, жигерлиги бла бизге юлгю болгъанлай тургъанды.

Ол бир кюннге тындыргъан ишни сау ыйыкъгъа эталмазлыкъ журналистледе болгъан гынттыны жюз юлюшден бири да жокъду анда.

Редакцияда бек кыйын иш этерге керек болса, Алий къайдады дегенбиз. Газетде уа аллай кыйын жумушла кюн сайын да табыладыла.

Эсимден бир да кетмейди, совет властыны ахыр жылларында быллай бир жууаплы да, кыйын да ишле чыкъгъанлары: КПСС-ни Ара комитетини Политбюросу ингирде бардыргъан жыйылыууну юсюнден отчетну ол кюн окъуна телетайп бла алып, малкъар тилге кѣчюрюп басмаларгъа керек эдик. Андан да кыйыны уа СССР-ни Баш Советине депутатха кандидатла кѣргюзте туруп, Политбурону членлерини айырыучула бла тубешиулерин, сѣлешулерин, не кеч болса да сакълап, кѣчюрюп, эрттенликде окъуучула аны къолларына алырча этерге борч болгъаны эди.

Алай перестройканы заманында да журналистлени ишлери андан тынч болмгъанды. Кыйын терминле, тыш къыраллы сѣзле бир бирлери бла чырмаша келген текстлени ажымсыз малкъар тилге кѣчюргенни жууаплылыгъын бусагъатдагъы тѣлю билалгъан да этмез. Ма аллай кезиуледе да Къулбай улу кюн сайын, редакцияны ауур жюгюн кѣтюргенлей, башхалагъа тынчыракъ болсун деп жашагъанды, ишлегенди.

Мени аллай ыспас сѣзле айтханымы себеби – газет окъуучула билсинле, ала суйген авторларыны уллу адамлыгъы, фахмусу болгъанын демекликди. Ол жазгъан очерклени, статьяланы, хапарланы, репортажланы эмда журналистиканы башха жанрларына кѣре басмаланган материалларыны санап-саны жокъду. Айхайда, журналистге багъа аны ишини санына угъай, кыйматына, магъанасына кѣре бериледи. Ол жаны бла да Алий республикада бек биринчиледенди десем, жангылмам. Аны артыкъда уруш-аскер темагъа жазылгъан очерклерин, статья-

ларын энчи белгилерге суюме. Ол ненча белгисиз тас болган адамны атын тохташдырган, кьаллай бир жигит жашларыбызны атларын белгили этгенди. Аны ол кыйынын багъалап, редакциягъа кепле письмо жазыучудула.

Аны бла да кьалмай, биз командировкалагъа барыучу заманлада Алийни энчи соруп, анга салам айтырыбызны аманат этиучю эдиле эллиле, ишчиле.

Кьулбай улу тилни да тынгылы биледи, билгенин кьагъытха тюшюрюу хунерин а айтхан окьуна этме. Хар айтымы, оюму кепге урулуп чыкьганча, кьошакъсыздыла, ангылашыныулудула. Аны ол хунеринде, мен акьыл этгенден, быллай бир зат барды. Бек биринчиден, Алийни жазган затларында аны кьылыгъы, иш келлюлюгю туура керюнуп турадыла. Ол артыкь сезлени, жалган оюмланы, адамны экили этерча чийсил шартланы керюп болмайды.

Алийни тилге фахмусуну юсюнден айтхан заманда, ол орус тилни да уста билгенин чертирге керек сунама. Бир кюн кабинетде телефон зынгырдайды да, чолпуну мен алама. Тиширыу ауаз Кьулбай улун излеп селеше эди. Алий жумуш бла кетип турганын айтханымда, ол былай деди: «Мен Нальчикде 9-чу номерли орта школда орус тилни окьутхан устазма. Алий Кульбаевни «Кабардино-Балкарская правда» газетде басмаланган статьясын окьуганма да, аны орус тилни алай уста билгенине кьууанып, ыразылыгъымы билдирге деп селешеме...».

Негеринг ким болганын билер ючюн жолоучулукьгъа чыгаргъа, юй жашауу бла да шагъырей болургъа керекди дер эдим. Ол жанын алсакъ да, манга Алий бла эллерибизге командировкагъа барыргъа, газет окьуучула бла тюбеширге, селеширге да кеп кере тюшгенди. Бахча этерге, тирлик жыяргъа да аз чыкмагъанбыз жолгъа. Юйюнде бир ненча кере аш кьангада олтургъанбыз. Не кьадар жууукъ таныша, шагъырейлене барсанг, ол кьадар жюрегинг тарта барганды анга.

Мен аллай бир заманны ичинде Алий бла кьазанлашып, ишлеп келгенли, аны тюз ниетлилигине, ишге таза келюу бла бериле билгенине сейир этгенлей турганма. Жашауну, адеп-кьылыкъны, намысны юсюнден сагъыш этсем, кеси кесиме жамауатны арасында Алийча адамлыкъ даражаны багъалагъанла не кьадар кеп болсала, дуняда жутлукъ, зарлыкъ, малкелюк, артыкълукъ, эринчеклик, мытырлыкъ, кьуллукъ алыр ючюн биреуню аякъ тюпге малтау дегенча огьурсузлукъгъа, кюйсюзлюклеге жер табылмаз эди деп келеди келюме. Дагъыда аны биргесине ишленгенден кепле, кьоншуда, тийреде жашагъанладан адепсизле андан адамлыкъны бир кьадар ышанларына юйренирге боллукъ эдиле. Аны нек кермейдиле деп, сорлугъунг келеди.

Бу кюнледе Кьулбай улу кесини 90-жыллыкъ юбилейин белгилегенди. Ол жыл саннга келгенде да, тюгел алгынча болмаса да, тириди, жигерди, жазуу ишин кьоймаганды. «Заман» газетни журналистлери тамата кьалам кьарындашларын багъалы кередиле, сыйлайдыла. Газет окьуучулары юслеринден айтсакъ да, ала бюгюн да, Алийни сайлама

журналист болгъанын белгилей, ол жазгъан затланы ашыгъып сакълайдыла, суйюп окъуйдула. Биз а аны юбилейи бла кызыу алгъышлайбыз.

Басма сёзню айнытыугъа жамауат-политика ишге салгъан кыйыны, ана тилибизде чыкыгъан газетде кёп жылланы бет жарыккылы уруннганы ючюн Къулбайланы Алийге Къабарты-Малкъар Республиканы культу-расыны сыйлы къуллукъчусу деген ат берилгенди. Аны сыйлы грамоталарыны, ыспас-бюсюреу къагъытларыны саны бек кёпдю. Ол Битеу Россей эм республикалы конкурслада кёп кере хорлагъанды, махтаугъа тийишли болгъанды.

Энди уа Къулбай улуну журналистика бла байламлы болмагъан жашаууну, урунуу жолуну юсюнден бир-эки сёз. Озгъан ёмюрню 20-чы жылларыны саулай тёлюсюнюча, Алийни жашау жолу тынч болмагъанды. Уллу Ата журт уруш башланыр кезиуге 15 жылы толгъан жашха къазауатха кетген тамата къарындашыны орунуна колхозда чалгъы чалыргъа, мал кютерге, сабан сюрюрге, арба жюрютюрге да тюшгенди.

Жюкню бютюнда ауурун а 1944 жылда халкъыбызгъа келген уллу кыйынлыкъда сынагъанды. Юйюр Къзахстанны табийгъат болумлары бла жашау этерге бек къолайсыз Павлодар областында азап чекгенди. Кыыш айлада юйлени къар басып, эшиклерин ачар онг болмагъанды. Уллу боранла бир башлансала, айла бла баргъандыла. Жылы кийимлери, ашар ашлары, тынгылы межамлары болмагъан кёчгюнчюлени жашаулары, жаханым отуча, сур эди.

Агъачны кыйынлысы тирменнге къакъкъыч болур дегенлей, Алийге ол заманда жаш санларын тузлу кёлде чыныкыдырыргъа тюшгенди. Ол сау 10 жылны «Повладарсоль» трестде тузну суудан чыгъаргъан кёлде агрегатда машинист болуп ишлегенди. Жылны ичинде андан кёп туз чыгъаргъан болмагъанды. Ол жылланы эсгере, бир жол Алий, жүреги кыйналып, былай айтханды: «53-чю жылда Алма-Ата киностудниядан келген журналистле мен ишлеген сменнге тюшедиле. Алай трестни оноучулары мени ол кюн ишден кетерип, орунунма, тышындан келтирип, мен танымагъан къзахлы жашны салып, аны киножурналгъа алгъан эдиле. Ол кюн жүрегим алай сыннган эди, кесиме жер тапмай, юйге кючден жетдим. Ол сыныкылыкъдан сора мени жапсарыргъа Къзахстанны комсомолуну обкомуну грамотасын саугъа этген эдиле».

Алий дагъыда кыйын кюнлеринден бирин терк-терк сагъыныучуду. Тузлу кёлге кёчгюнчю, жаз башында район арадан урлукълукъ будай келтирирге ат арба бла жолгъа атландырадыла. Андан ауур жюк бла къайтып келе тургъанынлай, къар эрип, таш къуюлмагъан жол балчыкъ болуп, арбаны чархлары батмакъгъа батадыла да къаладыла. Арыгъан атла жерлеринден тебалмайдыла. Алий, кеси кючюн салып не бек кю-решсе да, къарыу эталмай къалады. Юсю-башы да суу, балчыкъ болуп, ол кече аулакъда къалып, сууукъдан къалтырай, ашы да болмай, танг аласына дери ары-бери жүрюй айланнганды. Танг аласында, хауа суу-

укъ болуп, жер бир кесек кьабырчакъланнгандан сора, арбаны жолгъа салыргъа онг болгъанды.

Алай эди акъылбалыкъ болмагъан жашны кюн сайын иши, жашауу. Не кыйын кюнюнде да Алий не тарыкъмагъанды, не таукеллигин кьоймагъанды. Ол аны жашау жоругъу болгъанлай кьалгъанды бюгюннге дери да.

Алий тукъуму, эли ёхтемленирча уланладан бириди деп, таукел айталлыкъма. Аныча, кыралына, халкъына юлгюлю кьуллукъ этиуден уллу ахшылыкъны ким да кьалай эталсын, Жаннетли болсунла Алийча жашны ёсдюрген ата, ана.

Мен былайда Алийни юй бийчеси Лагинаны юсюнден энчи сёз айтырыкъ эдим (жаннетли болсун). Ол дюгерли кыыз эди. Адамлыгъы, намысы, адеби бла да кьайынларына, ахлуларына кесин сюдюрген тиширыу эди. Юй тизгинине, берекетли аш кьангасына бюсюремеген болмгъанды. Ол, юйюрюнеча, жууукълагъа да бек сакъ болгъанды. Аны алайлыгъы юйюр таматаны кёлю жарып жашарына, келир заманына ышаныулу кьарарына себеплик этгенине не сёз.

Кьулбай улуну хайт деген эки жашы барды. Ала, толу юйюрлю болуп, сабийле ёсдюредиле, башларын кеси кыйынлары бла кечиндиредиле. Алий, мындан ары да кёп жылланы берекетли, ариу, адепли юйюрюнде кьууанчлы жаша! Туугъан, туудукъларынгы насып юлюшлери элпек болсун. Кьаламынг тот этмей, окъуучулары кьууандырырча кьадар санга кюч, кьарыу, саулукъ да берсин.

ТЕММОЛАНЫ Мухадин.

«ЖУРНАЛИСТ КЕСИ КЕСИНЕ КЕРТИНИ АЙТСА...»

Дуня башында кёп усталыкъла бардыла, аланы ахшы да, махтаулу да этгенле уа, белгилисича, урунган адамладыла, жанларын, кьанларын да аямагъанлай, суйген ишлерине солуугъа кетгенден сора да кьуллукъ этип тургъанла. Аллайгъа тюберге, андан дерс алыргъа онг болса уа, ол уллу кьууанчды.

Ол жаны бла мени насыбым тутханды десем, ётюрюк айтырыкъ туююлме. Ишчи жолумда ариу тилли, иш кёллю кёп адамгъа жолукъгъанма, аладан аслам затха юйреннгенме. Аллай бийик юлгюлю инсанладан бири хурметли акъсакъал, КъМР-ни культурасыны сыйлы кьуллукъчусу Кьулбайланы Алийди.

Кёп болмай тамата кесини 90-жыллыкъ юбилейин белгилегенди. Алий 1960 жылда «Коммунизмге жол» (бусагъатда уа «Заман») газетде ишлеп башлагъанды. Газетни информация, эл мюлк, пропаганда эм агитация бёлюмлерини таматаларыны кьуллугъунда ишлеп келгенди.

Къулбайланы Алий журналистикагъа юйрене тургъан окъуучула бла

Аны къаламы кесине кѣп теманы бойсундургъанды, ол санда Уллу Ата журт урушха аталгъан магъаналы очерк циклланы да. Урунуу жолун а Черек районну «Ленинский путь» деген орус тилде чыкыгъан газетинде башлагъанды.

Узбекистан Республиканы биринчи президенти Ислам Каримов, басма органлада ишлегенлени юслеринден сѣлеше: «Бу усталыкъны бек къыйынадан бирине санайма, журналист – ол къырал къуллукъчуду, саясатчыды, жамауат оюмну къуралыуна сезимли юлюш къошхан алчыды», – дегени эсима тюшеди. Бу сѣзле Къулбай улугъа толусунлай келишедиле. Алийни хатын окъуучула ажашдырмай таныгъандыла, аны тюз оюмун сакълагъандыла, керек кюнде билекликге, оноугъа да излегендиле. Ол а, бек уллу насыпды.

Айта кетерге тийишлиди, Къулбай улу эки тынгылы, терен магъаналы китап жазаргъа жетишгенди. Биринчи китабы – «Оразайны туудугъу», 2014 жылда басмаланганды. Бу документли повесть гвардиялы лейтенант Тогъузаланы Кемалны жашау жолуна жораланганды. «Кишилик сыналгъанда» (2016 ж.) деген китабына уа Уллу Ата журт урушну фронтларында сермешген жигит таулу солдатланы бла офицерлени юслеринден очеркле киргендиле.

Бюгюнлюкде, республикада сѣзню эм усталарындан бири, хурметли акъсакъл Къулбайланы Алий бизни ушакъ нѣгерибизди.

– Алий, жетмиш жыл чакълы бир заманны журналистикада ишлегенсе. Бу усталыкъда, сени оюмунга кѣре, баш магъана недеди?

– Бизни усталыгъыбызда бек магъаналы зат, эштада, ѳтюрюк айтмай, ѳтюрюк жазмай ишлей билиудю. Ол алай къыйын туююдю: бил-

генинги жаз, экили неда ишекли бола эсенг а, бек игиси – айтма да, жазма да кьой.

Жашаудан юлгю келтирейим. Бир жол редакцияны жумушу бла Къызыл Малкъар колхозгъа баргъан эдим, анда болумну кёрюп, гебенлени тишлеге заманында къаламагъанлай, чирите турадыла деп, статья жазгъан эдим. Ол заманда анда тамата Мокъаланы Абука болгъанды. Газетде былай жазгъандыла деп, анга олсагъат жетдиргендиле. Мокъа улу уа ким жарашдыргъанды материалны деп соргъанды. «Алий», – деп жууаплагъандыла анга. Ол а: «Да, Къулбай улу айтхан эсе, ишни сюрюшдюрюп кереклиси жокъду», – деп кьойгъанды.

Андан сора да, окъуучу не заманда да санга ийнаныргъа керекди. Алай болур ючюн а, бек биринчиден, кеси кесинге кертини айтыргъа тийишлисе.

– Журналистикада бу уа керти да кьыйын эди деп нени юсюнден айталлыкъса?

– Журналистни иши не заманда да тынч болмагъанды. Нек десенг, бир затны юсюнден жаза эсенг, тохтамагъанлай сагъыш этгенлей, оюмлагъанлай турургъа тюшеди. Тюзмю огъесе терсми болурма дегенча соруула тынчлыкъ бермейдиле.

Сёз ючюн, мен элими, адамларымы юслеринден жаза эсем, сагъыш этеме, жамауат а бу мен хапарлагъанны юсюнден не айта болур деп. Ангылагъаннга ол затны магъанасы бек уллуду. Журналистни сёзю кесгин болургъа керекди.

Алай, жарсыугъа, ётюрюкню къурап, бармагъа кьойгъанла да тюбейдиле. Андан сора да, тюзлюкню излегенлени кёпле суймейдиле, ол жаны бла да кьыйынды журналистикада урунган адамгъа.

– Бусагъатда, битеу кьыралла бир бирлерине тынчлыкъ бермегенлей, къазауатха чыгъаргъа ёч болгъан кезиуде, журналистни борчу недеди?

– Уллу политикагъа къатышхан журналистлерибиз, сёзсюз, кьыралыбызгъа ишлерге керекдиле, Россейни сейирлерин дайымда къорууларгъа. Жарсыугъа, бусагъатда кьыралланы кёбюсю Россей Федерацияны кёрюп болмайдыла. Белгилисича, совет аскерле болмасала, Польшаны гитлерчиле кьырып чыгъарыкъ эдиле. Алай полякыла ыразылыкъны орунуна, оруслуланы къалай чимдийик деп жашайдыла. Болгарлыла да славянлыладыла, алай ала да къажаудула бюгюнлюкде бизге. Мени сейир этдирген Россейни жумушакълыгъыды, алагъа кёре болмазгъа кюрешгениди. Сёз ючюн, барыбыз да таныгъан Филипп Киркоровха, аны атасына да «РФ-ни халкъ артисти» деген атланы берип, аланы кёкге кётюрюп айланадыла. Билмейме, керекмиди аллай хатерлик?..

– Алий, сени оюмунга кёре, миллет газетни, журналланы тамблагъы кюнлери къалай боллукъ болур? Аланы ишлеринде бу игиди, мынга уа эс бурургъа керек эди деп, не затны юсюнден айталлыкъса?

– Газетни, журналны юсюнден айтханда, аланы тамблагъы кюнлери, сёзсюз, барды. Ол окъуучулары, жазылгъанлары санына кёре бол-

лукъду. Былайы тапсызды деп мен айталлыкъ жокъду. Жаланда халат-ла кетмезча, сакъ болургъа керекди. Жарсыугъа, шёндю ара газетледе, журналлада окъуна дуния бла бир халат оздурадыла.

Мен оюмлагъаннга кёре, энчи эсни тарихлеге, даталагъа бурургъа тийишлиди. Ала бла байламлы кёп келишмеулюкле чыгъыучудула. Ала-ны окъуучула эслеп къоядыла.

– *Бусагъатда кёп изданиылада басмаланганланы окъусанг, бир сей-ир огъурсузлукъ туудургъан, адамланы къажсау этерге излеген затланы кёресе. Миллет газетибизде, журналыбызда, ол жолну бармай, къаллай материалла чыгъарыргъа керекбиз бюгюнлюкде?*

– Миллет изданиылада басмаланган материалла эм алгъа адамланы патриот ниетлеге, Ата журтну сюерге чакъыргъан жорукълагъа юйретирге керекдиле. Мени акъылыма кёре, ол бек магъаналыды бусагъатда. Оруслула фашистлени къалай хорлагъандыла? Жаланда Ата журтларына кертчилик бла! Ол жаны бла ала бек кючлю халкъдыла. Кир-кипчик къармап айланнганы окъуна, къыралына жетсе, тизгиннге сюелип къаллыкъды. Бу жаны бла аладан юлгю алырчады.

– *Шёндю, насыпха, миллет журналистикагъа келирге сюйген жаш адамла, кёп туююл эселе да, бардыла. Алагъа айтырыкъ сёзюнг?*

– Бу ишни жаратхан жаш адам бек алгъа газет ишни къыйынлыгъын билирге керекди. Аны мында аслам жылдан бери ишлеп тургъанла тап ангылатыргъа тийишлидиле. Мен билгенден, жангы келгенлени кёплери тёмейдиле, ол бир да бир къаты адам болмаса. Кесими къалай чыдагъанымы да билмейме!

Бу жаны бла ишлерин башларгъа сюйгенле кесибизни газетни окъуп турсала игиди, алай болмаса, ёсерик туююлдюле. Мен, быллай бир иш-леген адам, аны окъугъанлай турама. Бу жыл санда билмеген, эшитмеген сёзлеге окъуна тубеучюме. «Кёргенингден кёрмегенинг кёп, билгенингден билмегенинг кёп», – деп, нарт сёзде да айтылады.

– *Газетде ишни художестволу чыгъармачылыкъгъа ушатама. Эки китапны авторуса, журналистикада уруннганынг ол жаны бла ишингде болушханмыды? Китапларынгы юсюнден да айтсанг эди окъуучуларыбызгъа.*

– Сёзсюз, жазаргъа юйретгенди. Биринчи китабыма «Оразайны туудугъу» деп атагъанымы билесиз. Гвардиялы лейтенант Тогъузаланы Кемал бла кесим шагъырей эдим. Ол уруш жылладан сора Къашхатауну доротделини таматасы эди, бир да бир аламат адам, ышармай сёлеш-мез эди. Бир жол ушагъыбызда айтхан эди урушда немисли солдатны ёлтюрген эдим да, аны кёзлерин бюгюн да унуталмайма деп. «Сюнгю бла ургъанымда, анам деп аугъан эди ол харип, аны да юйюнде мени сакълагъанча сакълай болур эдиле», – деп мудахланыучусу эсимдеди Тогъуза улуну. Ол шартны тегерегине тизгенме повестими сюжетин. Оразай а Зылгыда сыйы-намысы жюрюген адамладан бири болгъанды.

«Кишилик сыналгъанда» дегеннге уа газетде чыкыгъан статьяларымы жыйышдыргъанма. Алай эт деб а Табакъсойланы Мухтар айтхан

эди, сау болсун. Ол китап бла не айтыргъа суйгенме: малкъарлыла гитче халкъ болгъанлыкъгъа, ала битеу уллу сермешлеге къатышхандыла. Москваны къоруулагъандыла, Сталинградда уруш этгендиле, Курский дугада болгъандыла, Берлинни алыргъа баргъандыла.

Чыгъарманы жигитлери аладыла, ол къазауатны таулулары. Аны кёргюзтюрге суйгенме – гитче малкъар халкъны Уллу Хорламгъа тийишли юлюш къошханын.

– *Малкъар адабиятны айтсакъ, къайсы автор жууукъду санга?*

– Поэзиядан эсе прозаны кёбюрёк окъуйма, кертисин айтханда. Толгъурланы Зейтунну жазгъан затларын бек жаратама. Аны тили ариуду, чыгъармаларыны мурдору да керти жашауда болгъан ишледиле. Сёз ючюн, кёп болмай «Минги-Тауну» бетлеринде Зейтунну «Хутай» деген романын суйюп окъугъанма. Аны баш жигити бизни арабызда жашап кетген инсанды. Аны юсюнден жазгъанын Толгъур улу бек тюз этгенге санайма.

Хутай белгили адам болгъанды, аны урушну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъалагъандыла. Мен аны Шолоховну «Тихий Дон» романындан Григорий Мелеховха ушатама. Зейтун бек алаамат ачыкълагъанды Занкиши улуну сыфатын.

– *Бюгюнлюкде къарачай-малкъар орфографияны эм грамматиканы бир этерге керекди деген оюм жюрюйдю. Сен анга къалай къарайса?*

– Къарачай-малкъар халкъны маданияты, тили да бир эсе, ала бирлешеле игиди. Диалектледен сора башхалыгъыбыз жокъду, аны себепли, тил да бир болса тюздю.

Баш къыйматыбызны тамблагъы кюнню артыкъ къууанырча болмагъаны жашырын туююдю. Тауча селеширге суймегенле кёпден-кёп бола барадыла. Шёндюгю дуняда ол затны тыяргъа бек къыйынды, жашау кюнден-кюннге тюрлене турады. Аны ючюн а бу жаны бла бирлешиу тилибизни, миллет энчилигибизни сакъларгъа болушурукъду деп ышанама.

– *Къулийланы Къайсын, «сен этерни барысындан къыйыны – адамлай къалгъанды», – деп жазгъанды назмуларындан биринде. Чынтты адамлыкъ дегенликни къалай ангылайса?*

– Адамлыкъ – ол бек алгъа халкъына, къыралына кертичиликди. Бу бек терен ангыламды: къатынгадгъына къара сабан сюрме, бийикден къарама, кишини намысын сындырма. Аллай жорукълагъа кёре жашагъан инсанла алгъа кёп болгъандыла, бусагъатда да бардыла.

– *Бусагъатда халкъыбызда кёп жаш адамларыбыз юйюрленирге ашыкъмагъанлары, отуз жылларына жетген жашларыбыз бла къызларыбыз ол жаны бла сагъышланыргъа суймегенлери жашырын зат туююдю. Нек жетген болурбуз аллай кюннге?*

– Мен да кёп сагъыш этиучюме аны юсюнден. Жашларыбыз къатын алмагъанлай, къызларыбыз эрге бармагъанлай, заманларын оздурадыла. Билмейме, ол къайдан чыкъды? Баям, жууукъларындан къала болур

деген оюмгъа келгенме. Заманында кьуралып, хазыр болуп, кьызны тышына чыгъарыргъа, жашны да юйюрлендирирге тийишлиди.

Ахча-бохча да бек магъаналыды бу сорууда. Алай советлени заманында – колхоз артыкъ кёп ырысхы бермегенде да, кьурагъандыла юйюрле, насыплы да жашагъандыла. Сёзсюз, айтханымча, кёп зат тамата тёлюден кьалып турады.

– *Алий, кесинги юйюрюнгю юсюнден да айтсанг эди.*

– Юй бийчем Галина (жаннетли болсун) дюгерли тиширыу эди. Бек иги адам, кьонакьлагъа, жууукьлагъа да мангылай жарыкълыгъын кёргюзте билген инсан. Тауча да бек иги сёлешгенди ол. Хар жангы жылны байрамында тегерекден эл бла бир сабийни жыйып, алагъа кесини хакьындан саугъала этгенлей тургъанды.

Эки жаш ёсдюргенбиз – Алим бла Залим. Тамата Германиядады, Алий деп жашлары барды. Гитче уланны юйюрю бла бирге жашайбыз, эки туудукьчугъум барды, ала эригирге кьоймайдыла.

***Ушакъны ЖАНГУРАЗЛАНЫ Нажабат
бардыргъанды.***

ЭЛСЮЕРЛАНЫ КЁККЁЗ

Горький атлы орамда жашагъаныбызда, эртен сайын, ишге тебиресем, къоншу подъездден бийик ёсюмлю биреу чыгыучусун кёре турдум. Аны субай санлылыгына эс бурдум, кийиннгенине да. Къаралдымгъа тартхан кёксюл кёлеги, аллай тюрсюнлю гелефей кёнчеги, аякъларында – башлы чурукълары, белинде – офицерле жюрютюучю бел бауу. Бетини ариулугъуна да киши чурум табарыкъ туююл эди. Аскерде къуллукъ этгени билинип тура эди. Таулуду деп эшитгенименден башха, аны бла шагъырейлигим болмады. Танымадым, жолукъмадым...

Элсюерланы Кёккёз

Байсолтан улу атлы орамгъа кёчдюк. Юйню экинчи этажында отставкадагъы бир полковник жашай эди, Зубов деп. Тюбешсек, саламлаша, саулукъ-эсенлик сора турдукъ. Артдан-артха, иги танышлача, бир бирибизге андан-мындан хапар айтабыз. Ол жангыз кеси жашай эди да, баям, аны ючюн излей болур эди сёз нёгер. Газетде ишлегеними билгенден сора, бир жол былай сорду:

– Элсюерланы Николайны таныймыса?

– Угъай, хапарым жокъду, ким эсе да.

– Ай, юйюнге, аллай адамыгъызны къалай танымайса?! Аны юсюнден битеу малкъар халкъ билирге керекди. Сен Ата журт урушха къатышханланы юслеринден да жаза болурса материалла. Николай бла бир тюбеш.

Элсюер улу огъары малкъарлы жаш эди. Баям, Ностуланы Магомет бир эллисин иги таный болур эди, ол Кёккёзню юсюнден статья хазырлагъанын билип, аны излемедим.

Мен фронтовиклеге аталгъан кёп материал жазгъанма. Аланы бек аздан токъсан процент таныгъан адамларым эдиле. Элсюер улун а Зубовну хапарындан таныйма.

– Ёлюмден жаланда телиле къоркъмайдыла дейдиле, – деп башлады Зубов хапарын. – Алай мен урушда аллайланы кёргенме. Сени жерлешинг Элсюер улу да ёлюмню аллында тобукъланмагъан киши эди. Мен жаяу аскер батальонну башчысы эдим, тамата лейтенант Элсюер улу уа – мени батальонумда ротаны командири. Кёп уллу сермешледе бирге болгъанбыз, Киевни къоруулагъан аскерлени къауумунда да. Днепрден ётгенибизни бир да унутмайма. Ол черек бизни кёп солдатывизны жутханды.

Элсюер улуну ротасы полкда бек иги ротагъа саналгъанды. Къыйын борчну анга буюруучу эдик. Мен ол таулу жашны къарындашымдан башха кѳрмегенме. Аны бла кенгешген этиучю эдим ансы, аскер низамгъа тийишлисича, буйрукъ бермеучю эдим. Коля (мен анга алай айтыучу эдим), «тил» керекди десем, кеси тебиреп къалыучу эди. Мен аны жанын сакъларгъа да кюрешгенме, алай урушда ким кимни сакълаяллыкъды?!

Атакагъа биринчи тизгинде кеси баргъанды, душманны траншеяларына биринчи болуп киргенди. Къарыулу жаш эди, къол сермешледе кѳп фашистни къаплагъанды. Аны жигитлигинден, адамлыгъындан къайсы озгъанын айтыргъа къыйынды.

1944 жылда жаз башында полкга «Смершден» бир капитан келди. Полкну командири полковник Кривошеин, мени чакъырып, репрессиялагъа тюшген халкъладан батальонунгда адам бармыды деп сорду. «Барды биреулен, тамата лейтенант, ротаны командири», – дедим. «Ол кавказлымыды? – деп, полковник манга къарады. Кривошеин, тукъуму алай болгъанлыкъгъа, терсбоюн адам туююл эди. Бир кесек тынгылап туруп: «Жолдаш Зубов, къарайма да, таулу ротныйден айырылыргъа тюшерикди санга», – деди.

– Нек, не ючюн?! Саулай полкубузда да жокъду анга жетген командир! – деп сюелдим.

– Башындан аллай оноу келгенди: туугъан жерлеринден зор бла кѳчюрюлген халкъладан болгъан офицерлени фронтдан кетерирге. Элсюер улу аскерден кетерге сюе эсе, кесине бир сорайыкъ. Чакъырыгъыз аны бери, – деди полкну командири.

Кривошеин ишни болушун Кѳккѳзге билдирди.

– Да, мен фронтда керек туююл эсем... – дегенлей, полкну командири, андан ары жукъ айтыргъа къоймай: «Ангыладыкъ, бар кесинги ротанга», – деди.

Особист къоймаздан, полковник жибермезден болуп, даулашха кирдиле.

– Элсюер улу къазауатны биринчи кюнлеринден бери сермешледен чыкъмай келеди. Аллай командирле жолда атылып турмайдыла, аны Туугъан журт ючюн ѳлюрге эркинлигин сыйырыргъа деген оноуну чыгъаргъанны акъылы бармыды? – дегенимде, полковник да, особист да къарамларын манга бурдула.

Эрлай ангыладым оздургъанымы. Мени насыбыма, особист бир иги адам болуп тюшдю да, ишни башын жабып къойду. Алай болмаса, мени Сибирьде чиритирик эдиле.

– Мен энди бери келлик туююлме. Бир башха адамны жиберирге да болурла. Малкъарлыны букъдуругъуз, не амал бла да, – деп кетди смершчи.

Кѳккѳзню атына Николай атадыкъ. Ол кюнден арысында бизни киши жокъламады. Берлиннге дери жетдик.

Украинаны ара сахары ючюн сермешлени эсине тюшюре, Зубов былай хапар айтхан эди:

– Киевни къатында бизни армияны къуршоугъа алдыла. Гитлерчилени танк колонналары, эки жанындан уруп, дивизияланы бир бирлеринден айырдыла. Дуния къара-къатыш болду. Аскер биригиулени араларында байламлыкъ жокъ. Кюнчыгъышха баргъаныбыздан башха зат билмейбиз. Армияны командованиясы, штабы да арада байламлыкъны тас этген эдиле. Жоллада бузулгъан фашист танкла, эзилген арбала, ёлген эм жаралы болгъан атла... Юнкерсле башыбызда айланадыла, бомбаланы аяусуз тегедиле.

Къуршоудан къауум-къауум болуп чыгъаргъа керек эди. Ма ол къыйын кезиуде Элсюер улу, абызырамай, кёлсюзлюк этмей, ротасында аскер низамны сакълагъанды. Бирсиле да андан юлгю алгъандыла. Агъач ичлери, жолсуз жолла, къырла, къолла бла Николайны ызындан бара, батальон фронтну ал ызындан хазна къоранч болмай ётген эди.

Мени батальонума ротаны командири болуп Элсюер улуну келгени манга уллу насып эди. Акъылы, батырлыгъы, аскер ишге усталыгъы бла да ол башха ротныйледен эсе бийикде эди. Бек сейири уа – не къыйын болумгъа тюшгенде да, абызыраргъа, тюнгюлюрге амалы жокъ эди.

Бир юлгю келтирейим. Батальоннга, Одерден ётюп, черекни ары жанында плацдарм алыргъа буйрукъ болду. Баям, ашыгъышлыкъ этилген болур эди. Не онг, не сол жаныбызда кесибизникиледен бир инсан жокъ. Немисле, не десек да, уста эдиле уруш этерге. Аланы бир тактикалары бар эди: эслемеген кибик этип, кеслерини къорууланыу ызларына оруслуланы кирмеге къоюп, сора тегерекден алып къырыучулары. Гитлерчилени бу хыйлалыкъларын Николай барыбыздан да алгъа сизди. «Жолдаш комбат! Биз кесибизни жангылычыбыз бла къапханнга тюшгенча болгъанбыз. Артха жолубуз кесилгенди. Тегерекден къорууланыугъа тохтаргъа керекбиз», – деди ол.

Кертиси бла да, башха амал жокъ эди. Гитлерчиле юсюбюзге айландыла. Автоматладан, пулемётладан окъ жаудурдукъ душманнга. Эштада, быллай болумда совет солдатла асыры къаты тирелип кюрешмезле деп, алай суннгандыла немисле. Ол себепден биринчи атакалары уллу къыйналмай тохтатылгъанды. Андан сора чабыууллукъ къызадан-къыза баргъанды. Тегерек ёлюкледен толгъанды.

Элсюер улу, ротасын контратакагъа кётюрюп, гитлерчиле бла къол сермешге киргенин кёрюп, жаным чыгъаргъа жетди, анга къоркъуп. Мен анга аллай буйрукъ бермеген эдим. Къысха, алай а кюйсюз да, къаты да сермешде къызыл аскерчиле фашистлени артха сюрдюле. Эки жанындан да ёлгенле кёп болдула. Хар замандача, ротаны командири солдатларыны алларында барды. Бир ненча гитлерчини ашырды ол дуниягъа.

Немисле кезиулю атакаларын башларгъа, бизни насыбыбызгъа, сууну бери жанындан совет артиллерия душманны окопларын отха алдырды. Плацдармны сакълауда этген кишилиги ючюн ротаны командири тамата лейтенант Элсюерланы Николай правительство саугъагъа кёргюзтюлген эди.

Аны адамлыгыны дагыда бир иги жерини – солдатлагъа къайгы-рыулугъуну юсюнден айтыргъа сюеме. Урушда, тюрлю-тюрлю чурумла чыгып, ачдан къыйналыргъа тюшген кезиуле болгъандыла. Бир жол Белоруссияда онгсуз болдукъ. Бизни унутуп къойгъанча, эки кюнню азыкъ келтирмей турдула.

«“Адам къатында адам ёлмез”, – деген сёз барды бизни халкъда. Къатыбызда эл бола тургъанлай, ачдан ёлмебиз», – деп, Николай, биргесине бир ненча солдатны алып, жууукъдагы элге барды. Сапёр жугарчыкъла бла къазып, кётюралгъанлары чакълы бир картоф келтирдиле. Зауукъ этдик...

Кёккёзню юсюнден «Вклад репрессированных народов СССР в победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» деген китапда былай айтылады: *«Элсюерланы Мухамматны жашы Кёккёз 1919 жылда туугъанды. Уллу Ата журт урушха аны биринчи кюнлеринде киргенди. Киев ючюн сермешледе жаралы болгъанды. 1944 жылны жайында 827-чи жаяу аскер полкда ротаны командири тамата лейтенант Элсюер улу Львовну азатлаугъа къатышханды.*

Андан сора Польшаны жеринде уруш этгенди. 1945 жылда 19-чу январьда Краковну къатында Стражиска деген эл ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири тамата лейтенант Элсюерланы Кёккёз, кесини ротасы бла алгъа ётюп кетип, душманны траншеяларына киргенди. Рота юч жыйырмагъа жууукъ фашистни къыргъанды. 1-чи февральда аны ротасы, Одерден ётюп, Германияны жерине киргенди. 24-чу мартда Тренкау эм Леошутц сахарлагъа биринчи болуп кирип, гитлерчилеге уллу къоранч тюшюргенди.

60-чы армияны башчысы 1945 жылда 30-чу апрельде этген буйругъунда былай белгилегенди: «Аскер бёлюмню уруш этерге онгун сакълагъаны, къыйын борчланы толтурууну амалларын кеси аллына таба билгени, душманны кёп аскерчисин эм техникасын жокъ этгени ючюн, 827-чи жаяу аскер полкню 6-чы ротасыны командири тамата лейтенант Элсюерланы Кёккёз Александр Невскийни орденине тийшили болгъанды...»

Андан сора да, Элсюер улу Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну 1-чи, 2-чи даражалы орденлери, «За оборону Киева», «За взятие Кёнигсберга», «За взятие Берлина», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», башха майдалла бла да саугъаланнган эди. Александр Невскийни ордени бла жаланда офицерлени саугъалагъандыла. Аскер бёлюмге уста башчылыкъ этгенлени эм, сёзсюз, энчи жигитликлери бла солдатлагъа юлгю кёргюзтгенлени. Репрессиялагъа тюшген халкъланы жашларындан кёплеге Алтын Жулдузну орунуна ол орденни бергендиле.

Андан хыйсап этсек, саугъаны уллу сыйлылыгы ангылашынады. Уммайланы Мухажирни да алгъа ол орден бла саугъалагъан эдиле, Совет Союзну Жигити деген атны уа анга, уруш бошалып, 46 жыл озгъандан сора атагъандыла. Кеси дуниядан кетгенден сора.

Зубов айтханнга кёре, полкнуну командованиясы Элсюерланы Кёккёзню Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтген эди. Баям, аны кыагытлары Москвагъа жетген болмаз эдиле. Алай, жетген болсала да, таулу батыргъа ол атны не хазна атар эдиле...

Зубов айтмай кыойгъан, биз а Кёккёзню автобиографиясындан, башха кыагытладан да билген кёп сейир зат барды, бек сейир.

Элсюер улу Орджоникидзе шахарда бийик аскер билим берген училищеден окыргъа киргенден сора, бир ауукъ замандан атасын, кулакга чыгарып, Сибирьлик этген эдиле. Тюк тенгли хатасы болмай, башы тутмакылыкыгъа кыалгъан Магометни жашы окыууну кыояргъа тюшгенди. Кырал кыуллукчуланы халларын уста билген Кёккёз, ол затны бармакыгъа чёргеп, аны жашаууна, ишине-башына да чырмау этериклерин толу ангылагъанды. Ол хыйсапдан Элсюер улу Орджоникидзеде окыууну аурукъсунган сылтау бла кыояды. Уруш башланырны аллында уа, 1941 жылы май айында, Кёккёз Кызыл Аскерде кыуллукъ этерге чакырылгъан эди. Урушну кезиуунде 60-чы Воронеж фронтну командующии генерал Черняховский Элсюер улуну таныгъан да этип, хурметин да кёрюп болгъанды, Кёккёзню энчи сагыат бла окыуна сауыгъалагъанды. Андан сора да, таулу халкы туугъан жеринден кёчюрюлгени бла байламлы, Элсюерланы Кёккёзню – аллай тынгылы окоп офицерле уа урушда болмагъанча бек керек эдиле да, – фронтда кыалдырыр ючюн, миллетин букъдуруп акылда, Кёккёзню унатып, оруслуча кёргюзтюрге оноу этгенле да генерал Черняховский, полкнуну командири полковник Кривошеин, батальонну командири Зубов болгъандыла. Ма ол себепден Элсюер улуну энчи кыагытларында атасы – Элсюерланы Михаил Иванович, анасы уа – Элсюерланы Анна Егоровна деп кёргюзтюледиле: аты кулакга чыгып, 1942 жылда Сибирьде ёлген атасы – урушда жоюлгъанча, кёчгюнчюлюкню биринчи жылында бу дуниясындан кетген анасы да – бош алай, азап да чекмей, ууахтысы келип ёлгенча...

Ары дери уа... Ары дери уа дагыда кёп тюрлю ишле бола турдула. Кёккёзню Кёккёз этген ишле... Элсюер улуну автобиографиясындан: «Немислени артха сюре башлагъаныбызда, взводум бла Воронеж областыны Россоски элине биринчи болуп киргеним ючюн, мени сауыгъа дагыда кёргюзтедиле (ары дери кёргюзтюлген сауыгъасын да бермей кыойгъан эдиле – «Кызыл Жулдузну» орденин – Къ. А.). Бу жол мени Совет Союзну Жигити деген атха тийишли кёрген эдиле. Алай, август айны 14-де эсе да, 17-де эсе да, штабдан келген офицер Модярский бла сёз болуп, сауутха узалыргъа тюшеди. Мен жаралы болама, ол ёледи. Аны себепли манга бу жол сауыгъа берилмей кыалады».

Кёккёзню взводу (ол заманда Элсюер улу взводну командири эди) Россоски деген дуппур маталлы магыаналы жерде орналгъан элни алгъанында, кёп адамы да жоюлуп, жаралыла да болуп, арыгъандан, ачдан да онглары кыуруп тургъан солдатла, эс таба, солуй болгъандыла. Тёгерек-башха кёз-кыулак болур адамларын – тынгычларын – салып, Кёккёз ёлген солдатларын асырата, жаралыларына кыарата, кыалгъан-

ларын да солута тургъан кезиуде, штабдан майор Модеярский деп бир Аллах ургъан жекбаш келип, къаны къартыкъгъа сыйынмай: «Что разлеглись? А ну, вперёд! Преследовать врага!» – деп, Кёккёзге атылады. Бу ангылатып кюрешеди, алай ол келген, чюйресинден тутуп: «Ты ещё будешь пререкаться?!» – дегенни айтып, арталлыда оюнсуз керохуна узалады. Кёккёз аны, бош, къоркъутур акъылда этгенге да санарыкъ болур эди, алай, бу чий тели штабист керохуну огъары аягъын тартханда, бел баууна тагъылгъан керохуна узала да турмай, женгинде букъдуруп жюрютюучю къысхабыргъы керохчугъун чыгъарып атады. Керохла бирден атылгъан эдиле. Кёккёз жаралы болады, ол ит а алайда жоюлады...

Ол ишни бир башха адам этген болса, сюд да эте турмай, ол заманда илишаннга салып къояргъа боллукъ эдиле. Алай Элсюер улуну уа сакълагъан эдиле, – жарасына къаратыргъа госпитальгъа окъуна ашырып... къаугъалыкъ ишни да башын жабып, жашырып... Некми?! Ол – кишиликни, жигитликни, инсанлыкъны, таулулукъну, адамлыкъны да юлгюсю Элсюерланы Кёккёз эди да, андан!

СЮЙДЮМЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

Сюйдюмланы Исмайыл

Декабрь айны юшютюпмю къояды дерча сууукъ кюнлери. Алай, бетни кюйдюрген сууукълукъгъа да къарамай, юйрениуле бир кюнню да тохтамайдыла. Къызыл аскерчиле саржеле (лыжала) бла барыргъа юйренедиле. Малкъарны бийик тау эли Шыкъыда туугъан Сюйдюмланы Исмайыл да мында – Карелияда, бу жарау этген аскерчиледен бирлериди. Ротаны командири тамата лейтенант Ковалёв, жашланы терлегенлери баргъынчы къууа: «Юйрениуледе – кыйын, сермешде – тынч», – деучю эди.

Аскерчиле аланы саржеле бла учаргъа алай къадалып нек юйретгенлерин ангылай эдиле. Финляндия бла уруш экинчи ыйыкъны бара эди. Кезиулю юйрениуледен Исмайыл кёлю кётюрюлюп къайтды. Биринчи кюнледе ол, жыгъыла да, къоба, юсю-башы къар болуп, аякъларын кючден ала, бек артда барыучу эсе, энди башхаладан артха къалмайды. Ол анга уллу жетишим эди.

Сюйдюм улу къуллукъ этген артиллерия полкнуну гаубица батареясын кече къарангысы бла фронтну ал ызына жибердиле. Топла тагъылгъан кючлю гусеница тракторла танг атаргъа барыр жерлерине жетдиле. Бирдан батареяны уллу топ тауушларындан бузлап тургъан жер кыймылдагъанча, сууукъла «къабышдыргъан» агъач да жан киргенча болдула. Бизни артиллеристле «Маннергеймни къорууланыу ызына» от ачхан эдиле. Ауур топла бетон дотланы чачдыра эдиле...

Финляндия бла урушну юч айы озду. Ол кезиуню ичинде Исмайыл душман авиацияны бомба урууларын да сынады, бир кере, къатында мина атылып, ёлюрге да аздан къалды, душман снайперни – «кукушканы» – огъу къулакъ жаны бла сызгъырып да ётдю. Окъ таулу жашны къулакълы бёркюн бла акъ халатыны башлыгъын тешген эди.

...1940 жылны март айы. Сюдюм улуну энди тасхачы взводха къошхандыла. Мартны 12-чи кюнюнде сержант Сюдюмланы Исмайылны башчылыгъы бла беш къызыл аскерчи саржеле бла жолгъа атланадыла. Полкнун штабында алагъа быллай борчнун буюргъан эдиле: душманны тылына 15 километрге дери кирип, аны аэродрому къалайда болгъанын тохташдырыгъа.

Тасхачыла, хар тауушха, шыбыртха къулакъ сала, акъыртын, бир бири ызындан алай барадыла. Ала, темир жолдан ётюп, къалын агъачны къырылгъан жерине чыкъдыла, дагъыда, арлакъ барып, бир уллу талагъа чыкъдыла. Исмайыл нёгерлерине тохтаргъа къолу бла белги берди. Андан ары барыргъа жарарыкъ туююл эди. Штабда алай эсертген эдиле.

Тасхачыла, терек артларына бугъуп, тегерек-башха кёз къакъмай къарайдыла. Тийре шошду, ахырыда таууш эшитилмейди. Эки сагъат озду, аскерчилени аякълары бузларгъа жетдиле, сууукъ уюкъладан окъуна ёте эди. Артха айланайыкъ деп тургъанлай, тасхачылан аякъ тюплеринде жер къымылдады, къар басып тургъан тала, тюбю бла темир жол эшелонла баргъанча, гюрюлдеди. Къар тюбюнден самолёт чыгып, кёкге кётюрюлдю.

Алайда жер тюбю аэродром болгъанын ангыларгъа къыйын туююл эди. «Теркирек артха къайтайыкъ, бизни бомбардировщиклеге былайда иш табыллыкъды», – деп, Сюдюм улу саржечилени алларында артха тебиреди. «Тамбла бу жер тюбюндеги ангардан жукъ къаллыкъ туююлдю. Биз борчубузну толтурдукъ», – деп, Исмайыл ичинден кеси кесине алай айта барады.

Болсада совет бомбардировщиклеге бу жол учаргъа тюшмеди. 1940 жылны март айыны 12-чи кюнюню кече ортасында, урушну тохтатыргъа деп, Москвадан радиограмма келген эди.

Не ол, неда аны нёгерлери билмей эдиле, бир жылдан асламыракъ заман озуп, ала бютюнда уллу къазауатха кирликлерин. Къыркъ биринчи жылны жаз башында бошаллыкъ эди аны аскерде къуллукъ этиу болжалы. Финн урушдан сора полкнун Бакугъа кёчюрген эдиле.

Уллу Ата журт уруш башланганда уа, Сюдюм улуну Къабарты-Малкъаргъа чакъырдыла. Мында 115-чи атлы аскер дивизия къурала эди. Акъ финнле бла урушха, кюнбатыш Украина бла кюнбатыш Белоруссияны азатлаугъа тири къатышхан сынаулу аскерчи энди солдатланы юйрете эди. Къыркъ экинчи жылны май айында уа дивизия фронтха тебирейди.

Ростов областьда Мартыновка элни къатында ачыкъ ёзенде фашист танкла бла самолётла Исмайыл къуллукъ этген полкга уллу халеклик саладыла. Къуршоугъа тюшюп, ол, бир талай кюн бла кече душманны

тылында айлана кетип, ахырында кесибизни килеге жолугады. Энди ол 18-чи армияны кыауумундады.

Совет аскерле Новороссийскни цемент заводларыны тийрелеринде гитлерчилени кыаты атакаларын артха ыхтырып тургандыла. Сау жылны ичинде немисле алайда алгъа бир атлам эталмагандыла. Ёшюн уруш этиу бла Новороссийскни азатлар заман да жетеди. Кыыркъ ючюнчю жылны сентябрь айыны экинчи жарымында артиллерия кючлю от ачхандан бла бизни авиация душманны позицияларына бомбала кыуйгандан сора, танкланы ызларындан жаяу аскерчилерибиз атакагъа кетюрюлдюле. Кыолунда да автоматы бла, отну, тютюнню ичинде Исмайыл алгъа барады. Тегерекде топ-окъла, минала чачыладыла, пулемётла, автоматла тохтаусуз атыладыла, солдатла жыггыладыла.

Алай атакагъа барганлада тохтар умут жокъду. Ма ала немисле бегинген жерге жетдиле. Сюйдюм улу, бир бири ызындан аланы окопларына эки гранатны атып, окопладан чыгып кыачханлагъа автоматдан от жандырды...

Исмайылгъа азатланган Новороссийскни керюрге тюшмеди. Душман топ окъну сыныгы аны жыкыды. Ингир аласына дери эсин жыялмай турду. Ауuzu кыургъакъсып, суусаплыкъ онгун алды. Суу ичерге термилди, алай суулугъунда бир тамычы кыалмаган эди. Ол, гимнастёркасыны онг хуржунунда бал туз гыртчыкъ болганын эсине тюшюрюп, аны алып эмерге умут этди. Алай, не кюрешди эсе да, хуржунуна кыолун жетдиралмай, жангыдан эси ауду...

Жаралылары узакъ госпитальгъа элтип барган санитар поездде медсестраны хапарындан билген эди Исмайыл юч орусла жаш аны санбатха бир талай километрни кетюрюп элтгенлерин. Мени бла ушагында ол былай айтхан эди: «Биз кыанлы душманны кыаты шуёхлугъубузну, бирлигибизни, сора Туугъан журтубузгъа уллу сюймеклигибизни хайырындан хорлагъанбыз. Мени ёлюмден кыутхарган орус жашла кимле болганларын билмейме, алай аланы ёмюрде да унутурукъ тюйюлме. Ол жашланы бетлеринден орус халкыгъа хурметим жюрегимде мен ёлгюнчюге дери сакъланырыкыды. Не уллу адамлыкъ, огъурлулукъ, халаллыкъ барды бу халкыда!..»

Кыайсы миллетге да таза ниет тутхан Исмайыл Шёлюшкю (кыабартыда – Шхалукъа, орусча – Шалушка) элде кыабартылы кыоншулары бла жарашып, аланы намысларын керюп, кеси да аладан намыс кере, алай жашаганды. Ишлеген а Нальчикде СКЭП заводда эте эди. Аны аты заводну Сыйлы китабына жазылганды.

Кыыралыны аллында Сюйдюм улуну кыыйынына тийишли багъа берилгенди. Немис-фашист аскерле бла сермешледе этген жигитлиги ючюн, ол бек сыйлы солдат орден бла – Махтаулукъну 3-чю даражалы ордени, «За отвагу», «За боевые заслуги» майдалла бла да саугъаланган эди.

САХАДИНДЕН ЖАНГЫЛЫКЪЛА

Бу кьаты, тири жашны республиканы кьалайында да иш юсюнде кьорюрге боллукьду. Ол жетмеген, бармагьан эл хазна табылсын. Эл мюлк, промышленность предриятялада, кьурулуш ишле кьыстау баргьан жерледе, школлада бла больницалада, башха мехкемеледе, орта эм бийик билим берген окьуу юйледе да аны кьепле таныйдыла. Ол бизни журналист кьарындашыбыз Геляланы Мухтарны жашы Сахадинди. Россияни Кьабарты-Малкьар радиосуну малкьар тилде жангылыкьла бьлюмюню таматасы болуп ишлегенли, 20 жылдан аслам заман болады. Энци белгилерчады, быйыл Республикалы радиогьа 90 жыл болады, Сахадин да 50-жыллыкь юбилейин белгилейди. Мен аны, он жыл алгьа жазылгьан, «Заман» газет гитче формат бла чыкьгьан номеринде, сау бетде басмаланган тынгылы очеркин окьугьанымда, ёсюп келген жаш тьлюню арасында ана тилни суюген, жаза да билген билимли жашларыбыз болгьаны бек кьууандыргьан эди.

Кимни юсюнден эди очерк? Лашкутада туууп ёсген, школну бошагьандан сора уа Москвада Плеханов атлы институтда бийик билим алып кьайтхан Сабанчыланы Алийни кьызы Жансуратны юсюнден эди. Статьяны аты «Жашау насыбына жол» деп эди. Жаш журналист таулу кьызыны институтда окьугьан жылларыны, этген муратына жетер ючюн уллу итиниуюлююню, чынтты профессионалча, окьууун бошап, ишлеп башлагьанлай, терен билимин кьргюзтгенини, ахшы усталыгьы болгьаныны юсюнден ким да суююп окьурча, ангылашыулу, шатык тил бла айтады. Геля улуну очеркени жигити республиканы финансла министрствосунда ишлегенди, кьп жылланы Нальчикни жасакь инспекциясында атын махтау бла айтдыргьанды.

«Журналистика адамны тынчлыгьын алгьан кьыйын ишди, аны нек сайлагьан эдинг?» – деген соруугьа Сахадинни жууабы былай болгьанды: «Мен 1984 жылда Огьары Малкьарда туугьан эдим, орта школну бошагьандан сора, андан ары кьайда окьуругьуму юсюнден сагьыш эте, Нальчикге баргьанымда, эрттеден да газетледе ишлеп келген, жазыу жаны бла уллу хунери болгьан Занкишиланы Хусейге тубеген эдим. Аны эгечи бизни келинибиз болгьаны себепли, окьууну юсюнден хапар айта келгенде, ол былай деди: «Сен элде ёсген, ана тилибизни да иги билген жашса. Газет ишни да бек сюесе. Алагьа жазгьан заметкаларынг да чыгьа-чыгьа турадыла. Бу усталыкьны сайларгьа муратынг бар эсе,

филология факультетге кир». Ол айтханны дурус кёрюп, документлери универститетге орус-малкъар бёлюмге береме».

Жашауну хар къалайындача, Сахадинни да журналистикагъа элтген жолу кюйюзле бла жасалып тюйюл эди, ол анга тынч да болмагъанды. Универститетни ючюнчю курсундан аскерге аладыла. Эки жылны окъуундан бёлюнюрге тюшеди. Взводну командири болуп, Воронежде къуллукъ этеди. Жашны партиягъа да анда алгъандыла. Къайтып келип, окъуун 1991 жылда бошагъанды. Дипломну къууанчын къыралда башлана тургъан тюрлениуле, къатыш-къутушлукъ жарсыугъа айландырдыла. Тамблагъы кюннге ышаныулукъ тас бола баргъанча кёрюндю. Алай а жашау тохтап къалмады. Уллу къырал бузулду. Союз республикала айырылып, кеслери бирер къырал болдула. Биз а Къабарты-Малкъар ёмюрледен бери да бирге жашап келген Россей бла къалдыкъ. Батмады кюнубюз, ёчюлмеди чырагъыбыз, сууумады от жагъабыз.

1996 жылда Битеуроссей телерадиокомпанияны республикада филиалы къуралады – «Къабарты-Малкъар» къырал телерадиокомпания (ГТРК). Ол жыл сентябрь айда уа Геляланы Мухтарны жашы Сахадинни ишге аладыла. Бийик билимли, жазыу ишге хунерли жаш радио бериулени хазырлаугъа бла бардырыугъа башы бла тумаланады. Ол а аны биринчи атламы, аны бла бирге уа жетишими, уллу къууанчы эди. «Къырал телерадиокомпанияны корреспонденти» деген ариу эшитиледи, ёхтем окъуна.

Энди, талай заман озгъандан сора да, 1996 жылда 9-чу майда биринчи бериую Сахадинни эсиндеди. Ол «Малкъар танглары» деген циклде бардырыла эди. Огъары Малкъардан кёчюп келип, арт жыллада Кенжеде жашап тургъан, Уллу Ата журт урушну ветераны Алтууланы Кажокну (жаннетли болсун, ауушханды) юсюнден эди. Анда жаш журналистни ауазы радио бла биринчи кере эшитилгенди. Ол аны кеси бардыргъанды. Ветеранны къазауат жолларыны, жашаууну, мамыр жыллада этген махтаулу ишлерини юсюнден толу, тынгылы хапар айтханды. Аны къой да, Кажок къачан да, не къыйын заманда да оюнун, чамын къоймагъан, баргъан жерине жарыкълыкъ келтирген, къартлыгъында да лакъырда-сы, кюлкюсю бла жашагъан адам болгъанын да билдиргенди радио-гъа тынгылагъанлагъа. Музыка бла бирге бардырылгъан жыйырма беш минутлукъ бериу бошалгъандан сора, бек алгъа коллегалары алгъышлагъандыла Сахадинни. Элледен да танышлары, шуёхлары да сёлешгендиле, алгъышлап. Ветеранны тукъумундан адамла, Огъары Малкъарда жашагъанла да ыспас этгендиле бериую авторуна.

Алай башланган эди Геля улуну журналист ишге атланган жолу. Ол а аны алдамагъанды. Терсине да элтмегенди. Бюгюнлюкде да радио-бузну малкъар тилде бериулерин бардыргъан тынгылы да, фахмулу да жашларыбыздан бириди ол. «Малкъар тангладан» сора да аны «Тау эл», «Энчи оюм», «Ауаз», «Жашлыкъ», «Файда» эм башха циклдеде 1996–2000 жыллада къуралгъан бериулерин кёпле унутмагъандыла. Аланы арасында «Долинск» турбазаны таматасы болуп ишлеген тауушлукъ

тенгибиз, уллу адамлыгы болган, барысы да бирча суйген, дунядан замансыз кетген Мамайланы Мустафаны, урунуу ветераны, бир тюрлю авариясыз кырк жылны транспортда ишлеп, узак рейслеге жюрюп турган Хозаланы Магомедни, дагыда башхаланы юслеринден очерк халда жазылган бериулери радиогъа тынгылагъанланы жанындан ахшы багъагъа тийишли болган эдиле. Андан сора да ол жыллада айтылган цикл бериуле хазырлагъан журналистле Аттоланы Магомед («Тау эл», «Файда»), Байдаланы Магомед (жамауат-политика тема), дагыда башхалары солургъа кетген заманда аланы ишлерин да Сахадинге ышанып тургъандыла.

Журналистни Прохладнада жарым проводник приборла чыгарган заводуну отуз эки жыллыгына аталган 2001 жылда 27-чи июнда «Заман» газетде басмаланган статьясындан кысха юлгю келтирирге сюеме. Ол былай жазганды: «Токъсанынчы жыллада кыралда болган экономика тюрлениуле электрон промышленностьха да жетгендиле. Битеу да 400-мюлкден 237-си сакъланганды. 1994–2000 жыллада электрон техниканы айнытыуну юсюнден» энчи кырал программа жарашдырылып, жашауда бардырылгъаныны хайырындан, 1996 жылда ол заводланы чачылыулары тохтатылып, бир жылдан сора уа продукция чыгарыу кебейип башлагъанды. Электрон промышленностьну 40-жыллыкъ юбилейи бла бирге, прохладначылада биринчи продукция чыгарып башлагъанлы, быйыл 32жыл болганды. Кыралда экономика тюрлениулени кезиуюнде Прохладнаны жарым проводник приборла заводуну коллективине кыйналыргъа тюшген эсе да, ол производство кючлерин сакълагъанды. Бек башы уа - бийик усталыкълары болган кадрла мюлкню жангыдан аякъ юсюне салыргъа себеплик этгендиле. Автор андан ары заводну ишине тынгылы анализ этеди, артха кълалыудан кълалы бла чыкыганларын ачыкълайды, аны ишин кючлерге кыйын салган адамланы юслеринден айтады. Окъуучуну мюлкню ишини хар жаны бла да шагъырей этгенден сора да, журналистча, кесини ол неда бу кемчиликни юсюнден оюмун да билдиргенди.

Телевиденияда, радиода да ишни бек кыйынына жангылыкълар саналадыла. «Къабарты-Малкъар телерадиокомпания» кьуралгъанлы, радио толусунлай жангылыкъларга кеьгенди. Ала юч тилде бериледиле: къабарты, малкъар, орус тилдеде. Экономикада, эл мюлкде, маданиятда, билим бериуде, саулукъ сакълауда, спортда, жамауат-саясат жашауда жангылыкъланы юсюнден бериу кьурап, аны тюзюнлей эфирге бериле. Мында уа аз-маз да мычыргъа жарарыкъ туююлду. Бу белюмде ишлеген корреспондентле тюзюнлей эфирге терт кере чыгъадыла, бир кере уа эрттен сайын, ол алгын жылладача, халкъ суююп тынгылагъан «Малкъар тангланы» бериле. Геляланы Сахадин ол бериу жангыдан кълалыуларынына бек кьууанганды. Нек дегенде, узакъ тау элдеде радиогъа тынгылачула бла ёчуле турган байламлыкъ кючленгенди. Ол бериу бюгюнлюкде жангы амалла бла жарашдырылады, анда ахшы адамланы юслеринден хапарла, музыка бла бирге жангылыкълар, кюнню халы да бериледи.

Арт жыллада информация технологияла кенгден-кенг жайылгъаны бла ол затланы ишде хайырлана билирге бек керекди. Геля улу да къабарты, малкъар, орус тилде ишлеген къалам къарындашлары бла байламлыкъда баргъан жерлеринден хапарны юч тилде да береди. Анга бир юлгю. 2004 жылда сентябрь айда Грецияны Афины шахарында бардырылгъан Олимпиада оюнлада ауур атлетикадан эришиуледе Аккайланы Хажу-Мурат кюмюш майдал алгъанында, бек биринчи болуп, Элбрус районну эллеринде айланып, бериу къурап, бу къууанчлы хапарны радио бла жайгъан да Геля улу болгъанды.

Бусагъатда жангылыкъланы малкъар тилде бълюмюне Геляланы Сахадин башчылыкъ этеди. Созайланы Ильяс эм Чочайланы Зухра бла бирге жангы хапарланы хазырлайдыла. Шеф-редакторну къуллугъун а Ахкёбекланы Элдар толтурады. Была, бериулени къабарты эм орус тилдеде бардыргъан коллегалары бла бир бирни ангылап, бир бирлерине болуша, таянчакъ бола, шуёхлукъда ишлейдиле. Бу жаны бла уа Сахадин башхалагъа юлгюлюдю. Тирилиги, адеплилиги, терк къармаша билиую, ишине толусунлай берилиую бла.

ВГТРК-ны Москвада оноучулары бла келишим этилгенден сора, Россейни Къабарты-Малкъар радиосунда эфирге бълюннген заман кёбейгени себепли, мында ишлеген журналистле уллу программала, энчи бериуле жарашдырадыла. Геляланы Сахадинни «Ата журтум – туугъан элим» (Малая родина) деген ат бла уллу программа хазырлагъанлы, эки-юч жыл болады. Анда тау эллени къуралыу тарыхларындан башлап, халкъ мюлкню аякъ юсюне салгъан инсанланы, аны ахшы эмда белгили адамларыны, бюгюнлюкде жашаууну юсюнден хапарлайды. Ол бериуге интернетни сайтларында радиогъа тынгылаучула бийик багъа бергенлери уа бизни къалам къарындашыбыз Сахадинни бек къууандырады. Бу бериуню жарашдыра туруп, кёп жылланы радиода ишлеген, уллу сынамы болгъан, адепли таулу къыз, звукорежиссёр Тебердиланы Мариямны къыйынын да энчи белгилейди.

Очеркибизни жигити кёп жылланы ичинде борчун жууаплы толтургъаны ючюн министерстволаны бла ведомстволаны саугъаларына тийишли болгъанды. 2010 жылда эл мюлкдени битеуроссей жазыугъа-тергеуге тири къатышханы ючюн Росстатны энчи майдалы, КъМ-ны ич ишлерини, урунуу эм халкъны жашау онгларын къоруулагъан, экология жаны бла министерстволаны сыйлы грамоталары бла саугъаланнганды, 2012 жылда уа КъМ-ны Парламентини сыйлы гармотасы берилгенди. «ГИБДД-ны сыйлы къуллукъчусу» деген белгини алгъаны уа бошдан туююлдю. Бу айтылгъан белги ГИБДД-ны бълюмлеринде он жыл ишлегенлеге берилгенин эсге алсакъ, аны сыйы бютюнда кётюрюледди.

Алай Геляланы Сахадиннге, таулу жашха бек иги саугъа – ахшы бериулери, жангы хапарлары бла адамланы къууандыргъаныды. Ол анда кёреди ишини къыйматын, тутуругъун да.

АЛИКАЛАНЫ Владимир

ОСМАНЛАНЫ Хыйса

АБАДАНЛА

Бюгюнлюкде таулу эр кишилени араларында бек тамата Элбрусдан Ёзденланы Хошуну жашы Исхакъ болур. Быйыл анга 108 жыл толгъанды. Таза эсиндеди. Сабийлигинден бери кёрген кёп затланы хапарларын айтады. Асламысында жатыпды, алай отоу ичинде аз-маз айланган да этеди. Кёп болмай, юйюне барып, анга тюбеп, кёп хапарына тынгылады.

«Мен 1909 жылда туугъанма», – деп, акъсакъал хапарын башлады. Ол тюз болурун билир муратда, байла-бийле заманы эсингдемиди деп сордум. Ёзден улу бираз сагъыш этди да, сора былай деди:

– Айхайда эсимдеди. Бахсан ауузунда бек сыйлы адамладан бири Орусбийланы Наурузну да кёп кере кёргенме. Курмугъа келсе, адамла, тегерегине басынып, хапарына тынгылар эдиле. Ёлген кюнню да эсимдеди. Къой сюрюлгенден, шёндю Байдаланы эллери, Къызгенден Байдаланы тукъумдан кёп адам сыйыт этип келди. Ала бизни жууукъларыбыз бола эдиле. Мен, атам, анам да юйдебиз. Ала айтдыла Науруз кеси кесин ёлтюргенди деп. Наурузну эмчек анасы Байдаладан эди. Гитче заманында ала ёсдюрген эдиле аны. Сафият бла Забида деген эгечлери да кёз аллымда турадыла. Ала да тизгинли, ариу адамла. Бирлери Алма-Атада ёлген хапарын эшитгенме.

Бу тукъумдан дагъыда бир адамны сагъынайым. Аты Паго эди. Жангы власть тохташхандан сора, бийлени жокъ этди. Орусбийладан жаланда Паго къалгъан эди. Жыл саны келген адам. Юйдегиси да жокъ, жангыз кеси тура эди. Болмаз эди элде андан къарыусуз. Къуруда бир чубур тон кийип айланыучусу эсимдеди. Адамланы кулакга чыгъаргъан кезиуде аны, Геккиланы Нашхону къызы Айшатны, Ачабайланы Рамазанны, дагъыда бир къауум адамны тутхан эдиле. Пагону айтханын бюгюнча унутмайма «Мени нем бла кюрешесиз? Кийим деп, кийимим жокъ, малым угъай, арбазымда киштигим окъуна жокъ. Жашагъан жерим да – оюла, бузула тургъан гытычыкъ. Энди кёп да къалмагъанды манга. Элимде ёлме къоюгъуз», – дегенин. Аны сёзюне киши да тынгыламады. Алып кетген эдиле. Ол андан къайтмады. Огъары Бахсанда 540 юйюр бар эди, аладан жетмиши кулакга чыгъарылгъан эди.

Ушакъ нёгерим, ашыкъмай, хапарын бардырады. Мен анга акъ аскерле элге кирген кезиуню да сордум. «Аны да кёргенимча айтайым. Большевикле бла къазакъланы заманлары. Бир кюн къазакъ атлы аскер Огъары Бахсанга жетип келеди. Абдуллаланы Хажы-Исмайыл, Борча-

ланы Юсюп, Будаиланы Баттал, аладан сора да бар эселе да билмейме, Адыр Суугъа топну чыгъарып, сакълап боладыла. Жууукъ жанлагъанлай, топдан къауум кере атдырадыла. Къзакъ аскер ызына къачхан эди. Ма, ол да эсимдеди. Орусбийланы Науруз а ары дери ёлюп эди. Элде колхоз къуралгъанда, правленни аны юйюнде этген эдиле. Ара мюлк къуралгъанда, ишлерге адамла керек боладыла. Алтынчы классда окъуй тургъанлай, мени эсепчи этип алгъан эдиле. Аны да андан иги билеме.

Колхозланы кезиуонде юч бригада къуралады. Тиширыула жерчилик бла кюрешедиле. Элге кирген жерде Мусосланы жерлери деп ариу къыртыш бар эди. Ол бурун Орусбийланы Мусосну жери эди. Алайны къол бла къазып, картоф саладыла. Кыртыкда уа малла тургъандыла: эчкиле, къойла, тууарла. Сауулгъан къойла да бар эдиле. Аланы сютлеринден бишлакъ этгендиле.

Бир кезиуде Кыртыкда адамла къыш, жаз да тургъандыла. Школ да ишленгенди. Мал тутаргъа бек иги жерди. Минг гебенден артыкъ гебен чыкъгъан чаллыгъы да барды. Артда, алайдан узакъ болмай, беш жюз гебен чыкъгъан чаллыкъ къурагъан эдиле. Алайны чырпыдан, юлкюден тазалайдыла. Кыртыкдан суу ийип, сугъарып тургъандыла.

Совет власть тохташханда, бек алгъа не иш этип тебиреген эди деп соргъанымда, тамата былай жууаплады: «Къаллай бир бергенлерин унутханма, жаз башында жер юлешедиле. Адамла бахча ишлеп тебиредиле. Ууакъ урлукъла окъуна сала эдиле. Бир бызыла ёсдюре эдиле. Тюз билекле кибик. Андан сора ара мюлк къуралды. Элни хар адамына иш табылды. Ишлеген хакъын алды. Трудоденьнге мирзеуден сора жау, бишлакъ, къойла, малла, атла окъуна берип тебиреген эдиле. Ёгюз арбала бла туз келтирип юлеше эдиле. Адамланы къолайлары жылдан жылгъа кётюрюле барады. Клуб да къурайдыла, школ да ишлейдиле. Патчахны заманындан бюгюнлюкге дери тергесем, урушну аллында жылча бай да, ырахатлы да кезиу билмейме. Шёндю бирледе ахча кёпдю. Алай битеу миллетни алып айтханда, не жаны бла да халкъгъа ол жылладан иги болмагъанды. Артда бу уруш къайдан чыкъды эсе да, адамларыбызны да къырды, ариу жашауубузну да бузду».

Акъсакъал озгъан ёмюрню биринчи жарымыны юсюнден кёп хапар айтды. Ол жылланы кёп ахшы адамларын эсгерди. Ол санда Элбрус элни таматасы Сотталаны Салихни да айтды: «Ол эл адамы эди. Ол угъай да, Аллах берген саугъа. Адамла аны сакъламадыла, кеслери къурутдула. Бир кере Ирик сууда Непеланы жанына илипин ишлей турадыла. Салих алайгъа келеди. Къапталын тешип, ишлеп тебирейди. Къайсы эсе да аны партбилетин урлайды. «Сотта улуну элде намысы-сыйы жюрюгенине зарланып этгендиле», – деп, тёртеуленни айтыучу эдиле. Андан сора Салихни тутуп кетдиле. Ол да аны бла жокъ болду».

Урушну аллында жыллада Исхакъ Огъары Бахсанда эл советни секретарыды. Къыркъ биринчи жыл Абдуллаланы Шохайны къызы Жанчыкъ бла юйюр къурайды. Къазауатны кезиуонде жашланы аскерге алып тебирейдиле. Алай мында да ишлерге керек эди. Исхакъны Наль-

чикге шахар исполкомгъа уполномоченный этип кёчюрөдиле. Къыркъ экинчи жылны жаз башыды. Ачыкъ машинаны башында элге келе болады. Элге жете келген жерде машина ауады да, Исхакъ, андан чартлап, ташха башын урады. Юйге келтирип, төшекге жатдырадыла. Экинчи күн Нальчикден эки докторну жиберөдиле. Ала, кёп къарап, тинтип, соруп, халын билдиле. Сора: «Муну арталлыда тепдирирге жарарыкъ туююлдю», – деп кетөдиле.

Бираздан немислиле да кирдиле элге. Ала жанлы болгъан къауум адам келип, Исхакъны кёрюп кетөдиле. Ауругъанына жанмы аурутдула, къалай эсе да тиймедиле. Кёп да турмай, ала да къысталдыла, сора сюргюн башланды. Ол заманда да Исхакъ төшек эди. Кёчюрөулгенде да алай эди. Анда уа Алма-Атагъа тюшеди. Атасы, анасы да биргесинөдиле. Ала да жыл санлары келген, ишге жараулу жокъ. Барысына да Жанчыкъ къарады. Ишге да жүрюдю, сабий да ёсдюрю. Къауум жыл төшекде тургъандан сора, Исхакъ къоба, аз-аздан айлана тебиреди. Сора, таматалагъа келип, къарыуума кёре, женгил иш мажарсагъыз эди деп тилейди. Ол тийреде гитче тюкенчик бар эди, аны ишлерге ары саладыла.

Бери къайтхынчы, анда ишлеп турду. Андан келгенден сора уа юй-юрю бла Кыртыкда тохтайды. Мал жайып, алагъа къарайды. Аладан башха анда адам жашамайды. Анда оналты жыл тургъанды. Андан сора Элбрусха кёчөди. Юй бийчеси Жанчыкъ бла тогъуз сабийлери болгъанды: төрт къыз, беш жаш. Эки къызлары жашлай кетгендиле дуниядан. Жашладан да бири бюгюнлюкде дуниясын алышыпды. Алгъаракълада Жанчыкъ да ауушханды. «Ол болмаса, эртте кетерик эдим дуниядан», – деп, жашау нёгерини атын Исхакъ хурмет бла эсгереди.

Сабийлери, туудукълары аны бир такъыйкъада да кесин къоймайдыла. Дайым къатындадыла. Жюреги не зат кюсесе да, аны тапдырадыла. Жатхан жери жылы, таза, къургъакъ. Акъсакъал аланы барысындан да бек къууанады.

Ушагъымы ахырында 109-жыллыкъ къартха сордум, ауругъан, къыйнагъан затынг бармыды деп.

«Ол жыл, машинадан жыгъылып, башымы ургъаным бюгюнлюкде да къыйнайды. Андан башха жарсыуум жокъду», – дейди.

Кёп жашагъан, кёрген акъсакъал сабийлерин, туудукъларын къууандыра, мындан арысында да кёп жашасын!

Ананы кюню

Дуния жаратылгъанлы бери жер башында бек багъалыгъа ана саналады. Алайсыз да къалай болур, адам улусуна дуния жарыгъын ол кёргюзтсе! Баласы ючюн жанын-къанын аямаса, ахыр гыржын бурхусун анга сакъласа, ауругъан кечелеринде, сабийине къарай, кёзюн къысмай

оздурса. «Сенден алгъа ёлейим», – деп, жашауун ётдюрсе, арбазынгдан чыгып кетсенг, сен къайтхынчы кёзюн орамдан алмай сакълап турса?!

Ананы кыйынын ангыларгъа боллукъду. Алай аны ким къайтарыр? Анга уа кёпмю керекди? Жаланда бала насыбы эм жүрек ырахатлыкъ. Болсада биз аны окъуна эталмайбыз. Бюгюн, тамбла, бирси кюн дейбиз да, болжалгъа салабыз. Аналаны ёмюрлюк сунабыз. Ала уа, билмей тургъанлай, кетедиле да къаладыла. Кетедиле узакълагъа, кёзкёрмезге, биргелерине ариу сёзлерин, жүрек жылыуларын алып.

«Ана кёлю – балада, бала кёлю – талада» – бурунладан келген нарт сёзюбюз. Таулуну кёп акъыллы сёзю барды. Ким биледи, бир-бирде жашау халларыбызны алгъа салып, ананы уа экинчи жердеми къоя болурбуз? Жашау дегенинг а бирде ёр сюрен барады, бирде уа – шинжили агъачха киргенча. Кеси кесинги суймеген заманларынг да боладыла. Болсада акъылынгда уа бек алгъа ананг болургъа тийишлиди.

Байдаланы Ибрахимни кызы Нюржан. Балдан татлы анам. Ол дуниясын алышханлы, быйыл он жыл. Жаннет чырагъы болсун. 1931 жылда Огъары Бахсанда Къызгенде туугъанды, кёчгюнчюлюкню хатасындан тюп болгъан эллерибизден биринде. Бахсан сууну сол жанында ариу талада орналып эди ол. Кёгетге, жемишге да бай жер.

Аланы арбазларыны бир мюйюшюнде уллу таш бар эди. Алайда мал сойгъандыла. Орам жаны уа – ныгъыш. Къартла келип, алайда лахор этгендиле. Ишден бош болгъан жаш адамла уа талкы бла тери ийлендиле. Териден а чарыкъла, чабырла тикгендиле, жантаула этгендиле.

Онюч жылында анама битеу да таулу халкъ бла бирге сюргюнню сынаргъа тюшдю. Ол кюнлени былай эсгериучю эди: «Мартны ал кюнлеринде атам къошдан келеди. Анам анга азыкъ салгъанлай, къоншубуз киреди. Ол тилсиз киши эди. Къоллары бла бир затла кёргюзтеди. Атам а: «Оллох, оллох, Аллах сакъласын», – дегенлей турады. Къоншу кетгенден сора анам сорду: «Ол адам элден ары-бери чыкмагъан кишиди. Сен аллай бир сейир этерча не билдирди»? Атам а былай деди: «Ол манга тюшюн айтды. Аны тюшю керти эсе, кёп да бармай, адамла былайдан кетерикдиле, элибиз чачыллыкъды». Ючюнчю кюн халкыбыз кёчюрюлдю, элибиз а тюп болуп къалды».

Азияда алгъа Алма-Атагъа тюшедиле. Анда ГЭС-ни къурулушунда ишлегенди. Жаш кызычкыла кышда илипинни башында бузну ууатып, аны бла томуроула жиберип тургъандыла. Биринчи жыллада, тели ауруу тийип, адамла бек кыйналгъандыла.

Арта Каскелен районнга кёчедиле. «Абай» колхозда фермагъа ишге киредиле. Анам ийнек сауады, атабыз а къумалы бугъалагъа къарай эди. Манга төрт жыл болгъанда къайтхан эдик Герпегежге. Андан берисин иги билеме. Атабыз – колхоз ишде, анабыз – сабийле бла юйде. Юйде дегенликге, азмы эди иш? Бири биринден гитче сабий бла суу боюнуна барып, саман ишлейди. Атабыз аланы къалайды, анабыз сюртеди.

Эр кишиле колхозгъа бичен ишлегендиле, тиширыула уа бахча артхандыла. Эл тийресинде чалынмай, неда урлукъ салынмай къарыш жер къалмай эди. Сабийлени ызындан тизип, бек гитчени уа бешик бла сыртына кётюрюп барыр эди анабыз бахча юлюшюн ишлерге. Нартюхню аман хансдан тазалай эди. Сабийле уа – чертлеуюк терекни салкъыныннда. Ол терек бюгюн да турады.

Алай эте, жылла оздула. Он сабийден тогъузубуз ёсдюк. Жети жаш, эки къыз болуп, элде орта школну бошадыкъ. Жети жаш да аскерде къуллукъ этдик. Сайлагъаныбызгъа кёре, усталыкъла да алдыкъ. Жете баргъаныбыз юйдегили болдукъ. Ата юйюбюзден башха жерледе журтла къурадыкъ. Анда уа гитчебиз къалды. Жашау жоругъу алайды.

Къадарлары бизге ушагъан юйюрле кёпдюле. Халкъны кёбюсю элдеде жашагъанды. Колхоз берген жалнагъа тогъуз-он сабий ёсдюргендиле. Бюгюнлюкде уа, арбазлада экишер, ючюшер машинала болгъан заманда окъуна, юйде бир, эки, кёп болса – юч сабий кёрюрге.

Кесиме ушаш, элден кетип, башха жерде жашагъан герпегежчилеге тюбей туруучума. Хар бири да атабызны, анабызны да иги бла сагъынадыла. Бири айтыр анагъызны кёп гыржынын ашагъанбыз деп. Ол заманда арбазыбызда ётмек печь тюшеди эсиме. Къургъакъ чырпыдан от этер эдик ичинде. Къызгъандан сора мыдыхын ышырып, анабыз тылысы бла табаларын ары салып, аллын жабар эди. Бираздан а, жангы гыржынны ариу ийиси битеу арбазгъа жайылыр эди.

Арбаздан орамгъа бурулгъан жерде шинтик ишлеген эди атабыз. Ол бюгюн да жериндеди. Ненча барсам да, анабыз алайда урчугъун ийире. Нек тураса десем, жүрегиме тюшюп тура эдинг, келлигинги билип сакълайма деп, тынч-тынч юйге атлар эди.

Сейирди ананы жүреги. Аскерден къайтхан кюнюмде, элден Нальчикге келип, мени вокзалда сакълап тургъанды. Бюгюн да сейир этеме мен анга.

Дин ахлусу адам эди. Атасы Ибрахим Кёнделенде медиресени биринчи къаууму бла тауусханды. Къураннга да андан юйреннген эди. Ингир сайын зикирле айтыр эди. Мен билип, жангыз бир кере намазын, оразасын къоймагъанды. Бек къыйын ауругъанында окъуна, намазын шинтикде олтургъанлай эте эди.

Анам дуниядан кетгенден сора бир кесекден элге барама. Узакъдан окъуна шинтигин кёрюп, тохтайма. Сора кеси кесиме: «Мында сени сакълаучу ананг эди да, ол жокъ, энди кимге бараса?» – деп, кёлум толуп, ызыма бурулуп кетеме. Алай ёксюз кёрюннген эди ансыз ол журтманга ол кюн.

Анам сабийлигинден кёчгюнчюлюкню да сынады. Алма-Ата ГЭСни къурулушунда да ишледи. Колхозда ийнек сауду, нартюх ёсдюрдю. Къоншу, тийре бла да ариу жашады. Ол ауушханда, зикир этип ашыргъан эдиле эллиле. Аны таныгъанла бюгюн да хурмет бла эсгередиле атын. Аллах ыразы болсун.

Бу тизгинлени уа, анам, санга атайма.

*Анам, сенсиз кюн мутхуз тиеди,
Бшармайды кьадар да, кьаш тьоеди.
Ай да, толу бермей жарыгьын,
Булутлагьа бугьаргьа сюеди.*

*Анам, сенсиз чокьуракь жулдуз,
Жарыкь жанмай, жаным – умутсуз.
Жаз башы кёлюмю жапсармай,
Терегим чакьмайды, урады буз.*

*Анам, сенсиз жюрегим такьыр,
Кёлюм – аз. Булбул айтса да жыр,
Жаз ингир, шо жулдузладан толу
Кёк да дайым кёрюнелле сур.*

Ахырзаман

Бюгюн да, хар замандача, акьсакьал танг аласы бла тенг турду, ар-базгьа чыкьды, нюрюн теге тургьан кюннге кьарады. Эки кьолун анга узатды, жюреги жылынды. Сора узакь аламгьа кёз кьарамын бурду да, дунияны жаратхан, кёп жылладан бери кюнню жарыгьын анга кёргюз-тюп тургьан сыйлы Аллахха баш уруп, шукур, ыспас да этди, махтау берди.

Кюн а, келе келди да, эрттегили шуёхуну башын жылы кьоллары бла сылады, кёзлерин уппа этди, сора, башха заманладача болмай, нек эсе да, бу жол ол анга мудах кьарады. Бираздан а, алтын таякьчыгьын да аны бетинде кьоюп, жолуна тебиреди.

Кьарт, кьол булгьай, аны узакьгьа ашырды да, юйюне кирип, жерине таянды. «Тауусулгьанчады сени манга жылыуунг, заман жетипми кьалгьан болур кетерге?» – дей, жарсыды. Сора, кёзлерин кьысып, бираз турду. Ызы бла акь чорбатха кьарады. Энди аны кёз аллындагьы жаланда олду. Кюн таякьчыгьы уа, ары-бери чаба, аны жарытады.

Майна, алайда узакь тау эл. Черек ташларындан кьаланнган бийик хунала. Сабийлигим. Чыбыкь атыма да минип, тар орамны букьусун кётюре жортама энишге, ёрге. Сиркиу желчикден да алгьа барама. Эй, мени ким жеталлыкь болур? Ызымдан чабып келген узунетек тиширыу а, эки кьолун да манга узата: «Тохта, балам, тохта, сабыр бол, жыгьыласа, ариуум. Ачитаса кесинги. Ой, сенден алгьа ёлейим!»...

Анам, мени багьалы анам! Кёз жарыгьым, кьыйын кюнюмде таянчагьым. Бюгюн сен кьатымда болсанг эди! Энтта да бир кьарарча кёзлеринге! Кьайдаса? Унутмагьанма кьол аязларынгы жылыуун, ингир сайын айтыучу бёлляуларынгы да:

*Жукъла, балам, сен жукъла.
 Киштикчик да жукълады,
 Айыучукъ да хурулдайды,
 Бёрючюк да мурулдайды,
 Тюлкючюк да жети тюшюн кёреди.
 Мени ариу жашчыгъым,
 Татлы тюшлю жанчыгъым.*

Узакъ жылланы эсгере тургъан къартны кёзлери дагъыда бир ау-укъгъа жабылдыла. Акъсакъал бир-эки кере терен солуду да, жангыдан чорбатха къарады. Кюнню таякъчыгъы уа, биягъы энишге-ёрге чаба, жашау жолуну жангы чапырагъын ачды.

Къолларындан да тутуп, аланы да чайкъай-чайкъай, бир эр киши бла тиширыу барадыла. Алларында уа – жашчыкъ. Ол а аз-маз алгъа чабады да, тохтайды. Ызындан келгенлени сакълайды. Ала жетселе уа, къыл-къыл эте кюледи. Дагъыда алгъа тебирейди, сюрюледи. Таматала аны алай этгенине, бир бирлерине къарай, ышарадыла. Алай насыплыдыла, келбетлидиле ол экиси! Ай бла кюн да ойнай бетлеринде. Ай, заман а, нек туралмайса сен жерингде? Къайры ашыгъа болурса? Чабаса, жел ургъанлай, жортаса, къайры бараса? Тохтасанг а бир... Биягъы кюн таякъчыгъы уа, къартны кёз аллы бла ёте, энтта да бетни жарытады, башха сурат кёргюзтеди. Кенг арбазда уллу той барады. Тюеклерине жан сала, тал чыбыкъ санлы кызы къобуз согъады. Жашла, хайнухча, «Асланбийде» буруладыла. Жырчы орайданы тартады:

– Эй, келин келди, туругъуз,
 Тепсегиз, жырлагъыз, кюлюгюз.
 Насыпдан толсун юйюгюз,
 Бу кенг, ариу арбазыгъыз!

Орта бойлу эр киши уа, бозадан топпа-толу гоппанны да алып, алгъыш этеди:

– Женгил аякълы, бал тилли бол!
 – Намыс, адет сакъласын сен баргъан жол...

Мен муну къайда эсе да кёргенме. Ол айтыла тургъан сёзлени да билеме. Ала да белгилидиле манга, кенг арбаз да. Къачан болгъан эди ол? Бусагъат эсиме тюшюрейим...

Алай заман къалмагъанды. Къарт солууун терк-терк алып тебиреди. Тауусулгъанды аны ичер сууу, солур хауасы да. Узакъ жолгъа тебирегенин ангылагъанды энди ол. Дагъыда сурат кетди да, къартны кёз аллына жангысы жетди. Аркъаларын юйню къабыргъасына тиреп, ынна бла аппа олтурадыла узун шинтикде. Ала, мингле бла булбулла жырлагъанча, зикир айтадыла. Гитче Мухамматчыгъ а аланы сёзлерине къошулургъа кюрешеди:

– Аппа, мен да айтама.
 – Сен орамгъа бар да, сабийле бла ойна.

– Угъай, мен ары кетсем, сизге уа ким кьарарыкъды? Андан эсе жоматмагыма тынгылагъыз. Билемисиз кьоркъакъ жашчыкъ эмегенни кьалай алдагъанын? Аны манга амма юйретгенди.

Кьартла, бир бирге кьарап, жылы ышардыла.

Кёзлерин бир бирден алалмай, кёп турдула. Тынгылауну узакъдан келген ауаз бузду:

– Тур, кьарт, заман болду кетерге. Сени сакълайбыз мында.

– Алай теркми? Кьууаныргъа окъуна жетишалмадым да.

Не кьысхады бу дуня! Аны ангылагъынчы окъуна кетерге тюшеди. Алтынчач а, кьяя чукуйлары ахыр кере кьызарта, таула артына ауа тебирегенди. Кёп жылладан бери аны жарыгъын кёрюп тургъан кёзле шош жабылдыла.

Огъесе башха сагъышларымы болур эди ахыр заманы жетген кьартны? Мен ары барама. Атам, анам болгъан жерге. Эгечим, кьарындашым да андадыла. Сора кёп жылланы таймай кьатымда тургъан нёгерим. Ала мени сакълап турадыла – тауусулмазлыкъ дуняда.

Жюреклеге сууукълукъ кийире, кьалтырата, арбаздагъы парий, башын да ёрге кётюрюп, узун созуп, ачы-ачы улуду. Кечени кьарангысын жарытычу жулдузчукъ, жеринден юзюлюп, аламда жаннган ызын кьоя, кёзкёрмезге ташайды.

Кьайгъылы, жарсыулу, бушуулу топуракъдан жаратылгъанды адам дегенинг бары. Жашау дунясын толу ангылагъынчы, жангыдан кьайтады ары.

Батырбий бекни кешенеси

Тау эллерибизге барсакъ, халкъыбызны бурун заманларыны шагъатлары: эски журтланы, кьалаланы, кешенелени кёре турабыз. Бир-бирлерин жауунла, желле, боранла ойгъандыла, тозуратхандыла. Аз эселе да, сакъланнганлары да бардыла. Тарыхыбызны кьалауурларыча сюеледиле, адамлагъа озгъан жылланы юслеринден хапар айтыргъа хазыр болуп.

Аланы хар бирини тауруху, хапары барды. Кьалаланы, кешенелени да кёбюсю белгилиди. Аланы юслеринден жазыла тургъанды. Бу хапарыбызда бирини юсюнден айтайыкъ. Экинчи Чегемден Лячинкьяягъа бара, жолну сол жанында сюеледи. Жумушакъ ташдан кьаланыпды. Быллай таш Кенже тийресинде барды. Жонаргъа тынчды. Кешенени сегиз мюйюшюню аралары эки метр бла отуз сантиметр болады. Тёгереди уа жыйырма метр чакълды. Бийиклиги алты метрге жууукъду. Бек башы оюлупду. Тышы сюртюлюпдю. Кьабыргъаларыны кьалынлыгъы метрге жетеди. Чегем суууна айланнган жанында терезеси барды. Жерден метр бла жарым бийикликдеди. Аны башында ташда кьызыл бояу бла кьуран жазуула эсленедиле. Арап тилни билген эки адамгъа

окьутхан эдик да, ала айтханнга кёре, анда былай жазылыпды. «Шейит ёлюк Батырбий бек 1267 жыл».

Жыл саны муслийманча санау блады. Орусчагъа кёчюрсек, 1870–71 жылла боладыла. Жазыу арап харфла бла болгъанлыкъгъа, сёзлери уа таучадыла. Сора была таулу къабырла болургъа керекдиле.

Былайда дагъыда кешенеле болгъандыла. Бир къауумуну оюлгъан мурдор ызларын кёребиз. Ала да тогъуз-он боладыла. Дагъыда бир сын таш да сюеледи. Аны юсюнде да жазыулары билинедиле. Жарсыугъа, бир масхапсызла аланы къырып кетергендиле.

Кёп жылла мындан алда Къайсын да келген эди бу сын ташны къатына. Тёгерегине да кёп айланды, жараларын да кёрдю, къол аязы бла аланы да сылады. Жарсыды. Аны да халкъыны къадары бла тенглешдирди. Андан сорамы жазгъан болур эди «Жаралы таш» деген ёмюрлюк назмусун?

*Таш да къыйынлыкъсыз къалалмагъанды
Тауда уруш окълары сызгъыргъанда:
Ол да, бизнича, жаралы болгъанды,
Окъ ызлары энтта туралла анда.*

*Жараны къой, кёп таш кюл болгъандыла,
Топла уруп, бомба тийип алагъа,
Кёп тенглерибизча, жоюлгъандыла,
Душманны аллын тыйгъанлай таулагъа.*

*Журтубузну жаралы ташы! Бизге
Тийгендиле бир душманны окълары,
Бирге къуллукъ этгенбиз жерибизге,
Тутабыз бир жараланы тапларын!*

1958 ж.

Сын ташны бла кешенени ортасында уа уллу дуппур сюеледи. Ол да къол бла ишленгенди. Тёгереси терен къазылып, топурагъы башына къуюлуп. Ючюсюню да аралары элли метр чакълы болур. Жанындан къарасанг, бир ыздадыла. Кешенени терезеси, къуран жазыулары болгъан жери, сын ташны да ол жаны къыбыла таба айланыпдыла.

Жазыула болгъан ташында уа термет барды. Энди ол сёзню да ангылатайыкъ. Бизде хазна хайырланмайды. Белги неда тамгъа деген сёзлеге келишеди. Тамгъа бир тукъумнукъуду, термет а битеу миллетникиди. Кеси уа къаллайды дегенде, тёгерек ызланып, аны ичи уа тёртге бёлюнюп. Хычинлени туурайбыз тюз ол халда. Ол алан халкъны белгисиди, башхача айтханда, термети. Аллай белгиле кёп жерледе табылгъандыла. Сёз ючюн, Быллым тийресинде Къасбот-Къаяда бояу бла ишленген суратлада. Ала да къыркдан артыкъдыла. Онусу терметди.

Къаяда бурунгу сурагла

Тауларыбыз – деменгили къалаларыбыз. Бийикле, чукуйлары акъ булутлагъа, кёкге жете тургъанла. Сагъышлыдыла, ныгъышлада акъ-сакъалла олтуруп тургъанча, сюеледиле бир бирлерине таянчакъ бола. Ариула, поэт таудан жаланда тау ариуду деп махтагъанча. Узакъ ёмюр-лени келечилери, хапарчылары жер жаратылгъанлы, жашау къуралгъанлы бола келген тюрлениулени шагъатлары. Аланы араларында айлана кетсенг а, билмей, сунмай тургъанынглай, сейир затлагъа жолугъуп да къаласа. Кёрген затынга ийнанырыгъынг окъуна келмейди.

Байрым кюн Тырнауздан татлы тенгим Хапаланы Назир сёлешеди. Тауланы иги билген, аланы ата юйюча суйген жашды. Кеси уа чынтты къаячыды десек да, ётюрюк болмаз. Жыл саны юч жыйырма жылдан атлагъанды. Чегем, Бахсан ауузларында, Кёнделен жанында ол бармагъан тау, тёш, къол, чат, дорбун, чучхур къалмагъанды. Кёрген затларыны юслеринден хапар айта да тургъанды. Бу жол а мени кеси бла элтирге таукеллигин баямлайды.

Экинчи кюн, танг аласы бла «Алан» организацияны исполкомуну председатели Жаболаны Жабраил бла жолгъа чыгъабыз. «Аланны» таматасы Беппайланы Суфияннга билдиребиз. Ол да ары барлыгъыбызгъа ыразыды.

Сагъат жетиге Быллым аягъына Шашбауатха жетебиз. Алгъын алайда Ахматлары жашагъандыла. Жерни бурун аты Кюнлюм Шошбауат болгъанды. Орус жолоучула жер-суу атларыбызны белгилегенде, терс жазып къойгъандыла.

Бюгюнлюкде эл чачылыпды. Аны орунуна дачала сюеледиле. Кёп жыл мындан алда Тырнаузну ишчилерине берилип, ала юйчюкле иш-легендиле, терекле салгъандыла. Алма, шаптал, балли былайда бек иги ёседи.

Биз да алайгъа жетер-жетмез, баш жанындан жол устабыз Назир, биргесине Быллымны орта школуна устазы Ахматланы Заурбек, аны сохтасы Ахматланы Исмайыл эм Тырнауздан Керим Хацуков келедиле.

Назир, жол жанындан таугъа къарап, къалайгъа барлыгъыбызны ачыкълагъанда, асыры бийик кёрюннгенден, чыгъалырмамы деп, бираз гурушхаракъ да болама. Алай экилилимими билдирмейме.

Ёргерекдеги къош тийресинде машиналарыбызны да къоюп, бир бири ызыбыздан тизилип, тебирейбиз. Жолубуз Быллымны кюнлюм бетиндеги Къасбот къаягъады. Аны баш жаны жайлыкъды. Бурун заманда Журтубайланы Къасбот анда къош къурап тургъанды.

Жолну ючден бири тик ёрге болгъанлыкъгъа, артыкъ къыйын тюй-юл эди. Мал жюрюген жол ызчыкъ бла, бир ауукъдан а къол ичи бла да барабыз. Сол жаныбызда гитче суучукъ да шорхулдай. Анга жууукъда агъач алма, эрик, тал терек да кёп. Берлакъда уа – тюртю чыгъанала.

Жолну экинчи кесегин аланы ичлери бла ётерге тюшдю. Шинжилери илиннген жерлерин жыртадыла, бир бирибизге болуша, аладан да кьутулабыз. Энди жолну эм кыйын жери кьалгьанды.

Таугьа чыкьгьанда, ашыгьыргьа керекмейди. Уллу атларгьа да жарамайды. Аякь басханны кёзюнг бла кёрюп барыргьа керексе. Жолубуз ташды, зыгьырды. Анга, баям, жаныуарла жюрюген ыз десек тюзюрек болур.

Жетер жерибизге не кьадар жууугьуракь барсакь, аллай бир тик, ёр, кыйындан-кыйын бола барады. Эки сагьат чакьлы ёрлегенден сора сыйдам кьая бет аллында сюелдик. Андан энишге кьарагьанда, башыбыз окьуна айланды.

Сора кёрдюк, мингле бла жылла мындан алда ишленнген суратланы. Ала кеслери да кьызыл тюрсюнлюдюле. Юслерин да ёмюрлени букьусу басып, иги кёрюнмейдиле.

Жолгьа тебирегенибизде, Зауурбекни суу чачдырыгучусу бар эди. Ол аны нек алгьанын билмей турдум. Кьаяны аллында тохтагьаныбызда, ол аны жарашдырып, суу сепдирип, суратла болгьан жерни жуудурду. Тазаланнгандан сора суратла ариу кёрюнюп тебиредиле. Барысы да отуздан артыкьдыла. Жерден метр бийикликден башлап, юч метрге дери барадыла. Мында кийик жаныуарла, адам суратла, белгиле, тамгьала да бардыла.

Бек биринчиси тегерек тогьай боялып, ичинде уа жору барды. Тарыхчыла айтханнга кёре, ол кюнню белгисиди. Кеси да бек эрттегили белгиге саналады. Аллайладан онусу барды.

Онг жанында юч метр бийикликде, тиширыу кийикге садакь ата турады. Хар суратха ат атайбыз. Бу суратха «Амазонка ууда» дегенбиз.

Берлакьда уа жашчыкь бёрюге минип. Аллай экиси барды. Бирини кьатында белгисиз жаныуар. Кьуйругьун артха бургьанына кёре, барсха ушатханбыз.

Аланы жанында атлыны ариу сураты, кьатындагьы жаныуар а уллу гургуннга ушайды. Анга да сарыуек деп атайбыз.

Суратланы араларында пирамидала да бардыла. Аладан бирини чукую ёрге кьарап, аны кьатында уа – атлы. Эки пирамида да баш тёбен бурулуп, ючюнчюсю энишге бурулуп, топ маталлы тегерекге тирелипди. Ким биледи, ала не затны белгилери болурла?

Баш жанында тешиклери бла тёртгюл сурат барды. Аны уа, не бек кюрешдик не эсе да, бир затха ушаталмадыкь. Быланы барысындан да иги кёрюнеди кюнню сураты бла суратчыны кьол аязы. Жерден бийикде ишленнгенине эс бурсанг, суратчы бийик адам болгьанды деригинг келеди. Узакь ёмюрлени келечилери – кьызыл тюрсюнлю суратла, хапар айтыргьа хаппа-хазыр эдиле. Биз да аланы кесибибизча ангыладыкь. Кьайсы ёмюрледе ишленнген болурла ала? Соруу жууабын сакьлайды.

Назир биринчи бери келгенинде, суратланы тюплеринде, таш юсюнде онтёрт темир садакь окь тапхан эди. Ала сегизинчи ёмюрнюкюлеге келишедиле. Таулуланы ата-бабалары, аланла уугьа тебирегенде, алайда

апсатыдан тилек этгендиле. Садакь окъ къююп болгъандыла. Къаяда суратла уа кѣп ёмюр ары дери ишленгендиле.

Суратланы баш жанында аладан отуз метр чакълы бийикликде дорбун да барды. Къаяны ичине кирип кетеди. Узунлугъу беш, эни тёрт метрге жетеди. Тюбю сыйдамды. Анда адам жашагъаны билинеди. Ким биледи, суратланы ишлеген кесими жашагъан болур анда? Биз анга «Суратчыны дорбуну» деп атадыкъ.

Озгъан ёмюрлени шагъатларына къарап, зауукълукъ алгъандан сора, ызыбызгъа тебиредик. Тюзюн айтханда, ёрлегенден да тюшген къыйыныракъ кёрюнген эди. Къалай-алай болса да, Аллахны ахшылыгъындан, ол сейир затланы кёрюп, ызыбызгъа сау-саламат къайтдыкъ. Ахматланы чучурларыны къатына да бардыкъ. Къая башындан секирген сууну ариулугъун сѣз бла айтып берирча тьююлдю. Аны жаланда кеси кѣзю бла кѣрген ангыларыкъды. Таурухлудула тау жерлерибиз.

Буюрулмагъан сюймеклик

Хапармы, таурухму, жырмы, жомакъмы, къайсы болса да, хар бирини кесини тарыхы, къадары барды. Дуния жарыгъын кѣргенден сора уа, ала аууздан-ауузгъа кѣче, жер кѣре айланган жолоучу кибик, тѣлюден-тѣлюге ёте барадыла.

Биз хапарын айтырыкъ да аллай чыгъармаладан бириди. Анга «Дадашны жыры» дейдиле. Кимди Дадаш, бу тизгинлени ким жазгъанды, ала нени юсюндендиле? Биз ол соруулагъа жууап этейик.

Дадаш Османланы Жюнюсюню жашыды. Ол 1914 жылда Огъары Малкъарда Мухолда туугъанды. Атасы, сабий туугъунчу, ажымлы ёлгенди. Жашчыкъ бираз ёсгенден сора, анасы жангы юйюр къуаргъа сюйгенин билдиргенинде, аппасы Токъмакъ, бу бала тукъумда ёссе игиди, муну менде къой деген эди. Алай бла ол сегиз жылына дери аппасыны къолунда тургъанды.

Жыл саны келген Токъмакъ къаты ауругъан кезиуюнде жашларын, къызларын да чакъырып: «Хунери болгъан гиртчи сабийди. Къолундан кѣп зат келликди. Не да болсун, окъутмай къоймагъыз», – деп, осуят этеди. Дадашны атасыны эгечлери, къарындашлары сабийни асыры ариу кѣргенден, хар бири да аны кесинде тутаргъа, окъутургъа, юйретирге да ыразы эдиле.

Жаш элде школну бошагъандан сора Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкъда билим алгъанды. Ол мектепни айырмалы бошагъанладанды. Сора типографиягъа наборщик болуп тохтайды. Бираздан а радиокомитетде малкъар тилде бериулени хазырлап башлайды. Ол кезиуде аны Ростовха окъургъа жибередиле. Аны бошап къайтхандан сора уа, «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редакциясында ишлеп тебирейди. 1935 жылда уа аскерге чакъырадыла. Андан башлап, ёлюп кетгенчиннге дери, Дадаш аскер кийимлерин тешмегенди. Къуллукъ этиуюн Армавир-

де экижыллыкь аскер училищеде башлагъанды. Элде уа аны суюгени кьалгъан эди – Ажоланы Аминат.

Дадаш аны да биргесине элтирге деп тургъанды. Болсада кызыны анасы унамады. Ол да сабийине кесича оноу этген эди, кьатындан узакь жиберирге суюмей. Алай бла жаш адамлагъа айырылыргъа тюшгенди.

Ала экиси да бир бирни кьаты суюгенлей кьалдыла. Алай андан не хайыр, Аллах жазыу бермесе?! Жаш, аскер ишин кьоюп, элге кьайтмады, кызы да, анасыны оноуундан чыгып, юйюн кьоюп кеталмады. Бу жол да таза сезимден эсе жашау халла кючлю болдула, эки жүрекни бир бирлерине термилте кьойдула.

Аминат а Дадашха жыр жазгъанды. Элде сабийле окъуна биле эдиле аны. Мухолдан Атабийланы Магоммет гитче заманыбызда орамлада аны сёзлерин кьатлап айланганбыз деп эсгериучю эди. Бюгюнлюкде уа жырны Хасаниядан Ажоланы Абдул-Керим айтады. Биз да окъуучуларыбызны ол тизгинле бла шагъырей этейик, эки инжиле кьалгъан инсанны кьадарларына да жарсыйыкь.

*Сакъла, ариуум, сакъла, ариуум,
Биз бирге жашау этербиз.
Бёлек жылланы жашау этерча,
Уллу шахаргъа кетербиз.*

*Украина бир аман узакъды,
Ма, машинасыз баралмам.
Бир бирсиз жашау бизге тузакъды,
Мен сенсиз насып табалмам*

*Эки суюген бир болмайды дейле,
Аллахдан буйрукъ жазылмай.
Неден тургъанма, кьалай тургъанма
Айтама десем, базынмай?*

*Украина бир бек узакъды,
Жетдиралмайма кёзюмю.
Телефон бла сёлешеме да,
Эшитдиралмайма сёзюмю.*

*Суюгеним манга письмо жазады
Хасан кёлню боюнунда.
Аны бла кьачан жашау этерме,
Ойнай, кюле кьоюнунда?*

*Суюгеним келеди деселе, ой, анам,
Чабыб а кьарар эдим аллына,
Суюмеклик ауруу жүрекге тюшсе,
Къан жүрюмейди санында.*

*Бир бирни ичин къалай билейик,
Къыйынды аны билмеклик.
Дунияда жашаудан татлы жокъду,
Аны да хорлайды суймеклик.*

*Аскерчи жашла оюн ойнайла,
Келчигиз, къызла, барайыкъ.
Кимни суйгени ариу ойнай эсе да,
Кёлюн алайыкъ, къарайыкъ.*

*Ах, дуняны не этейим энди,
Суйгеним менден ёнгелеп?
Энди мени ючюн дуня жашасын,
Тауладан ташла тёнгереп.*

*Ёмюрю былай кетсе да суймем,
Халымы унутуп. Жашланы
Наным ёлмесин, кёрюп болалмайма
Бир кесчигинден башханы.*

*Болмасын деп да бош айтама,
Ол командирге салынсын.
Военна адамны тынчлыгъы жокъду,
Кена куюм аман алынсын.*

*Хунада ташла иш да эрийле
Бир-бирде мени халыма.
Шо, аны тырнагъы ачыгъандан эсе,
Аман кюн келсин жаныма.*

*Ой, командирча, бир ариу ойнайды,
Мени суйгеними къучагъы.
Ой, игисагъан, болуп къалыр эди
Жанына такъгъан бичагъы.*

*Бичагъы болуп мен къалсам эди,
Кюнден тагъар эди жанына.
Ол Герой болсун Совет Союзда,
Орден да берилсин наныма.*

*Ма, хар кимге да ариу кёрюннген
Суйдюмю да барды кесини.
Мени наным а аллай жаш болур,
Орденледен толуп ёшюню.*

*Къаргъамачы, анам, къойчу бир,
Аллах айтса, келликди.
Ол – армияда командир,
Манга не насып берипди?*

*Ол аскер борчун анда этеди.
Киев шахарда тохташып.
Эсимде дайым анга кетеме,
Жеталмай къалдым, ажашып.*

*Сюйген адамым, арабыз – узакъ.
Къырал салгъанды чеклени,
Сенсиз мени жашауум – тузакъ.
Жукъум къойгъанды кечени.*

*Жашла, кызла да туууп,
Биз толу юйюр болгъыек,
Биргебизге уа Малкъаргъа элтип,
Анда уа жашап тургъуек.*

*Уллу Малкъарда бизге тюберле
Тауу, сууу да, къууана.
Жангы юйюрге саулукъ тилерле,
Хар юйде той-оюн къурала.*

Эки суйгенни къадарларыны юсюнден айтханда, Османланы Дадаш аскерде Хасан келню къатында японлула бла сермешге да къатышханды. Андан Украинаны тийресинде къуллукъ этеди. Ол кезиуде Уллу Ата журт уруш башланды. Кёп сермешлеге къатышып, энчи жигитлигин кёргюзтгенди. Урушну биринчи айларында окъуна анга Къызыл Байракъны аскер ордени берилген эди.

1944 жылда онтогъузунчу мартда батырлыгъы ючюн Совет Союзну Жигити атха да кёргюзтюлген эди. Халкъны кёчюрюлген кезиую болуп, ол берилмей къалгъанды. Кеси уа 1945 жылда 23 апрельде Берлинге жетген жерде Гроссенхайн шахарда жан бергенди.

Аминат бла къадары бир болмагъандан сора, Александра Рудь бла бир юйюр къурагъанды. Аланы эки кызылары болады: Нина бла Жанна. Таматасы сабийлигинде ёлгенди, гитчеси уа Прохладнада жашайды.

Аминат да башха адам бла къадарын байлагъанды. Бир кызылары барды. Бюгюнлюкде ол Нальчикде жашайды. Алгъаракъда дуниядан кетген белгили жазыучу Токъумаланы Жагъафарны юй бийчесиди. Кеси уа, сюрдюню да сынап, кеч мында ауушханды. Ёлгенлени Аллах гюняхлары кечсин.

Дадашны адамлыгъына, жигитлигине хурмет этип, элни алгъыннгы башчысы Байсыланы Харунну болушлугъу бла Мухолда школгъа атын атагъандыла. Аллах ыразы болсун! Ма, алайды буюрулмагъан суймекликни хапары.

Къыз кетген къая

Кёп жыл мындан алдача, бюгюн да сюеледи къая жуху, сууукъ ташларын кюн таякъларына къыздыра. Бирде ала жылтырай, кёз къамата, бирде уа къызара, тюз да мыдыхча.

Аны эрининде, башындан энишге къарай, тамырлары бла ташланы жарылгъанларына терен кирип, аланы къаты къучакълай, эки терек. Бутакълары да бир бирге чырмашып, эки суйген къучакълашханча. Жел урса, башларын энишге жибере, жерге жете. Дагъыда артха ыхтырыла, сир тура, чапыракъларын шыбырдата, суймеклик жыр айтханча.

Бийикден къарайдыла ала. Узакъланы кёре. Алтынчачны биринчи таякъларына да ала алгъа тюбейди. Сау кюн аны къонакъ эте. Бираздан жолуна ашырырла. Тереклени бирси жаны уа – къая жухну башы, ариу ёзен.

Жел, боран да терк-терк жокълайдыла бу тийрени. Бири аланы тюртюп къаядан атаргъа кюрешир. Жылы желчиг а бутакъларын сылар, чапыракъларын шыбырдатыр. Ала бла ушакъ этип кетер.

Ингир ала уа акъ булутла жетерле. Ала, тогъай-тогъай болуп, къая жухуна къонарла, эки терекни къучакъларла. Кече алайда къалырла да, эрттенликде уа сиркиу желчик бла ойнай, таула артына ауарла.

Бирде, жулдузларын да ызындан тизип, толгъан ай келир. Кечени къарангысын жарытыр. Туруп алайда, эки терекни жарыта, сора, нёгерлерин да алып, ол да кетер жолуна.

Жангыдан кюн тиер, жарыкъ болур, жылыу келир. Терекле уа сюелирле, хар замандача, сир къатып, тау ауушну къалауурларыча. Биягъы сиркиу желчик да жетер, аланы жашил чапыракъларын шыбырдата, ызы бла тау этегинде орналгъан эски элге ётер. Анда уа оюлгъан хунала, юй тюпле, айланч-къыланч орамларын чырпыла, юлкюле, шинжиле басып. Тюп болгъан эл...

Алгъын а къаллай жашау бар эди мында! Ныгъышда акъсакълалла лахор эте, жашла тери ийлей, сабийле уа ашыкъ ойнай, тутуша. Бирлери уа, чыбыкъ атларына да минип, чаба, желчик бла эрише. Ол а, аладан къача, хунадан-хунагъа секире. Бирде уа хайнухча бурула, шайтан желчик сыфат ала. Нечик зауукълу эди заман!

Бу юйде уа бир ариу къызчыкъ ёсе. Уллу къара кёзлери, къарылгъачны къанатларыча, къап-къара узун кирпиклери. Ол арбазгъа чыкъса, аны ариулугъундан кюн булутха бугъар. Кечеги кёкню жарытхан жулдузла уа мутхуз бола. Нечик ариу жанчыкъ эди ол, тюз да суу сурат. Кесини уа къаллай алапат ауазы бар эди. Ол жырлап тебиресе, заман да тохтагъан суна эдинг.

Жашчыкъ бла кызычыкъ

Жумарукъ эди аны аты. Ариу Жумарукъчукъ дей эдиле анга атасы, анасы, беш къарындашы, битеу эл да. Атын жюрютген къанатлыгъа ушаш, женгилчик. Учмай атламагъан кеси уа. Жыйрыгъын кийип чыкъса, тюз да акъ гебенекчик. Жашча кийинип, атха минсе, – къарындашланы барын да оза. Жашла кеслери юйретген эдиле гитче эгечлерин атда жюрюрге.

Арлакъда уа, жолну ары жанында, Залимханчыкъ жашай эди, жангыз анасы бла. Хуна башындан къарап, кызычыкъны арбазда кёрсе, келир эди, аны бла хапар айтыргъа, къарындашлары бла ойнаргъа.

Алай эте, жылла оздула. Ёсдюле жаш да, кызы да. Уллула болдула, бир бирлерине жюреклерин ачыкъладыла. Сабийликден жюрекледе тиргизилген суймеклик жилтини уллу ёртеннге айланды. Жокъду энди алагъа бир бирсиз жашау.

Къыркъар ай эди. Чапыракъла да саргъылдым бет ала башлагъандыла. Элни эр кишиси, акъылбалыкъ болгъаны элден кенгде бичен ишлей. Залимхан да бир чалгъы жыйын бла. Элде уа – къартла, тиширыула, сабийле. Аны билип, баям, бир кюн жау чапды. Беш атлы башдан-аякъ къара кийип. Жамычылары да жел эте жетдиле, юйлени тонадыла, элде болгъан малны да сюрюп, элден ашыгъышлы кетдиле.

Бираздан Залимхан жетип къалды. Элде жилиу, сыйыт. Къауум акъсакъал ушкоклары бла орта орамны келе, ызларындан а къатынла– аланы тыяргъа кюреше. Жаш, соруп, элде болгъан ишни биледи. Сора, таматалагъа бурулуп: «Уруш, туююш къартны иши туююлдо. Ол жашныкъыды. Заманыгъызда сиз сакълагъансыз элни. Энди ол бизни борчубузду. Малгъунланы ызларындан мен барайым. Буйрукъ болса, малыгъызны къайтарырма. Алай болмаса, ныгъышда атымы эсгере турурсуз», – деп, аладан бирини ушкогун да алып, гудучула кетген таба ашыгъышлы атланды. Жумарукъ да къарап, суйген жашыны кетгенин кёрюп, тыяргъа да адыргы этди. Алай адамла къатында абери айтыргъа уялды. Ичинден а анга ахшы тилекле тежейди.

Сермешу

Залимхан тауланы ата юйюнча биле эди. Гудучуланы алларына чыгъар умут бла, айланч-къыланч, тик болса да, кысха жол сайлады. Азмы-кёпмю барды, ингир ала тардан чыкъгъан жерде жашырын дорбуннга жетди. «Баям, была кече былайда къаллыкъдыла», – деп, атын арлакъда букъдурду, кеси да ол тийреге сагъайды. Ушкогун жерледди, таш артына бугъуп, сермеширге хазырланды.

Ашхам жулдуз чыкъгъанда, тардан таууш эшитилди. Бек алгъа атлы кёрюндю. Ызындан малла. Къалгъан тёрт гудучу, жан-жанларындан турруп, малланы сюредиле. Сора тохтаусуз дорбуннга бегитедиле. Аллына

сехле саладыла. Тёртеулен ичине киредиле, бирлери уа дорбун мюйюшонде къалауурлукъ этерге къалады.

Бираздан, къолунда гыбыты бла, дорбундан бири чыкъды да, къалауургъа бурулуп: «Кезлеуге жетип, суу алып келейим», – деп чат ичине ташайды. Залимхан да, шыбыртсыз, аны ызындан тебиреди.

Гудучу, гыбытны суудан толтуруп, ызына келе тургъанлай, Залимхан къамасын чыгъарып, аны кёкюрегине урду, сора, гыбытны сыртына атып келе келди да, дорбунну сакълап тургъанны къатына жууукъ жанлай келип, жюгюн аны юсюне атып, ол эс жыйгынчы, аны да битдирди. Болсада ол, къычырып, нёгерлерине билдирди.

Дорбунда ючюсю хахай этип чыкъгынчы, Залимхан бир – эки секирип, ушкогу болгъан жерге жетди. Марап, ушкок бла атып, дагъыда бирин агъызды. Къалгъан экиси уа артха дорбуннга къутулдула.

Эрттенликге дери эки жаны да бир бирлерин сакълап чыкъдыла. Танг аласында, атышыу жангыдан башланды. Алайда да Залимхан онглу болду. Атхан огъу экисинден бирин къаплады. Аны ачы къычырыгъы чыкъгъандан сора, сермеш бираз селейди.

Шошлукъну дорбундагъы бузду. «Атышып сен хорладынг. Чынтты эр киши эсенг, энди сермешейик», – деди. Биле эди ол ызларындан къуугъун келлигин. Адамла жетселе уа, сау да къалмазлыгъын. Бир адамдан а къутулурма деп, алай акъыл этди. Малла урлай айланган киши кесине базына болур эди, баям.

Ушкогун да къоюп, къолуна да къамасын алып, чыкъды гудучу дорбундан. Башланды къама сермеш. Эки жютю темир бир бирге тийселе, от чагъады. Гудучу ашыгъады. Кесине жол ачып, былайдан теркирек кетер акъыл этеди. Алайсыз ахыры къалай боллугъун ол иги биледи. Адыргы этип, къаманы ары-бери силдейди. Залимхан а сабырды. Душман адамыны кёзюне жютю къарайды. Ол къайсы жанындан сермеригин билип, къамасын ары бурады.

Азмы-кёпмю урушдула, экиси да бек арыдыла. Бири къачар акъыл эте, экинчиси уа аны жибермей. Ашыкъгъан адам жангылмай къалмаз. Ахыр амалын тауусхан гудучу, къамасын ёрге кётюрюп, къычырыкъ-хахай этип, Залимханны тюзюнлей юсюне атылды. Ол а, бир жанлыракъ туруп, душман къатына жууугъуракъ келгенлей, къама бла боюнуна урады да, гудучу алайда сойланады.

Бираз солуп, ёлюклени басдырайм деп, таянып тургъанлай, элден къуугъун да жетеди. Бек алларында уа Жумарукъну къарындашлары. Залимханны кёргенлеринде, къууанадыла. Гудучула болгъанлыкъгъа, ёлюклени таш къабыр ишлеп, анда басдырадыла. Сора, малланы сюрюп, ызларына бурулдула.

Элге жетгенлеринде, адамла алларын сакълап тура эдиле. Жашланы сау-саламат къайтханларына къууандыла. Сора малла сойдула, къазанла асдыла, къурманлыкъ этдиле. Эрттенликге дери боза гоппанла кётюрюлгенлей турдула, алгъышла айтылдыла. Экинчи кюн а элде хар замандача жашау башланады.

Залимхан бла Жумарукъ да бир бирлери бла тубеше, хапарлаша турадыла. Жашауларына муратла саладыла. Бирде, кыя жухуна да чыгып, аякларынын энишге салындырып, акъ булутлагъа кырай, заман оздурадыла.

Акъ байтал

Бир эрттен бла уа, Залимхан, кыраторуна да минип, элден чыгып кетди. Кюн озду, ыйыкъ озду, ай кетди... Дагыда бир ыйыкъ... Ары дери ол аллай бирге элден кетмегенди. Адамла уа, аны кыайдагысын билмей, жарсый. Кюнлени биринде, акъ булутча, чыммакъ адеж атны башындан тутуп келди. Уллу ныгыш кыатына жетер – жетмез тохтап, акъсакъалла бла да саламлашды...

Олсагыт алайгъа жаш-кыуш, кыарт-кыурт да жыйылдыла. Акъ байталгъа сейир этип кырай: «Машалла, бир кыара тюгю жокъ юсюнде. Жашдан кыарт болдукъ, атны быллай ариуун а биринчи кере кёребиз», – деп, таматала, бир бирлерине кырай, башларынын булгъайдыла.

Жумарукъну кыарындашларындан бирлери алайда эди. Залимхан аны кыатына барды да: «Аты Агъазды. Жумарукъгъа саугъамды. Юйге элт», – деди да, кыраторуна минип, кеси юйюне кетди.

Эмилик ат жеринде тынч турмайды. Тепсейди, башын ёрге кётюрюп, ычхыныргъа кюрешеди. Жумарукъну кыарындашы да жигитледен бири эди. Жюгенден кыаты тутуп, Агъазны алып кетди.

Кыауум кюнден кыя жуху ёзенде эки ат: бири кыаратор, экинчиси уа чыммакъ акъ Агъаз, гелеу кырдык отлай, бирде уа, жалкыаларын желге тарата, бир бирлери бла эрише, энишге-ёрге жортадыла. Иелери уа, хар замандача, кыя жухунда олтуруп, тарны экиге бёлюп баргъан черек суууну жырына да тынгылай, суймеклик ушакъ бардырадыла. Сиркиу желчик да, аланы тегереклерине бурулуп, эки суйгенни чачларынын тарайды, башларынын сылайды. Ол тынчайыргъа бир да суймейди. Ташдан-ташха секирип, тешден-тешге ауады. Орамланы букчуларынын кётюре, терен хансны тенгиз толкунларынынча чайкыайды. Эки атны былайда кёрсе уа – терк окчуна кыатларына жетер, ала бла эришип, жортур... Алай бла дагыда кыауум заман озду.

Кюйсюзлюк

Бир жол келди Залимхан алайгъа. Ашыгып, алгъаракъ келди. Бюгюн суйген кызы бла оноулашыргъа керекди. Анасы да айтып турады, энди, кёп созуп турмай, Жумарукъну келтир деп. Ол ишни тынгылы этсе, анасы да кыууаныр.

Кюн чууакъ эди. Алай Шау хуна башына уа кыара булутла жыйыла. Алай болса, жаумай кыалмайды. Кечикмей келсе эди Жумарукъ. Башха

заманладача болмай, къара булутла терк жыйылып тебирегендиле. Нек эсе да къыз кечирек кългъанды. Огъесе жаш кеси бюгюн алгъаракъмы келген болур? Сюйгенинги сакъласанг а, заман алай тынч барады.

Энди уа булутла кюнню жабып да тебирегендиле. Кёк кюкюреп, элия атылып башлагъанды. Залимхан, ёрге кьобуп, Жумарукъ келе эсе бир къарайым дегенлей, дагъыда бир ачы таууш эшитилди. Ушкок атылгъан таууш. Олсагъатлай кызыу кьоргъашин жашны аркъасына тийди.

Залимхан, секирип ёрге туруп, къамасындан къаты тутуп, тегерек-башха къарады. Кырдык ичи бла къачып баргъан биреуню эследи. Аны ызындан бир-эки атлагъанлай, къарыуун ташлап, жерге жыгъылды.

Санлары тутмай, тебалмай кълды.

Аркъасындан тюшюп жатады Залимхан, кёкге къарап. Ол а жилип башлады, уллу тамычылары бла жерни туююп. Сора, жашны ариу бетин жуууп, бир шорхагъа жыйылып, къая жухундан энишге саркъады.

Къаратор да келди иесини къатына. Жалайды аны бетин, тур, кетдик дегенча. Ол а туралмайды ёрге. Мурдар жиберген окъ кёкюрегин тешип чыкългъанды. Саркъады кызыл къаны, жауун бла къатыш бола.

Ол кезиуде, бийик хансны кёкюреги бла жырып, Агъаз да жетди алайгъа. Секирип тюшдю атдан Жумарукъ. Къычырыкъ этип кълпланды сюйгенине: «Не болду санга? Ким этди бу кюйсюз ишни? Ким кётюрдю санга кьолун? Нек от тюшмеди аны аякъ басхан жерине? Нек, эки жарылып, жутмады аны жер?» – деп, жауун бла тенг жилиды.

Ачы хапар жетди элге. Бушуу-бушман болду уллу, гитче да. Сау эл келди аны асыраргъа. Кёпге дери элде кюлкю угъай, уллу таууш окъуна чыкълмады. Седиреди ныгъыш. Анда-санда бир акъсакълал келсе да, кёп турмай, ахтына-ахтына, ызына кетип кълала эди.

Ахыр учуу

Дагъыда озду кълуум заман. Бир эрттен бла Жумарукъ Агъазгъа иер салды, айылларын къаты кысдырды, сора, эрлай секирип, юсюне минди. Ийилип: «Къая жухуна, терк!» – деп, кълулагъына шыбырдады. Аны эшитгенлей, акъ байтал алгъа секирди, тёрт аягъын бирден алып, орамны букълусун кётюре, къая жуху таба будуман болуп атылды.

Желден алгъа бара эди Агъаз. Къарап-къарагъынчы элден чыкълды, жайлыкългъа жетди. Терен кырдыкны жырып, къатыдан-къаты барады. Къая жухуна жете башлагъанда, Жумарукъ жюгенни бошлады. Сора эки кьолун ёрге кётюрюп: «Хайда Агълазым, андан да терк бол. Залимханым бек узайгълынчы, аны жетейик»...

Жокъл эди Агълазны къланатлары, кёкге чыгълып кетерча, Алай ол тохтамады. Битеу кючюн жыйып, секирди къл башындан. Бир кесекге болса да, учду. Кёк бийиклигине чыгълалмагълан эсе да, бир такълыйкългълу учууну ариулугълун сынады.

Жумарукъ атха минип кетгенде, къарындашлары къайгылы болуп, эгечлерини ызындан тебиредиле. Терк кетгенин жаратмай, атларына минип, ызындан болдула. Болсада Агъазны жеталмадыла. Жаланда акъ атлыны къаядан секиргенин кёрдюле.

Кечалмады Жумарукъ жамауатха суйгенинден айырылгъанын. Кетди дунясында ол да. Аз жашады эсе да, халкъны эсинде къаллыкъ хапар къойду. Къысха учууу да ёмюрлюк таурух болду.

Андан бери къая жухуна Къыз кетген къая дейдиле. Алайны тебен жаны бла тау жайлыкълагъа жол барады. Ары баргъан жолоучу, къойчу, малчы болса да, тохтар, къая жухуна къарар, кёп сагъыш этер, сора: «Ариу суймеклик, жарсыулу къадар», – деп, жолуна тебирер.

Эки терег а бюгюн да суюледиле Къыз кетген къая башында, эки суйген бир бирни къучакълап тургъанча, бутакълары бла бир бирге байлашып.

Къыш кече

Хажи-Мурат алыкъа акъылбалыкъ болмгъан эди. Анга онеки жыл да толмагъанды. Ол, чыбыкъ атына да минип, къоншу сабийле бла орамны букъу этдирип чабаргъа сюеди. Неда, сынла сыртына чыгып, къойла да кюте, зыкала, къып-къызыл жилекле ашаргъа. Бирде уа, тауну къарлы этеклерине ёрлеп, андан сережеле бла учаргъа.

Алай къадар анга башха буйрукъ этди. Билмей тургъанлай, ата юй-юнден, туугъан элинден, къарлы тауларындан узакъ ёзенлеге, тыш элине, тыш жерине элтип атды. Узакълада къалдыла таш хуналы орамлары, кёз къаматхан акъбаш таулары, ёмюрледен бери тауусулмазлыкъ жырын айта баргъан тау череги, чокъуракъ тамычылы суу секиртмелери. Сабийлиги да аны анда къалды, узакълада къалгъан, таула къучагъында орналгъан элинде.

Энди ол сабий туююлдю, юйге оноу этеди, юй таматасы да олду. Анасы танг атмай ишге кетеди. Кече ортасына, арып-талып, алай къайтады. Эгешчиклерине, къарындашчыкъларына къарагъан а Хажи-Муратды.

Жашчыкъ атасын урушдан бек сакълайды. Къоншу элде бир таулу къазауатдан къайтханын эшитип, атасындан хапар сорургъа ары тебирейди. Жол артыкъ узакъ туююлдю. «Эл аягъында ёзенден ётюп, аны ары жанындагъы сыртдан аусам, ол эл кёрюне турады. Кёп болса, эки сагъатлыкъ жол. Атам, бизни мында болгъаныбызны билмей, узакъда элибизге кетиб а къалгъан болурму? Мен анга алай тансыкъ болгъанма, аллай бир айтырыгъым да барды... Жылы кийинейим да, терк окъуна жетип къайтайым. Къышды, сууукъду, болсада кюн ачыкъды. Анам ишден келирге мен да къайтырма», – деп, жашчыкъ, кеси кесине кёл этдирип, ары тебирейди.

Жаш барыр жерине тыйгычсыз жетди. Юйден-юйге кирип, аскерден келген жашны сорду. Алай бир адам да аны юсюнден хапар ай-

талмады. «Энди юйге кьайтыргъа керекди. Заман кьалай терк барады. Ашхам болуп кьалады да. Не да болсун, кьарангы бет алгъынчы, жол кёллю болмай жарамаз».

Кьарангы бет алгъынчы, ол, сыртдан аууп, ёзеннге жетди. Энди эл аягъында юйле да кёрюне тебирегендиле. Эгешчиклери, кьарындашчыкълары да аны ашыгъып сакълап тура болурла. Харипчикле, кьалай турдула кеслери? Анасыны да ишден келир заманы жетип кьалады. Хауа тюрлене башлагъанча кёрюнеди. Ашыгъыргъа керекди. Жашчыкъ терк атлап башлады.

Билмей тургъанлай, тегерек-тегерек бурулуп, уугъа чыкыгъан бёрю жыйыны кирик улуп, боран жетди. Шууулдады, сызгъырды, жарыкъ кюнню кьарангы этди. Тюз да кыяма айланганлай болду. Кьалын чарс басды, акъ кьар окъуна билинмей кьалды. Аякъ басханны кёз кёрмей.

Акъылбалыкъ болмагъан жашчыкъ жангызлай кыяма ичине тюшдю. Боран а кьатыдан-кьаты бола барады. Бир да кёз ачдырмайды. Элге кёп кьалмагъанды. Тохта... барыргъа уа кьайсы жанына керекди? Борандан бугъама деп, жашчыкъ ары, бери да бурулду. Кьайда келген жолу, кьайда барлыкъ жаны?

Хажу-Мурат, бираз сагъыш этип, бери айланган жанына тебиреди. Чапды. Кёп чапды, кычырды, элин табалмады. Сора энишге жанына айланды. Узакъ барды. Анда да изледи. Юй жокъ, журт жокъ. Жанган чыракъ кёрмеди, таууш окъуна эшитмеди. Боран тюбюнде кёп айланды. Бек арыды. Андан да бек желден, сууукъдан кыйналды. Борандан бугъаргъа таш, терек окъуна табалмады. Кьуругъан журт.

Бираздан а аны жукъусу келди. Ариу-ариу айтды, белляу-белляу этди, жашчыкъны башын сылады, уютду. Акъ кьарны кьуу тешек этди да, анга жатдырды. Жукъу басханда, арыгъан сабий, бир азчыкъ кьалкыыр акъыл этип, кёзлерин кысыды.

Тюшюнде, узакъда кьалгъан элинде, ариу гокка талада олтуруп, тардан келген жолгъа кьарайды. Нечик игиди хар зат да! Бийикде кюн таякълары жылтырай, энишгеде черек шууулдай. Бираздан жолну кыйырында аскерчи кёрюндю. Ол жашчыкыгъа жууукъ келгенде:

– Эй, сен кимсе? – деп сорду Хажу-Мурат.

– Хажу-Мурат, балачыкъ, тур, санга барыргъа керекди. Сени юйде сакълап турадыла. Ананг кьайгы этип айланады. Тур, хайда. Тебире жолунга.

– Ата, сенмисе? Таныялмай кьалдым да. Келмей быллай бир нек турдунг? Биз сени кьалай сакълайбыз! Билемисе, кьалай тансыкъ болгъанбыз. Кьаллай бир айтырыгъым барды. Сен кетгенден сора, юйюбюзден кыстап, узакълагъа келтиргендиле.

– Билеме, жаным, билеме. Аланы хапарын артда айтырбыз. Энди уа тур, тебире юйге. Хайда, балачыкъ, хайда.

– Тохта, кьайрыса? Кетме.

– Мени жолум узакъды. Биз энтта кёрюшюрбюз артда, кеч, – деп, аскерчи, келгенича, ызына кьайтды.

Уянды жашчыкъ. Чыммакъ къарны юсюнде, сыртындан да тюшюп, кёкге къарайды. Бир булутчукъ да жокъду. Кюнню таякълары къарны асыры жылтыратхандан, кёз къаматдырады. Хажу-Мурат зат ангыламай бираз турду.

– Мен къайдама? Не болгъанды? Некме мында? Къайдан чыкъгъан-ма бери?

Сора боран тюшдю эсине.

– Ой, Аллах, мен жукълап къалгъанма да. Къаллай бир? Анам сакълап турады. Терк юйге жетейим.

Жашчыкъ секирип ёрге къобар акъыл этди. Болалмады. Силкинди. Дагъыда, бир, эки, юч, беш, он кере. Жаланда белден ёргесин жерден айырды. Аякълары тепмедиле. Не болду былагъа? Къоргъашин томурулача ауурла, жерге жабышып къалгъандыла. Орамлада жортуучу, сабийлени барын озуучу аякъла теберге унамадыла. Кюреше кетип, бауур тебен бурулду. Башын ёрге кётюрдю. Чыммакъ къар басхан аулакъ. Бир къара тамгъа окъуна жокъду. Сора онг къолун алгъа узатды, ызы бла сол къолун, бираз солуу алды да, кесин алгъа тартды. Бир саны, бир жиги къалмай, ийнеле чанчханлай этдиле. Ол аны жаланда биринчи атламы эди. Алда уа узакъ жол...

Ол кёп барды. Жолну узунлугъуна угъай, заман бла. Къарлы тюзюню къарын жыра, жашаулары кетген аякъларын соза.

Ёзенни бирси жанында ферма бар эди. Анда ишлеген малчыладан бири нёгерине айтды: «Анда, къар юсюнде къара тамгъаны кёремисе? Эрттенликде ол арлакъда эди. Шёндю уа берлакъ тебип турады. Не зат эсе да, ол жаны болгъан затды. Анга къарап келейик»...

Кючбюсюреу киеулюк

Хажомар бла Жабраил бир жыллыкъладыла, бир элде туугъандыла. Сабийликден, бир бирлеринден айырылмай, ахшы тенгле болуп ёсдюле. Хажомар ата-ана къолунда жангыз жашды. Жабраилни уа эгечи, къарындашы да бар. Ала да ата-ана оноуу бла жашайдыла. Тауусулдула школ жылла. Мектепни бошагъан къызла, жашла билимлерин андан ары ёсдюрюрге, усталыкъ алыргъа сахаргъа кетдиле. Хажомар а элде къалып, къара ишге тохтады.

Жабраил окъууну бардырады. Анда-санда юйюне келип, шуёхуна да къайтады. Хапар сорады, жангылыкъла айтады. Алай эте, бир ненча жыл озду. Жаш окъууну бошады, сахарда ишге тохтады. Элге хапары жете турады, иги къуллукъда болгъаныны юсюнден. Хажомар а юйдегили да болгъанды, къыздан, жашдан да юч сабий барды. Шуёхуну анасы алагъа бек сукъланады. Сабийлери бири да алыкъа юйдегили болмагъаныны сылтаундан.

Бир кюн ол, келип: «Кесинг юйдегили, сабийли-балийли да болдунг. Тенгинге уа мен ёлгенден сорама къатын аллыкъса? Андан сора уа ал-

тын кекеллини да келтирме. Не жумушунгу да кьой, ишлеген жерине барып, бери алып кел, аны жумушун этгинчи, тынчлыгъынг боллукъ тьююлдю», – деди.

Экинчи кюн эрттен бла эртте Хажомар шахаргъа тебиреди. Нёгерини ишлеген жерине барды. Аны отоуну эшигинде уллу харфла бла Жабраилны орунуна Георгий деп жазылып. Шуёху анга жарыкъ тюбеп, олтуртуп, юйден, элден хапар сорады. Нек келгенин билгенден сора сагъышлы болады. Ызы бла, телефон бла биреуге сёлешип, бир ыйыкьгъа юйге кетеме деп билдиреди.

Сора кесини машинасы бла элге тебирейдиле, жолда келинликле сайлай. Ахырында кьоншу элден бир кьызда тохташдыла. Экинчи кюн анга тебирейдиле. Аны юйюню аллына жетгенде, кьызны анасы Маржан чыгып, юйге чакъырады. Жашланы отоугъа ашырып, кеси уа аш юйге киреди. Бираздан кьонакъланы да ары элтеди. Аш кьанганы юсюнде уа нартюх кьалачла, айрандан толу эки чёмюч, эки табакъда уа ортасында сап-сары кьайнагъан зыбыр жауу бла тылпыуу бара тургъан акъ нартюх ундан биширилген как. Таулуланы эм татыулу, ёз тутхан, сыйлы ашарыкъларындан бири.

Ол сагъатда кьой ашагъан киши окъуна татыуун кёрмей кьоймаз. Столда дагъыда къара жеркден агъач кьашыкъла. Аланы кёргенлей, Жабраил мен бусагъатда юйде ашап чыкьгъанма деп, ауузланыргъа унамады.

Хажомар а табакъны аллына жууугъуракъ тартды да: «Кёпден бери да как ашамагъан эдим. Агъач кьашыкъла уа ашарыкъланы татыуун сакълайдыла дейдиле. Бу ариу адырланы ким ишлегенди? Тюз да хан кьонакъланыча кёрдюнг, Аллах ыразы болсун санга», – деп, ашыкьмай алгъыш этди.

Жабраил а тынгылауну басып турду. Сора, биягъы отоугъа кирип, андан-мындан хапар айтып башладыла. Ол кезиуге кьыз да келди. Не айтдыраса – субайланы субайы, ариулары ариуу. Кьонакъла бла саламлашып, башха отоугъа кетди. Маржан, ызындан чыгып, анга бир зат айтып кьайтды. Сора хапар жангыдан башланды.

Ала да ушакъ эте, биягъы аш юйден а – аламат ариу ийис. Хажомар анга да эс бурады, сёзюн да бардырады. Бираздан кьыз келип, анасына баш булгъап кетеди. Сора быланы жангыдан аш юйге чакъырадыла. Барсанг, аллайгъа бар – столну ортасында, уллу табакъ ёрге кьаланып, хумужу хычинле. Эмен терекни чапырагъындан жукъала, сап-сары жау да башындан энишге саркъа. Зауаллы таулу хычинле.

Кьыз, битеу усталыгъын аямай биширгенди ашарыкъланы. Алагъа къарай, Хажомар: «Какдан алай тойгъанма, мындан ары бир ыйыкъланы ашамасам да, ач болмазма. Алай быланы уа татыулары кёрмей кьоймам», – деп, бир-эки туурам ашады. Жабраил а бу жол артха турмады, бир тюрлю сылтау этмедди. Кьызны анасы уа къарап турду. Ол аны ненча хычин ашады деп терегенлиги тьююл эди, ашарыкъланы айыргъанына эс бурду.

Сыйланыу бошалгъандан сора, биягъы хапар башланды: «Да, – деди Хажомар. –Энди келген жумушубузну айтайыкъ. Жанымдагъы жашны кѳресе. Санында, сыфатында кереклиси жокъ. Акъылы да алай. Иш-леген, жашагъан жеринде да намысы, сыйы уллу. Анга юйдегиге адам излей, сора-ора кетип, мынга тийишли уа бу болур деп, сени къызынгда тохтагъанбыз. Келгенибизни сылтауу олду. Ыразы болсагъыз, бу хычинлени биширген бийчени анга тилейбиз».

Маржан бираз тынгылады. Сора былай жууап этди: «Жаш хурметли, сыйлы да болур. Сен тилесенг эди, берлик эдим. Ол угъай да, олсагъатлай къолундан тутдуруп жиберлик эдим. Анга уа угъай, айып этмегиз. Не болгъанын соргъунчу, айтып къояйым.

Сен аллынга салынган ашарыкъланы айырмадынг. Ашы болгъаны иши да бар. Нѳгеринг а нартюх какдан хумужу хычинлени сайлады. Къызым анга хар кюнден ол сюйгенни биширип туралмаз. Сора тырман эшитир. Аллай юйюр а тутхучсуз болады», – дегенни айтып, къонакъланы арбаздан ашырды.

Магъанасы: ишингде, жашауунгда не бийиклеге ѳрлесенг да, сен ыйлыкъма атанг кийген кѳлекден, ыйлыкъма атанг ашагъан ашдан.

Махтаулу связъчы

«Заман» газетибизни бетлеринде окъууда, иште атларын иги бла айтдыргъан, ариу къылыкълы, юлгюге тийишли адамларыбызны юслеринден билдире турабыз. Аллай материалладан сора окъуучуларыбыз, редакциягъа сѳлешип, ыразылыкъларын, оюмларын да айтычудула. Миллетни арасында уа, насыпха, игилерибиз кѳпдюле.

Бу хапарым да аллай бир жашны юсюнденди. Ол Гюлюйланы Исмайылны уланы Арсенди. Прохладна шахарда туугъанды, анда ѳсгенди. Окъургъа уа Дальний элни орта школуна жюригенди.

Боллукъ гитчеликден белгилиди дейдиле. Арсен да биринчи класдан окъуна айырмалы школчуланы санында эди. Тамата класслада уа спорт бла кюрешгенди, школ жашаугъа да тири къатышханды. Мектепни жыр-тепсеу жыйыныны ышаннгылы адамларындан бири эди. Район арада бардырылгъан жыр эришиуледе кѳп кере алчы да болгъанды.

Школдан сора уллу жашаугъа кенг жол ачылгъанда, усталыкъ алыргъа Нальчикге келеди. Аграр университетни «Электроснабжение и теплоэнергия предприятий» факультетин да айырмалы бошагъанды. Ызы бла аскер борчун тындырыргъа атланады.

Ол Москва тийресинде Селянино шахарда орналгъан связъ бѳлюмге тюшеди. Жашны къуллукъ этгенин жаратып, сержант чын да береди. Бу кюнледе уа Арсенни атасы Исмайылгъа бла анасы Сафиятха жашлары къуллукъ этген аскер бѳлюмню таматасы полковник С. Хонькинден къагъыт келгенди. Анда былай жазылыпды: «Хурметли Исмайыл, Сафият, сизни жашыгъыз Арсен Ата журтубузну керти уланыча кѳргюзтгенди

кесин. Салыннган борчну айыпсыз толтурады. Тенглери арасында юлгюлюдю. Багъалы ата, ана, аллай жашны ёсдюргенигиз ючюн сау болугъуз». Айхай да, аллай ахшы хапаргъа ата-ана бек къууаннандыла. Къуру ала да угъай, битеу жууукълары, тенглери да.

Кёп болмай таулу жаш къуллукъ этген аскер бёлюмде юйрениуле болгъан эдиле да, Арсен анда да кесин чынтты аскерчича, билимли специалистча кёргюзтгенди. Командирлери анга махтау къагъыт бергендиле. Башында сагъынылгъан полковник С. Хонькин къол салгъан сыйлы къагъытында былай жазылады: «Команда-штаб юйрениуледе аскер борчун бла энчи буйрукъланы тийишли толтургъаны ючюн». Андан сора да кёп саугъала къоллу болгъанды Гюлюй улу.

Бираздан къуллугъун бошап, Гюлюйланы Арсен юйюне къайтырыкъды. Сау-саламат ата-ана къолуна жыйылсын, андан ары жашауу да жетишимли, къууанчлы болсун.

Кете билмеген къонакъ

Хажомар орта бойлу, жыл саны да эки жыйырмадан атлагъан, чачы энди кюмюш бет ала башлагъан, къалын мыйыкълары бла базыгъыракъ адамды. Адамла къатында кесин жюрютгенине къарасанг а, бош элли адам угъай, тюз да патчах сунарса.

Тойчу адам. Ол къошулмагъан той тойгъа да ушамайды. Ортагъа чыгъып, аякъларын да ууакъ алып, тюз тепсеуде барып тебиресе, жерни басханнга угъай, хауа кеси элтгеннге ушайды. Не уа Хажомар, Асланбийге чыгъып, аякъ бюгюп тебиресе, аны женгиллигине хайт деген жашла окъуна сукъланадыла.

Ол къууанчха барыргъа бек сюеди. Къараторуна да минип, той боллукъ юйге жете башласа, адамла аллына келип, бирлери атын алырла, башхалары узакъдан окъуна тансыкъларла. Аны дагъыда бир ахшы иши барды. Ол да неди дегенде, кеси жюрюген атына къарагъаны. Бир жары тебирерден алгъа, орамгъа чыгъарып, тазалап, сымарлап тебиресе, ныгъышда олтургъан къартла окъуна келирле алайгъа.

Ат иесини аллына келсе уа, ол, ашыкъмай, иерин салып, айылларын къаты къысдырып, къанжыгъасына жамычысын байлап, сол аягъын ёзенгиге жетдиргенлей, бир секирип сыртына минер. Жюгенни артхаракъ тартып, табанлары бла быгъынына жетдирсе, къаратор, ёрге шиш туруп, бир такъыйкъа сюелип, алгъа секирип, алайдан будуман болуп кетер. Сенгирчке хансдан хансха секире, жайын ётдюргенлей, бу да, тойдан тойгъа бара, къышха жетгенди. Сууукъла башлансала уа, къонакъгъа жюрюйдю. Киминде ыйыкъ, башхасында эки ыйыкъ неда андан да кёп туруп.

Биргесине атын да элтип болгъанды. «Атым гебен бичен ашагъынчы къонакъдан кетмейме», – деп тургъанды. Бир къыш Хажомар бири-

не келеди. Ол анга бет жарыкълы тубейди. Сыйлайды. Алай айтады: «Сен айып этме, быйыл хазна бичен ишлеялмагъанма. Къонакъбайлыкъ эталлыкъ туююлме», – дейди. Андан кетеди. Экинчисине барады. Ол да биченим кесими малларыма да хазна жетсин деп, аны кечиндирирге унамайды. Ючюнчю, төртюнчю юйде да алай этедиле.

Бу адам, иши болмай, кезиулю юйден къурлай къайта, мудах, сагъышлы да болады, адамлагъа ачыуланган да этеди. Сора кеси кесине: «Была не бичен сылтау эте эселе да. Къыйынмыды аны ишлеген? Чалдынг, чалдынг, жыйдынг, гебен этдинг. Арбагъа жүклединг да, юйге келтирдинг. Сора къаллай бир керек эсе да, малынга бер да тур. Ай, экинчи жазгъа бир жетер эди. Жангыз кесим сау элге бичен ишлерме». Сора экиге айланган къарындашы Хасым тюшдю эсине. Дунияда болмагъанча тынч, огъурлу адам. Анга да бир барып кёрейим деп, жолну анга салады. Ол а угъаймы дерик эди! «Биз тойсакъ, сен да тоярса, ач болсакъ – сен да ач болурса», – деп, юйде къояды.

Быйкъ заман озады. Аны уа кетер акъылы жокъ. Ол угъай да, бичен къайгъыгъа окъуна кирмегенди. Бир ингирде Хасымны юй бийчеси от жагъада эт бише тургъан къазанны баш кирин ала, Хажомар да, терезе аллында олтуруп, эрттегили жырланы мурулдай турады. Тиширыу, эрини юйден тышына чыкыгъан кезиую бла хайырланып: «Конакъ, юйюнге тамбла сау барлыкъ, кюнню халы къалайды, жауарыкъ болурму?» – деп сорады.

Хажомар а, мышмырын да бузмай: «Келин, жауса, жаумаса да, мен тамбла кетерик туююлме», – дейди. Бир кюн, билмей тургъанлай, теби-реп башлайды. Хасым бла байбийче аны ашыра чыгъадыла. Ким биледи, масхара этипми огъесе баш иесини аллында къайынына иги болгъанма депми кёргюзтюрге кюрешди, тиширыу къонакъгъа былай деди: «Да, нек ашыгъа эдинг аллай бир, сары-къолан ийнек бузоуланыргъа керекди. Жангы уууз да ашай кетер эдинг», – деди.

Хажомар, анга бурулуп: «Къачан?» – дейди. Аны эшитген тиширыуну жүрегине мингле бла ийнеле чанчылгъанлай болду. Сора, бираз эс жыйып, эки айдан деди. Хасым а, жүрегинде аман акъылы болмай: «Къайры эки айгъа созаса! Мени санауума кёре, энди онбеш кюнден», – дегенни айтды.

– Эл багъасы келиними кёлюне тиймейим. Жангы ууузну кёре кетейим, – деп, къонакъ артха отоугъа кирип кетди.

Къалай болса да, ол кюн да жетди. Сары-къоланлы ийнекни ууузундан юлюшюн ашады, кетерге уа ашыкъмады. Дагъыда эки-юч кюн озду. Келинни насыбына, бир жаш адам келип, Хажомарны башха элге тойгъа чакъырды. Хасым атны иерин салды. Къонакъ, боза аякъны тауусуп, босагъадан атлап, атлауучладан тюшюп тебирегенде, абынып сюрюшдю. Сора, келинге бурулуп: «Бу ашыкыгъаныбыз бир къурумады. Дунияны бизми элтирикбиз?» – деди.

Байбийче уа, энтта да бир тапсыз сёз айтып, ол ызына къайтыр деп асыры къоркъгъандан: «Къарындашынгы хатасы, ол быланы тапсыз

ишлегенди. Мен кесим да ненча кере тюшсем да, анча бир абынама», – деп, терк тюшюп, къабакъланы ачды.

«Аны уа керти айтасыз, Хасымны къолу ёмюрде бир затха жарашмагъанды», – деп, сау бол дерни орунуна дагъыда тырман этип, къараторгъа минип, букъу этдирип кетди.

Обур оюн

Юй бийчесини атын айтмагъан, жашыргъан таулу эр кишиге төредди. Бирле «эй», бирле «кемпир» дейдиле, «тукъум къызы» дегенле да бардыла. Омар-Алий кёп сагъыш этди, не айтыргъа билмей.

Ариукёз деп атын айтып турсанг, асыры ёхтем болуп къалырмы? Не зат къурасын мынга адам? «Кемпир» десенг да, бу къарт къатынмы болгъанды? «Эй» деп да къалай къойгъун, адам ушайды да. Муну бир иги шарты болур, анга кёре къурайым дейди да, сагъыш этеди. Сора эсине тюшеди.

Омар-Алий элде хайт деген жашладан бири эди. Кесини багъасын билип, кёп къызгъа бюсюремегенди. Ариукёз а къалай эсе да, алдап къойгъанды. Бир кёргенлей окъуна жүрегине тюшгенди. Билгичлиги уа болурму? Ма андан сора «Обур» деп айтайым деген акъылгъа келди. Дагъыда, сагъыш эте кетип, къубултуп, «Обурчукъ», – деди.

Алай бла тиширыугъа жангы ат жабышып къалды. Жылла оздула. Была сабийли да болдула. Омар-Алий ара мюлкде малчыды. Къайда ийнек сауады, къайда тууар кютеди. Юйдегиси жүн затла эшеди. Аланы элтип базарда сатады. Сабийле уа школгъа жүрюйдюле.

Кюнлени биринде къоншула келин келтиредиле, уллу той болады. Битеу эл жыйылады. Жаш къауум тепсейди, абаданла алгъыш айтадыла. Омар-Алий да хурметли къонакъланы санындады. Тойгъа баргъан уртламай хазна къутулмайды. Да, алайсыз да къалай болгъун, бири биринден ариу алгъышла айтылсала? Хант къанганы юсю уа тюрлю-тюрлю ашарыкъладан бир-биринден омакъ шешаладан топпа толу. Къууанч танг аласына дери барды. Андан сора адамла юйлерине жайылып тебиредиле. Омар-Алий да иги да кеф болуп келди. Ол аллай бир да ичмеучю эди, не эсе да, къоншуларына къууаныпмы, огъесе алгъышлагъа алдатыпмы, бираз оздуруп къойду. Къылыкъ этип, тауушу чыкъмады. Ундуругъуна жатды, башы жастыкъгъа тийгинчи, жукълады да къалды.

«Обурчукъну» уа базарлыгъы хазыр эди да, эрттенликде аланы элтип, сатып, терк ызына къайтды. «Тюнене тойда къоншуланы терезе жабыулары артыкъ таза туююл эди деп, бир-бир къатынла сёзлерин этгендиле. Аллай сёзчюледен бири юйюме киргинчи, мен да бу жабыулары тешип, жуууп къояйым деген акъылгъа келеди. «Кеслери уа хар күнден жуууп тура болурла. Бютюнда аллайлары юйлерине кирсенг, асыры тизгинсизден, къачып чыгъарыгъынг келеди».

Алай оюмлай, Ариукёз, уллу столну терезе къатына келтирип, аны юсюне минип, жабыулары алай тешер акъыл этеди. Сора аны юсюнде жабыуун къююп, кълалгъан затларын кетерип, тюрбюне киреди. Аркъасын тиреп, терезе таба тартып тебирейди. Стол жабыу уллу эди, чачакълары полгъа жетгендиле, тиширыу толусунлай жабылыпды.

Аракъыдан оздургъан киши уа ариу тюрбюне кёрлюк эди! Бир тюрлю затла аллына чыгып, кълалкъла бла башына тюрбюне киреди. Кеслери уа бири биринден эриши, уллу мюююзлюле, аякълары да кълалгырла. Аланы кёрген Омар-Алий элгене да, уяна, жангыдан кълалкълый турады. Башы кълалзан кибик ауурду. Уянып кълалалмайды. Жангыдан кълалкълый тургъанлай, тёрт аякълы «сарыуек», кълалнатлары да ары-бери чайкълала, кълалжылдагъан таууш этип, аллына келип тебиреди. Аракъыдан аязалмай тургъан киши не болгъанын ангылаялмайды. Ол а, бир тюрлю таууш этип, аллына жууукълашады. Бирси эришиле бла да тюрбюню, кълалрыуун тауусуп тургъан кишини тюрбюню кълалруду. Жангы «сарыуек» кълалтына жууукъл жанлагъанда, кълалтыныны тюрбюню атын айтып: «Ариукёз, Ариукёз, о, кълалдаса, жет бери, бу зат мени ашайды. Болуш, кълалда кълалдынг?» – деп, битеу кюрбюню салып, эки-юрк кере кълалтарып кълалчырады.

Байбийче ангылайды эрини кюркългъанын. Омар-Алий жатып тургъан ундурукълну аллына келип тохтаиды. Ол а «сарыуекден» кюрбюню алмайды, кълалтырауукъл тийгенди, энди кълалчыралгъан да эталмайды. Кълалбыргълагъл кълалсылып, ундурукълдан кълалты тутханды. Бир заманда столну жабыууну кълалыйыры ачылып, андан адам баш кюрбюню: «Э, киши, менме, мен, кюркългъланмы этдинг?» – деп, тауушун азчыкъл чыгълара селешди Ариукёз. Омар-Алий аны эшитгенде, бир аз эс жыйды, кесине келди, батыр болду.

– Жаным, ахым алып кълалоя эдинг да, сен барып тохтагълан обурса. Кълалыйры жакъланымге бара эдинг, бу паровозну да тартып? – деп кълалтурду. Ариукёз а, харип, иги кесекни стол тюрбюнден чыгълалмай турду. Андан бери Омар-Алий юй бийчесин Обурчукъл деп кълалбултмайды. Кюрбюнюнде атын айтмазгъл кюрешеди.

Эки жигит – эки кълалдар

Озгълан юмюрню биринчи жарымында миллетде аты айтылгълан жакълладан бири Быллымдан Сарылары Алий эди. Революцияны кезиуонде, жарлы халкългъл иги жашау келтиреме деп, большевиклеге кълалшулуп, байла-бийле, акъл аскерле бла кълалты кюрешгенди. Атлары айтылгълан таулу революционерле Ностулары Юсюнге, Мусукалары Ахматха, Атакулары Исмайылгъл, Кълалабеклары Солтан-Хамитге негерлик этгенди.

Жигит киши болгъланды. Жаудан кюркълуп, артха турмагъланды. Отузунчу жыллада Тау Артындан эбизеле бери аууп, кълалуум малчыны

да ёлтюрюп, табылыннган кьойну, тууарны алларына этип, ызларына тебирейдиле.

Хапар элге жайылгъанлай, адамла жыйылырын сакъламай, Алий быланы ызларындан болады. Тауланы иги билген жаш, кьысха жолла бла барып, гудучуланы алларына ётеди. Тар ыранладан биринде бугъунады. Алгъа биреулен кёрюндю. Аны ызындан малла. Къалгъан уручула, хахай-тухай этип, аланы муштухул сюредице. Жууугъуракъ келме кьоюп, Алий бир атханлай, алдагъын агъызады. Андан сора атышыу башланады. Ол кезиуде Сары улуну да бутуна окъ тийип, жаралы болады.

Келеметланы Акъбаш деп керти шуёху бар эди. Ол да Быллымдан эди. Хапарны эшитип, Алийни ызындан тебирейди. Узакъдан окъуна ушкок тауушланы эшитеди. Жууукъ жанласа, эбизеле жашны кьуршоугъа ала турадыла. Бир заманда гудучула сакъламай тургъан жанындан ушкок атылды да, аладан бири кьычырыкъ этип тёнгерейди. Бираздан а экинчиси да.

Уручуланы къалгъанлары къачып кьутулдула. Ары дери да ала бу жанларына ётюп, кьошлагъа чабып, адамларын ёлтюрюп, малланы сюрюп тургъандыла. Андан сора ол ишлерин кьойгъандыла. Келемет улу уа нёгерин, сыртына кётюрюп, иги кесек жолну келтиреди.

Алий шарайыбын кёрген адамгъа айтырын букъдуруп кьоймагъанды, кёзюне къарап, ачыкъ билдиргенди. Аллайны уа кёпле суймейдиле. Дерт этерге кюрешгенле болгъандыла. Сары улуну Акъбурун деп чаришледе алгъа баргъан, жарагъан аты бар эди. Кюнлени биринде жаулары аны урлайдыла. Танг аласында маллагъа къарай халжаргъа кирсе, – аты жокъ. Акъбашха билдиргенлей, ол да терк жетеди. Эки шуёх да алай эте тургъанлай, биреу келип, Сары улугъа: «Атынгы урлагъанларына жарсыдым», – дегенди. Аны эшитгенлей, Келемет улу: «Бу хапарны алыкъа экибизден сора адам билмейди. Не кесинг урлагъанса, неда аны юсюнден хапарынг барды. Бусагъатлай атны бери тапдырт», – деп, керохун аны мангылайына тиреп тохтайды. Аны хайырындан Акъбурунну иесине къайтарадыла.

Жамауатха жарагъан адам эди Алий. Кёп ахшы ишлери болгъанды. Гескентиден эл ичине суу тартдыргъанын акъсакълла бюгюн да айтадыла. Сары улу Быллымда сельпону таматасы да болгъанды. Колхоз кьураугъа да тири къатышханды. Къайда ишлеген эсе да, борчун тийишлисича тамамлап, тёгерегиндегилеге къарыуундан келгенича болушханды.

Келемет улуну урушну аллында жыллада тутхан эдиле. Ол андан къайтмады. Сары улу Алий а 1943 жылда тутулгъаны бла жокъ болуп къалды. Тамата жашы Магомед немец-фашистле бла къанлы сермешде эди, сержант чында. Феодосия шахар тийресинде бардырылгъан сермешледен биринде ауур жаралы болуп, госпитальда жатханды. Медсестраладан бири анга эки кере да къан берген эди. Андан сора жашдан бир тюрлю хапар жокъду.

Алийни андан сора да Аминат, Къасым, Саният, Разият, Кезийбат, Хусей деп сабийлери болгъандыла. Ёсе келгенлери бирер жерде юйор къурагъандыла. Къасым бир кезиуде Быллым совхозну мал мюлкюню таматасы эди. Хусей а Тырнауузда ремзаводда ишлегенди. Айтхылыкъ гюрбежичи ишде салыннган марданы юч кереден артыкъ толтуруп тургъанды. Бир жол Свердловск шахарда, иши бла байламлы бардырылгъан битеусоюз эришиуледе 2-чи жерни алып къайтхан эди. Бюгюнлюкде пенсиядады.

Экинчи суратдагъы кёрпе бёрклю Атаккуланы Гачыуну жашы Иссады. Сары улу Алийни бажасыды. Жанындагъы юй бийчеси Теуаналаны Уфжукъну къызы Асиятды. Исса да революциягъа къатышханды. Огъарыда атлары сагъынылгъан революционерлени биргелерине болгъанды. Ол аладан бираз жашыракъ эди. Алагъа, таматалагъача, хурмет этип, ууакъ-тюек жумушларына жарай тургъанды. Сары улу аны ол халын бек жаратханды. Урушдан къайтхандан сора къайын къызын анга бергенди.

Элдеде ара мюлке къуралгъанда, Исса колхозда ишлеп тургъанды. Отузунчу жылланы аягъында уа Бажыганда элни маллары бла тургъанды. Уруш башланнганда да анда эди. Малчылагъа башчылыкъ этгенди. Аланы къазауатха чакъыргъанларында, Къарачай улу Шакъман бла кеси къалады. 1944 жылны март айына дери турады анда. Жетинчи мартда уа юйге жибередиле. Ол кече юйлеринде къаладыла. Эрттенликде уа халкъны Азиягъа кёчюрдюле.

Исса юйюрю бла сюргонню кезиуюнде Къыргъызыны Фрунзе областыны Кант районунда жашагъанды. Ол анда уучуланы мюлкюнде ишлегенди. Къолундан келе эди да, кёплеге болушханды.

Урунууда болдургъан ахшы ишлери ючюн кёп кере саугъаланнганды. Ол санда 1945 жылда 6 июнда СССР-ни Баш Советини Президиумуну оноуу бла Сталинни майдалына кёргюзтюлген эди. Саугъаны уа къолуна 1948 жылда 29 январьда бергендиле.

Андан къайтхандан сора туугъан эли Быллымда тохтагъанды. Ара мюлкню жангыдан къууаргъа тири къатышханды. Элде завферма болуп ишлегенди. 1965 жылда ауушханды. Юй бийчеси Нюржан бла Халимат, Кезийбан, Лянифа, Лиза деп беш къыз ёсдюргендиле. Ала да бирер жерде юйюрле къурагъандыла. Бюгюнлюкде экиси дунияларын алышхандыла, къалгъанлары сау-саламат жашайдыла.

Атаккуланы Иссаны юсюнден къысха айтдыкъ. Хар заманда да болгъандыла халкъгъа жарагъан ахшы адамла. Заман озгъанлыкъгъа, ала эсде къаладыла.

Эгеуханны осал къылыгъын къойдуруу

Эгеуханны быллай бир къылыгъы бар эди. Баш иеси Жууаш бла даулашхан, урушхан кибик этип, бири биринден гитче юч жашчыгъын да алып, ата юйюне кетип къала эди. Кетгенде да, алай бош угъай, са-

бийлени чууунларындан тутуп, кычырыкъларын бардырып, сюркеп, уллу орамга дери элтип, алайда такси тутуп, ала асыры жилигъандан, жүрексингенлерине да къарамай, машинаны арт шинтиклерине атып, кеси уа аллына олтуруп, къоншу элге кетер эди.

Къоншу элде уа Шепшону юйюне такси ётсе, тийрени тиширыулары хунала башларындан аны ызындан къарар эдиле. Эгеуханны машинадан тюшгенин кёрселе, эки кьоллары бла башларындан тутуп, ары-бери чайкъай: «Оу кюнюм, биягъы бу къайтып келгенди. Энди уа не этейик, къайры къачайыкъ? Бу жол а къаллай бир турлукъ болур? Сабийлени жыйыгъыз юйге, къабакъ эшиклени этигиз, къадауларын салыгъыз», – дер эдиле.

Осал кылыгъы бла Эгеухан туугъан элинде къоншуларын да тарыкъдыра турады. Бирде орамда сабийлени къаты кюлюп ойнагъанларын жаратмаз. Арбазгъа ташла атадыла деп, жашчыкъланы къууар. Эки тиширыу хапар айта тургъанларын кёрсе: «Сиз мени юсюмден айта турасыз» – деп, алагъа да чамланыр. Ол ата юйюне къайтса, тынч, ырахат тургъан орам дауурдан толуп кылыучуду. Аны ючюн орамны тиширыулары кече жата туруп да, башха тилеклерине: «Я, Аллах, Эгеуханны эрине къайтар», – деп кьошадыла.

Бу тиширыу кеси аллай бир аман адам да туююл эди. Анасыны эгечи Гырманханнга бираз ушап, андан болгъанды алай. Эр кишисин жундурукъда тутхан, битеу элге сёзюн жетдире айланган аллай бир адам эди. Ол дуниясын алышханда, кёпле ох этген эдиле. Ма андан жетген къаны бузуп турады Эгеуханны, ансы кесини уа хатасы жокъ эди. Бирде асыры жарыкъдан, ай бла кюн кьоннган сунарса жаякъларына. Аллай кезиуледе эрине: «Э киши, бюгюн санга не аш биширейим?» – деп, аш юйден сёлешир эди. Жууаш да: «Охо, этиучюнгча, бир-эки локъум бишир да кьой, бек кыйналлыкъ туююл эсенг», – дер эди. Мыйыкъ туюнден а: «Анса, сен бешбармакъ неда хумужу хычынла биширип салыр эдинг», – деп мурулдар.

Тёзюмю кьуругъан Жууаш къатыныны ызындан былай айтды: «Сабийлеге кёзюм къарап, къауум кере юйюнге барып, келтирип тургъанма. Энди кетсенг, ала ючюн да сени излей барлыкъ туююлме. Иги сагъыш эт». Алай аман кылыкъ терк тюзелмейди. Тиширыу ата юйюне тебирейди.

Бир кюн, эки кюн, юч, сора ыйыкъ озады. Дагъыда бир ыйыкъ. Сабийлерине не бек тансыкъ болса да, Жууаш къатынына бармайды. Шепшону къоншулары уа, тилеклерибиз эшитилмей кьалды деп, жарсыйдыла.

Бир кюн орам бла ётюп баргъан уллу машина Жууашны хунасын ояды. Шофёр жаш, кечгинлик да тилеп, юзмез да, машок цемент да келтирип кетеди. «Тамбла келип, кесим къаларма», – деп. Алай Жууаш, ол келгинчи тёмей, ишни кеси башлайды. Растворун хазырлап, хунаны къалай тургъанда, къатынына къоншуда жашагъан кенг жууугъу алайтын ётюп бара болады. Жууукълашханда: «Салам алейкум, киеу. Кьол-

ларынг да быллай ишге иги ушамай, не кюреше тураса. Эгечибизни уа келтиралмадынмы?» – деп, масхара этерге кюрешеди.

Жууаш а, аны айтханы ачыу тийгенин билдирмей: «Тюнене атамы эгечи келип кетгенди. Къатыным кетгенди деп, аны къарасын кийип турма. Мен санга башха къыз тапханма: къылыгъы да ариу, кеси да суу сурат. Ол ыйыкъда аны санга келтирликбиз. Тёгерек-башны тап эт, тизгинин жый деп кетгенди, – дейди. – Ким биледи, аны бла иги келишип жашарыкъ эсек, – деп къошуп, къоншусуна да артыкъ эс бурмай, ташны кётюрюп, хунагъа орнатып тебирейди. Аны эшитген къоншу киши, бара тургъан жолундан бурулуп, ызына къайтады.

Жууаш низамны суйген адам эди. Жангыз бир кере окъуна, сылтау этип, ишине бармай къалмагъанды. Къуллугъу уа неди дегенде, колхозну баш бухгалтериди. Нёгерлеринден алгъа келип, тюнене этген ишин дагъыда бир къарап чыгъар. Экинчи кюн эрттенликде Жууаш ишине келсе, конторну аллында, кёзлерин да жерден алмай, бир тиширыу сюеле эди. Ол а кимди десегиз, биз таныгъан Эгеухан. Кёргенине иги ий-наналмай, эр киши, тиширыуну аллына барып:

– Астафируллах, не айланаса, не жюрюйсе? Бу заманга бери къалай жеталгъанса? Не жумуш бла келгенсе, огъесе ата юйюнгден къыстапмы жибергендиле? – дейди.

– Энди бир кере келтир. Андан сора кетсем, келтирмезсе. Кесим къайтыргъа уялгъан этеме, – деп, ауузу от чакъдырыучу Эгеухан, къулакъгъа шыбырдагъанча, ауазын аз эшитдирип, адамла келгинчи, алайдан кетеди.

Киши, эки кюнден барып, юйдегисин, сабийлерин да юйюне жыяды. Мында къоншула Жууашха ыразы болмадыла, андагъыла уа минг алгъыш этдиле, бу юйюр бир заманда чачылмасын деп, узакъ ёмюр тиледиле.

Андан бери кёп жыл озду. Сабийле да акъылбалыкъ болдула. Эгеухан а жумушагъанды. Алай анда-санда бир этиучюсюн эсине тюшюре, тырманны башлаучуду. Жууаш да, тынгылай кетип: «Ала, сени бир иги къылыгъынг болуучу эди – ата юйюнге кетип къалгъан. Аны да бир этмейсе», – десе, Эгеухан: «Аллах бирди, ауузуму тыялмасам да, юйюме уа кетерик туююлме» – деп, анга уа бек къаты болады. Аны эшитген сабийлери, бир бирлерине къарап, харх этип кюледиле.

Сюймекликге кертичилик

Бир жол чегемли, бахсанчы къызла да кийим тигип эришгендиле. Ким биледи, ол Бахсан жанындамы болду огъесе Чегемдеми? Аны тюзюн айтхан къыйынды. Бек усталагъа Гюлюйланы Уркъуят бла Жабелланы Жумарукъ саналадыла. Адамны ёлчемин ала турмай, былай бир къарап, анга кёре экиси да чепкен тикгендиле. Ызы бла Уркъуят, терини ийлеп, андан бёрк этип, барын да озады. Бир жол а къарачайлы къызла

бла бахсанчыла эришедиле да, анда уа кьылдан тьюме тьююп, Уркьют хорлайды. Алайды да, бу эки кьыз да тигиу жаны бла, халкъда айтычулай, кьан устала эдиле.

Ол эришиуде Уркьютны кьарындашы Гюлюйланы Хызыр (халкъда жюрюген аты Гамо) Жумарукь бла танышады. Бирде суймеклик бир кьргенлей окьуна жабышып кьалады. Былада да алай болду. Кьыз да, жаш да жюреклеринде жангы от тиргизилгенин ангыладыла. Уллу суймеклик башланды арада. Жаш, ишни кьепге соза турмай, келечиле жиберди.

Кьыз ыразылыгьын билдиреди. Былагьа неках этедиле. Некахны айгьа, он жылгьа, андан кьепге да этип болгьандыла. Туугьанлай окьуна сабийлеге неках этилип кьалгьанын да эшите турабыз. Былагьа уа жылгьа этилген эди.

Чегем ауузунда Думала элинде кьызла, кюн тууушда олтуруп, эшиулерин бардыра боладыла. Бирлери суйген жашыны лакьырда сьзлерин айтып, кьалгьанла да анга кьууана. Алай ариулукь, жашлыкь кюлдюрген тауушла кьепге бармадыла.

Думалагьа келген жолда бир атлы кьрюндю. Суудан ётюп, элге жетгенлей, тохтап, бираз тегерекге-башха кьарады. Кьызланы эслеген болур эди, сора атын ала таба бурду.

Жумарукь, аны кьргенлей: «Бу атлы манга келеди... Кеси да ачы хапар келтиредиди!» – деди. Аны эшитген кьызла шум болдула. Бирлери кьызгьа, экинчилери да келе тургьан атлыгьа аралып кьалдыла. Ол а, тюзюнлей келе келди да, кьызланы алларында тохтап, атдан тюшюп, Жумарукьну аллына барып: «Баям, ариу Жумарукь сенсе. Ахшы тенгим бла санга башха тюрлю келир акьыл бар эди. Алай муратла толмадыла. Татлы тенгим Гюлюй улу ажымлы ёлгенди. Санга быллай хапар айтмаз ючюн, бауурум бла жер кьыйырына сюркелирге хазыр эдим. Алай бахсанчы кьартла кьоймай жибергендиле. Мындан арысында башынга эркинсе» – деп, бурулуп,ызына кетди.

Гюлюй улу кьарыулу жаш болгьанды. Кеси да уста кьаячы эди. Бир жол Огьары Бахсаннга орусла жолоучула келедиле. Таулагьа, кьаялагьа ёрлеп, жер кере айланганла. Орусбий улу уа Хызыргьа алагьа жол башчы бол деп тилейди. Бу анга угьай деялмады. Тауладан бирине чыгып бара тургьанлай, кьар юзюлюп, барысы да анда ёледиле. Юч кюнден а неках болжалы бошалып, Жумарукьну Бахсан аузуна келтирлик эдиле.

Жумарукь суйгенини юйюне кьайгьы сьз бла да барды. Уркьютны ёшюнюне башын салып, кьеп жилиу-сыйыт да этеди. Суйгенин унутуп, ёмюрде эрге чыкьмазгьа да айтды.

Ариу Жумарукьну хапары уа тау элдеде кьепден-кьеп айтылады. Жашла кьызны тилей хурметли акьсакьалланы жибередиле. Сьзге уста тиширыула кьызгьа жашыртын келечилик айтадыла. Алай Жумарукь башхагьа барыргьа акьыл окьуна этмеди. Ол жашау зауукьлукьдан эсе, толмагьан суймеклигине кертичилей кьалды.

Жашла уа тилей эдиле. Он, жыйырма, отуз... Ненча жыйырма жаш тилеген болур эди ариу Жумарукъну?

Жюз жылдан артыкъ жашап ёлген эди Жумарукъ Булунгуда. Бир адамгъа да суюгенини юсюнден сёз айтмагъанды. Кёчгюнчюлюкде эгечинден туугъанла, эрге бармагъан тиширыугъа гюнях болгъаны Къуранда жазылады, Аллахны аллына не айтып барлыкъса, дейдиле. Ол а: «Суюгениме бермединг – деп айтырма» – деген эди. Ма алай сакълай эди ол суюмеклигини тазалыгъын.

Суу ёгюзню мюйюзлери

Ёмюрледен бери да айбатлыкъгъа махтау сала, назмучула, акъылманла алаамат сёзле айтхандыла, жырла этгендиле, макъамла къурагъандыла. Ала чырайлыкъны дунягъа къууат берген кюн, къарангы кечени жарытхан ай, жаз башында къарны жырып чыкъгъан жанкъоз гюл эм кёп башха сейир затла бла тенглешдиргендиле. Алай, не кёп сёз айтылгъан эсе да, хар кёргенинг сайын ариугъа бир жангы багъа биче бараса.

Заман жетип, ала кете барсала да, хапарлары уа ёмюрледе да айтылгъанлай турадыла. Хар миллетни да тарыхында, таурухларында да айтылып келеди ариу тиширыуланы юслеринден. Аны бла байламлы кёп юлгюле келтирирге боллукъ эди. Бюгюн а артыкъ эртте да болмагъан, шёндю уа аты унутула баргъан, кёз къаматхан бир малкъарлы къызны хапарын айтайыкъ.

Онтогъузунчу ёмюрню башында Огъары Малкъарда Кюнлюм элде ташдан къаланган уллу къалада юйюрю-юйдегиси бла Абайланы Алиймырза жашай эди. Аны биринчи къатыны Жанхотланы къызлары болгъанды. Ол, бир къыз, бир жаш тапханлай, кёп жашамай, ауруп ёледи. Къызны халкъда жюрюген аты Абайланы ариу къыз эди, жаш а аты айтылгъан Гергокъ болгъанды.

Бир къауум жыл озгъандан сора Абай улу экинчи кере юйдегили болады. Бу жол ол жашау нёгерге Орусбийланы Мусосну жашы Кертибийни къызын алады. Ол тиширыу да анга эки сабий табады: бир жаш бла бир къыз. Жашха Аздор атайдыла. Жарсыугъа, къызны аты белгисизлей къалгъанды.

Тукъумда жюрюген хапаргъа кёре, Алиймырзаны тамата къызы суу сурат болгъанды. Той-оюн болгъан жерден кёз тиймей къайтмагъанды. Къыз тигиу ишге да уста эди.

Муну хапары Тау артына да жетеди. Узакъ жерледен окъуна келип, аны тилеп тебирейдиле. Кесини багъасын билген къыз кёплеге бюсюремейди. Бир кере уа Гелиани тукъумдан бир эбизе бий келеди. Къыз аны жаратады да, анга барыргъа ыразылыгъын билдиреди.

Беш да Тау элде кёпге дери айтылып тургъан уллу той болады. Жюзден артыкъ адам келген эди келинликлерин элтирге. Абайлары да къонакълагъа иги тюбейдиле, къарайдыла. Асыралгъан бугъала соядыла,

уллу къазанлада бозала биширедиле. Кёп кечелени, кюнлени къонакъларына бир жукъдан керекли этмей къарайдыла. Таулу бийле да кеслерини къолайларын, кючлерин кёргюзтедиле. Ахырында уллу берне салып ашырдыла.

Къызны биргесине да кёп адам баргъан эди. Эбизеле да малкъарлыладан артха къалмай тюбедиле къонакъларына. Келинлерини ариулугъун кёргенлеринде уа, ол кесини арбазына келгенча, хар бири да бек къууаннган эди.

Кёп сыйлы саугъала къоллу болуп, бир ыйыкъдан малкъарлыла ызларына къайтдыла. Анда къалгъан къызны юсюнден айтханда уа, жарсыугъа, аны ёмюрю узакъ болмады. Жангы жерни хауасымы, суууму жарашмадыла, огъесе башха сылтауму болду, ол, ауруп, ёлюп къалады. Эки жаны да бек жарсыйдыла. Алай къадаргъа амал жокъду.

Бираздан Абайланы эбизе жууукълары келедиле. Саугъала келтиредиле. Кюмюш адырлары болады. Андан сора бир машок тазаланмагъан алтын, къара кюмюш, накъышла бла жасалгъан эки уллу мюйюз, дагъыда кёп башха затла. Ким биледи ол заманлада бу тийреледе аллай мюйюзлери болгъан малла жюрюген эселе да. Бюгюнлюкде уа ала жокъдула деп, арсарсыз айтыргъа боллукъду. Бизге жетген хапарлада бирле алагъа тенгиз ийнекидиле, башхалары уа суу ёгюзнюкюдюле дейдиле.

Ким биледи къайсылары тюз эселе да. Къалай болса да, аланы бек сыйлы саугъагъа санап келтирген эдиле иелери. Мюйюзлени узунлукълары 80-шер сантиметрди, хар бирини ичине уа 3 литрден артыкъ суу сыйынады.

Андан бери жюз элли жылдан атлагъанды. Адамла тууа, тёлюле бир бирлерин алышындыра барадыла. Абайланы ариу къызларын таныгъанла эртте дунияларын алышхандыла. Хапар а таурухха айланып къалгъанды.

Биз айтхан хапар керти да болгъанына уа эбизеле келтирген адырладан бир къауум сакъланнганлары, ол эки мюйюз да шагъатлыкъ этедиле. Бусагъатда мюйюзлени кюмюш накъышлары жокъдула, ала кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында сатылгъандыла. Кеслери да, озгъан заманланы тилсиз шагъатларыча, энтта да тукъумда турадыла. Аланы кёрген сейир этеди, не зат болгъанын сорады. Иелери да, эринмей, ариу къызларыны жарсыулу къадарыны юсюнден айтадыла.

Таурух

Мындан кёп жыл алгъа Жаттай деген бир огъурлу киши юйюрююйдегиси бла тау эллерибизни биринде жашагъанды. Ташдан къаланнган тюплю-башлы юйю, къойдан, тууардан толу узун халжарлары. Ариу юй бийчеси Маржанат бла юч жаш ёсдюреди. Жашлары Хасанны, Мухтарны, Халимни къатын алыр заманлары жетгенди. Жетгенди дегенде

да, озуп окъуна барады. Кеслери уа, не айтдыраса, малчыла, чалгычыла, ишчи жашла. Санларында, сыфатларында адам сылтау тапмаз. Кенг жауурунлула, къара мыйыкълыла, арталыда аракъыгъа, тютюннге къатышмагъанла. Хайт деген къызла умут этген жашла.

Болсада быланы бир шарайыплары барды. Ол да неди дегенде, заманны озуп баргъаныны къайгысы этмейдиле. Юйдегили болмайдыла. Ата, ана, жууукъ, ахлу жайылып, оноу этип, жазда алайыкъ деселе, жашла болжалны кюзге кёчюре, кюзге деселе уа – жайгъа ата, жыллары алай бла оздура барадыла.

Элни аягында уа Сегизайланы Къасым жашагъанды. Аны уа къызлары суу суратлача ариула болмасала да, суюдюмлюле эдиле. Ала жетгенли, аналарыны къолу сууукъ суугъа тиймегенди. Аталарына бичен ишлерге окъуна болушхандыла. Тау этеклеринде, узун дуруланы ызларындан туруп, дырын жыйгъан кезиуде, ючюсю да бирча жырлап тебиреселе, таудан эннген аязчыкъ тохтап, алагъа тынгылагъанча, тегерекни шошлукъ басханды.

Бир жол Къасым, акъ башлыгъын да белине къысып, гулоч таягъын да къолуна алып, кёпюрден ётюп, кюнлюм жанына тебирейди. Кюн чууакъды, къызыуду, жолда адамгъа тюбеп, бираз хапар айтхынчы, къарт сюеклени жылытады. Жолукъгъанларына кими бла къысха хапар айта, кимине къургъакъ салам бере, къарт кюнлюм ныгъышына жетеди.

Ныгъышны берекети акъсакъалла лахор эте турадыла. Туудукъла уа арлакъда ашыкъ ойнайдыла. Чамчы Хожа да алайдады. Ол аны аты туююлду. Тюз атын эртте унутхандыла. Лакъырдачы, оюнчу болгъаны ючюн Хожа дегендиле да, битеу эл ол атын айтадыла. Суюмейди Къасым аны. Жаратмады чамчыны алайда болгъанын. Сёз да айтмай, къаты бла ётюп кетсенг окъуна, уллу-гитче дегени жокъ, ачы тили бла бир къапмай неда бир чам жыр такъмай къоймаз. Артда уа, Хожа былай айтахан эди деп, элде хапар жюрюр. Аны аузуна бир тюшсенг, тейри, эл жомакълыкъ этер. Къайсы да, андан къоркъуп, ол болгъан жерде кесин тап жюрютюрге кюрешеди.

Къасым, ныгъышха жетгенлей, акъсакъаллагъа салам берип, алайдан ётюп кетер акъыл этди. Алай ол суннганча болмады. Хожаны тили тутулса эди. «Алан, тёбенни не айланаса, не жюрюйсе, не жумушунг барды бу тийрелени адамына? Кёпден бери да булут басып, къуруда жауун жаууп тургъан элибизге кюн тийдирдинг». Аны эшитген Къасым: «Аллах юйюн къурутурукъ, не акъыл бла сора болур?» – деп, ичинден сагъыш этди. Болсада жумушун а айтды: «Къарт эшегим жардан кетгенди. Малчыкъларыма кырдык келтиралмай къалгъанма. Эшек сатып аллыкъ эдим. Кеси жаныбызда соргъанма, жокъду. Бери уа эшек сатхан адам излей келгенме. Бу жанында аллай адам болуп биле эсегиз, айтыгъыз», – деди.

Адамла, бир бирлерине къарап, сагъышха къалдыла. «Тейри, анда болур эди, мында болур эди», – деп, кёкбашлары болгъан эллиле-

ни атларын саггынадыла. Аладан алгъаракъ болуп, сёзню Хожа башлады.

– Оллахий, билген этгенча, бек тап окъуна келгенсе. Бу орам бла энишгерек барып, онг жанында тюплю-башлы юй барды. Андан сора былайда аллай уллу журт жокъду. Ол Жаттайны юйюдю. Тюзюнлей анга бар. Аны юч «гырайты» барды. Андан башха бу тийреде аллайлары болгъан жокъдула. Анга жолукъ, ол санга угъай демез.

Къасым, хапарны эшитгенлей: «Бу санттайдан да бир акъыллы сёз чыкъды», – деп, Жаттайны юйю таба тебиреди. Ныггышдагъы акъсакъалла уа мыйыкъ тюплеринден ышара къалдыла.

Къасым, тюплю-башлы юйге жетип, арбазгъа кирди. Аны иеси жашлары бла бичен къалай тура эди. Салам бергенден сора, къонакъ юйню иесине: «Алан, Жаттай, эшегим ёлюп, кырдык ташыргъа онгум болмай къалгъанды, сатып алыргъа аллай бирин излей айлана эдим. Ныггышда адамла сенде юч гырайт болгъанын айтхандыла. Аладан бирин окъуна сатсанг эди манга», – деди.

Аны эшитген жашла, аталары да дынг сирелип къалдыла. Бираз эс жыйгъандан сора, Жаттай: «Хожа уа алайдамы эди?» – деп сорду, ишни болушун ангылады. Жашларына да кезиу-кезиу къаш тюйюп къарады да, къонакъны да алып, юйге кирип кетди.

Бираздан экиси да чыкъдыла. Жаттай сабыр акъыллы киши эди. Жашларымы атлары, гырайтлагъа айланнгынчы, тюз оноу кереклисин ангылайды. Ала элге сёзлюк болмасынла, эшекни уа бёрю да ашайды, андан уллу къоранч Аллах бермесин деп, кёкбашны иерин, жюгенин да салып, башындан тартып, орамгъа чыгъарды. Сора, бираз ашырайым деп, ныггышха дери келди. Андан ары Къасым эшекге минип кетди. Жаттай ныггышда къалады. Хожаны къатына олтуруп: «Аллах санга ыразы боллукъ, бу огъурлу адамны сен ийген кёреме. Арт кезиуде жашла, эшегинги да кетер, ишни да къой, юйюнде олтур деп, тырман этип тура эдиле. Мен а кимге берирге билмей тура эдим. Сени хайырынгдан, ол ишим да тынгылы болду. Сау къалгъын сен», – деп, чамчыгъа алгъышла айтып кетди. Акъсакъалла уа Хожа таба къарап кюлдюле.

Жаттай юйге жетгенлей: «Эл жомакълыкъ-жырлыкъ этдигиз, бетими жойдугъуз», – деп, жашларына тырман этди. Сора эгечи Лязиматха тамата къарындашы Сахадинни чакъыртды да, ючюсю да бирге олтуруп, кёп оноулашдыла. Экинчи кюн Лязимат Къасымлагъа тебиреди.

Бир ыйыкъдан Жаттайны тамата жашы Къасымны къызын алды. Жыл да озгунчу, бирси эки къарындаш да къалгъан эгечлени юйлерине келтирдиле. Юйлю-юйдегили болуп, тынч-ырахат жашайдыла. Алай бла, Хожаны хыйырындан, жаш адамла юйюрле къурадыла. Бир-бирде сандыракъ да этеди иги иш.

Кеч табылган насып

Аскербий бла Зарият бир жыллыкъладыла, бир элде туугъандыла, ёсгендиле, жашагъандыла. Жашагъандыла десек да, Аллахха шукур, бюгюнлюкде да сау-саламатдыла. Жыл санларын айтханда, алтмышдан атлап тебирегенди. Алай, жарсыугъа, юйюр къурамагъандыла. Кеслери жангыз бирер юйде, бир орамда турадыла.

Жыл санлары келгенликге, алыкъа тиридиле, субайдыла. Тизгинлерине къарасанг а, жаш келин бла киеу да сукъланырла. Акъ шинли, иничкебел узун адамла. Аскербий сакълал-мыйыкъ къырмай не уа сахтиян чурукъларына жау сюртмей орамгъа окъуна чыкъмаз.

Зарият а хар заманда да тизгинли тиширыу эди. Кеси да бир кюн кийгенин экинчи кюн киймез. Чачын кюмюш бет ала башлагъан эсе да, эшмелеге жыйып, аркъасы бла жиберсе, тобукъларына жетеди. Жюрюшюне къарасанг а – элде эм ариу къызла сукъланырла. Тюз да малкъарлы бийче.

Бу экисини юслеринден элде хапар жюрюй турады. Сабийликден къоншулукъда жашап, бир бирни билип, танып болгъандыла. Ёсгенден сора уа суйгендиле, жашауларын бир этерге оноулашхандыла. Уллу, гитче да быланы тойлары къачан боллугъун сакълайдыла.

Жаз да озду, май да кетди, терек чапыракъланы алтын бояугъа алдыра, кюз да жетди. Ташыуул да бошалды, малла да таудан элге жыйылдыла. Къыркъауузну ахыр кюнлеринде Аскербийни атасы, анасы, жууукълары да оноулашып, элде, тукъумда да бек сыйылы адамладан келечиле къурап, къызны юйюне жибередиле.

Ала къызны адамларына жолукъдула, жумушларын айтдыла. Жашны юсюнден кёп ариу шартны келтирдиле. «Биз аны махтап этерик жокъду, бизден аз сиз да билмейсиз», – дедиле. Къонакъла сёзлерин бошагъандан сора, жууап сакълайдыла.

Былайда хапарыбыздан бир жанлыракъ бурулайыкъ. Энди аллай тиширыула бардыла, эрге баргъынчы, андан жууаш болмаз дерсе, киши юйюне киргенден сора уа, кимни айтханына да къарамай, битеу оноуну къолгъа алгъанла. Айхай, оноулары да тюз болса эди уа, ол кеслери тутхан болсун ансы. Зариятны анасы Ханшият да аллайладан эди. Муну эсине не тюшдю эсе да, эки жаш адам бир юйюр къурагъа ыразы болгъанларын билип тургъанлай: «Мени Зариятымы да бир хатасы жокъду. Эл багъасы къызды, юйреннгени, ариулугъу, этими кимден да аламан. Патчахны жашы болса да, сары алтын ол эсе да, ай суратлы, кюн сыфатлы къызымы бир тилегенлей берип къояллыкъ тюйюлме. Энтта да бираздан келирсиз, андан сора кёрюрбюз», – деди.

Келечиле, чакъырылган къонакъла да жууапны эшитгенден сора, суу къуйгъанлай болдула. Бир бири ызларындан тизилишип, юйден чыгып кетдиле.

Жууапны эшитгенде, Аскербийни анасы да тынгылап кьалмады. – Огъесе, андан аман сабий ёсдюргенбиз да биз. Не айыбын кёргенди, атасы эсе – эл багъасы киши. Мен а къайсы къатындан хомухма?! Не уа тукъумуму артыкъды бизден? Тейри, тогъуз атагъа дери санайбыз. Алай эсе, кызын мени жашымдан игиге берсин. Мындан арысында, Ханшият келип, баш уруп, кечгинлик тилесе да, аны кызы мен жашагъан жерге аягъын басмаз», – деп, къаты ачыуланды.

Элде жашла, бир тилли болгъанча, нёгерлерине хурмет этип, Зариятны киши да тилемеди. Аскербий да башха адам бла юйюр къурамады. Алай эте, жылла оздула. Атала, анала да дуниядан кетдиле. Зарият бла Аскербийни тенглери бирер жерде юйюр къурадыла, сабийли – баллийли болдула. Бу экиси уа кьалдыла алай. Былагъа акъыл юйретирге адам табылмады, кеслери кеслерине оноу да эталмадыла.

Бир кюн Аскербийни шуёху Исмайыл келин келтиреди. Тойгъа жууукъ-ахлуну, тийрени да чакъырады. Аскербий да келеди, абаданла бла ич отоуда олтурады. Тиширыула уа берлакъдадыла. Зарият да нёгери бла андады. Ачылгъан эшикден эр кишилени кёрюп турадыла. Ичгени татыгъанмы болур эди, Аскербий, тапчаннга таянып, жукълап къалады. Зарият аны эслейди. Сора, бир жаш адамны чакъырып, анга бир затла шыбырдайды. Ол а нёгери бла Аскербийни кьолтукъ тюплеринден кё-тюрюп, юйлерине алып кетедиле.

Аны уа юйню иеси Исмайыл кёрюп турады. Экинчи кюн юч-тёрт кьоншусун, байбийчесин да чакъырады. Сора хапарын башлайды. «Биз тийре да, адам да туююлбюз. Къачан эсе да бирде эки къарангы тиши-рыу терс оноу этип, сабийлерини жашауларын бузгъан эселе, бюгюн-люкде аны тюзетирге не чырмау барды? Кесибизни болумсузлугъубуз! Хар бирибиз юй жарсыуладан чыгъып, тегерек-башха къараялмай кьал-гъанбыз. Сен, нёгер да эт да, Зариятха бар, хазырла, бу ингирде аны Аскербийге элтирикбиз. Шёндю уа биз ары ётейик», – дейди.

Ма, алай бла, кёп жылладан бери сакъланып тургъан оноу этилип, эки суйген бир юйюр къурадыла. Элде уа уллу къууанч болду. Асыры кёп адам жыйылгъандан, арбазда угъай, орамда бара эди той. Манга да болургъа тюшдю анда. Бахсан боза ичдим, хумужу хычинле ашадым, уллу зауукълукъ алып, ызыма къайтдым.

Къабакъ

Къара-Суудан Бызынги таба эки кычырым чакълы барсанг, жолну онг жанында бир алапат чучхур барды. Анга Тыжынты дейдиле. Бий-ик, кысыр къаяны кёп жерлеринден ууакъ суучукъла чыгъып, бирге жыйылып, тапкадан тапкагъа секире, жолдан ётюп, Холам черегине кьошуладыла. Аны аллында ташладан ариу хуна ишленипди. Алайтын ётген жолоучу чучхурну чокъуракъ сууундан ичмей, аны бла кьол-бет жуумай хазна кетмейди.

Алайдан дагъыда эки-юч кычырым баргъанлай, юлкюле бла кыйын терекле басып тургъан тикде эски журтланы хуруларын кёрюрге боллукъду. Бурун заманлада алайда Къабакъ деген эл болгъанды. Анда кёп адам жашамагъанды. Холамлы къарт айтханнга кёре, эки жыйырмадан аз артыкъ юй болгъанды.

Кёп жылланы ичинде желле жалай, жауунла да жууа, кыуругъан журтланы тюп эте барадыла. Бу биз айтхан элчикни да.

Къабакъ эл Холам ауузуну бек тар жерлеринде орналгъанды. Бюгюнлюкде жол аны баш жаны бла баргъаны себепли, ол хазна эсленмейди. Алгъын а жол черек боюну бла эди. Тюзюнлей суу жагъаладан тик тешиле башланадыла, аланы башлары уа – чынгыл кыаяла. Жашау этерге да бек тарды былайы. Болсада алайда адамла, юйле ишлеп, жашап тургъандыла. Нек? Жер табылмагъанданмы, огъесе аны башха сылтаууму барды? Кеси уа кыачан кыуралгъан болур?

Бу соруулагъа жууапла этерге кюрешейик. Къабакъ эл бла байламлы халкъда таурухла жюрюйдюле. Аладан бир-экисин айтайыкъ.

«Къабакъ» дегенни малкъар тилде бир ненча магъанасы барды. Аладан бири эл деген магъананы тутады. Сёз ючюн, нарт сёзде «Атны игиси къабакъда болур, адамны игиси жомакъда болур», – деп айтылады. Неда: «Махмутну эгечи огъары къабакъда жашайды», – дейбиз. Алай бла бу сёз бизни хапарыбызда эл деген магъананы тутады.

Андан сора да бу сёзню уллу эшик деп ангылайбыз. Аны этсек, арбазгъа адам, мал, жаныуар кирмейди. Холам-Бызынгы черек жагъасында орналгъан эл да тарны жаудан сакълай эди. Къабакъчыла кёрмей, билмей, Холам-Бызынгы жанына адам ётмегенди. Башхача айтханда, кыалауурча салынган элди.

Болсада бу Холамдан да эрттегили эл эди деген хапар да барды. Адамла алайда жашай тургъандыла да, бир жыл ёлет кирип, жартысы андан кыырылып, кыалгъанлары уа кёчюп кетгендиле. Ким биледи, кыйсы жанын сайладыла? Таунуму огъесе тюзюню?

Башында айтханыбызча, Къабакъ эл орналгъан жерни бюгюнлюкде юлкюле, агъач басханды. Алай тургъан жери уа алыкъа белгилиди, табаргъа боллукъду.

Дюгерли къарт таулуланы юслеринден жырлай эди

Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Россей бла Тюркню арасында Балкан жарым айрыкамда баргъан урушха дюгерли жаш Къарабугъаланы Ислам да кыатышханды. Ол орус аскерде кыуллукъ эте эди. Аны офицер чыны болгъанды. Бир жол кызызу сермеш баргъан кезиуде жаш, жаралы болуп, жесирге тюшеди.

Муну тутхан аскер бёлюмню таматасы Тюркню Тенгиз кючлерини полковниги болгъанды. Ол пленнге тюшгенлени барысын да ким, не миллетден, кыйсы жерледен чыкыгъанларын тинтеди. Дюгерли аскерчи

сыйлы тукъумдан болгъанын билгенден сора, анга башхаракъ къаргъанды. Аны саулугъуна бакъдыргъанды. Уруш бошалып, арада мамыр жашау башланган кезиуге дери юйюнде тутханды. Чекден ётерге эркинлик болгъанда уа, была экиси да Кавказгъа келедиле.

Урушда тас болгъан жашыбыз табылгъанды деп, Исламны жууукълары, элни адамлары уллу той этедиле. Тюрклюге да иги къарайдыла. Къонакъны, тауда-тюзде да айландырып, жууукъ-ахлу бла, ол тийрени жери бла да шагъырей этедиле.

Тюрклю жаш Дюгерде айдан артыкъ турады. Элине, журтуна къайтыргъа тебирегенде, Къарабугъаланы Фатиматны жаратханын, эркинлик болса, аны алып, биргесине элтиригин шуёхуна билдиреди. Ол да кеси жанындан ишни болушун юйюнде айтады.

Тукъумну таматалары, эслилери жыйылып, оноу этедиле: «Тили башха болгъанлыкъгъа, дини бир, санында-чархында кыяу кёрмейбиз, жашыбызны да ёлюмден къутхаргъанды, биз мындан къачар сылтау жокъ. Энди жашагъан жери узакъды десенг, хау, алайы барды. Алай, жууукъда, кенгде болса да, эрге баргъан кызыны юйю тышындады. Бу иште ол чырмау туююлду, жашны тилегин ыразы этерге керекди», – деген акъылгъа келедиле.

Уллу той этип, Къарабугъалары кызыларын тюрклю жашха береди-ле. Жангы юйдегили болгъанла жолгъа тебирегенде уа, эгечибиз башха миллетни тилине, адетине, тёресине юйреннгинчи, эрикмей турсун деп, Исламны 5-6-жыллыкъ жашын Ибрахимни ала бла иедиле.

Дюгерли киеу, юйюне жыйышхандан сора, ишине къайтханды. Бир заманда Тюркню аскер министри болуп тургъан хапары да барды. Къайынын да унутмагъанды. Аны да аскер окъуугъа салгъанды. Андан тышында да, жаш жия къобузну уста согъаргъа да юйреннгенди. Дюгерге уа, окъууун да бошап, жетген жаш болгъандан сора, XX ёмюрню аллында къайтханды.

Келгенлей окъуна патчахны аскеринде къуллукъ этерге тохтайды. Кёп да бармай, Биринчи дуния уруш башланады. Германияны аскерлери бла бардырылгъан сермешлеге къатышып, аладан да сау-саламат къутулгъанды. Революцияны заманында большевикле жанын сайлагъанды, Къызыл аскерде къуллукъ этгенди. Власть тохташып, граждан уруш бошалгъандан сора, элине-журтуна къайтып, бир къауум жыл Дюгерде жашагъандан сора, Нальчикге кёчеди.

Къарабугъаланы Ибрахим 103 жыл жашап ёлгенди, Барамтада (Вольный Ауулда) асыралгъанды. Муну барын да айта келгенибиз, ол уста жырчы да болгъанды. Кёп нарт жырланы кёлден билгенди. Магнитофон кассетагъа жазылып къалып, ол айтып, эки эрттегили таулу жырланы хапарына тынгылагъан эдим.

Биринде Огъары Малкъардан Айдаболланы Шаулукъ бла дюгерли жаш Асланбекни юсюнден барады сёз. Биринчи малкъар бийледен эди. Малы-мюлкю, харекети-ырысхысы кимден да кёп. Кече-кюн демегенлей, кёз кысмай, бир къауум адам сакълагъан уллу жылкысы да бар.

Аны уа Айдабол улу элден узакъ болмагъан жайлыкълардан биринде тутады. Ол заманлада башха малдан эсе атланы урларгъа суйгенле кѣп болгъандыла.

Аны ючюн Шаулукъ, айтханыбызча, жылкысын элден узакъ жибермей тутханды. Бир жол, не къуууму болгъан эсе да, ол халкыны юйюне жыйгъанды. Узакъдан, жууукъдан да кѣп адам келгенди. Арбазда малла союладыла, къазанла асыладыла. Отоулада, хант къангада олтуруп, таматала алгъыш этедиле. Той-оюн къыстау бара тургъан кезиуде Шаулукъну антлы шуѣху Асланбек да жыйыны бла жетеди.

Алайдагъы адамладан биреуленни шуѣхуна жибереди. «Быллай-быллай адам келгенди, бар, билдир», – дейди. Ол адам, терк окъуна барады да, Шаулукъха хапар айтады. Айдабол улу хант къанганы баш жанында олтурупду. Сол жанына, онг жанына къарайды да, тышына чыгъама десе, олтургъанланы бир жартысын къобарыргъа тюшеди. Сора келечиге айтады былай: «Асланбек мында къонакъ туюлдо. Бу аны кеси юйюдо. Тююнлей бери ѳтсюн, нѳгерлерине уа жашла къарарла».

Дюгерли жаш шуѣхуну ол жууабын жаратмады. Дагъыда адам ийди. «Сиз мени ким болгъанымы тюз ангылатхан болмазсыз. Мен дюгерли Асланбекме. Айтыгъыз, ангылатыгъыз. Мен аны былайда сакълагъанымы билдиригиз», – дейди. Айдабол улуну энди айтханы да былай эди: «Халымы кѳресе. Бу адамланы юслери бла чыгъар онгум жокъду. Айт, бери келсин».

Асланбек экинчи кере айтдыргъанында да, Шаулукъ муну аллына чыкъмагъандан сора, ачыуланып, жыйыны да алып, ызына тебирейди. Жолда кетип бара, муну башына аман акъыл киреди да, къалауурларындан онглу болуп, сыйырып, Айдабол улуну жылкысын сюретдиле.

Къуугъун келип, болгъан ишни Шаулукъха билдиреди. Муну уа асыралып тургъан ажири болгъанды. Терк окъуна аны хазырлап, сауут-сабасын да алып, гудучуланы ызларындан тебирейди.

Жууукъ-ахлудан Шаулукъну биргесине барыргъа суйгенле да болдула. Алай Айдабол улу: «Мени антлы нѳгерим, бек ышангылы тѳнгим манга итлик этгенди. Аман, иги бла болса да, арабызны кесиби айырыргъа керекбиз», – деп, адам алыргъа унамай, жангызлай чыгъады.

Кѣп заманны ичинде къарангы бауда асыралып тургъан къаратор ажир, бурун тешиклеринден къыстау тылпыу чыгъара, кесин тыйдырмай барады. Бираздан Шаулукъ гудучуланы жетеди.

Дюгерли да жигит улан эди. Дагъыда атхан огъу жерине жетген уста мараучу болгъанды. Алгъа бу Шаулукъну бугъуп атаргъа умут этеди. Гола ташны артында тохтап, Айдабол улу келир жол таба къауалын буруп сакълайды. Нѳгерлери уа, жылкыны сюрюп, арлакъ ѳтгендиле.

Ол да кесин алайгъа иги да орнатып бошагъынчы, ол тийреге, атын да сапын кѳмюкге алдырып, Шаулукъ жетеди. Сора, бугъуп тургъан адамны эслеп къойгъанча, ташха жете бара, атны жюрюшюн бираз тынч этеди. Аз-аздан ушкок да атылып, окъ да жетер жерге жууукълашады.

Ташны кьатына жетгенлей, ажир жеринден тепмей кьалады. Ол бир зат сезгенин ангылап, Шаулук: «Асланбек, чыкъ», – деп селешеди.

Дюгерлини онгу бар эди бугьуп тургъан жеринден Шаулукну атып уругъа. Алай ол аны этмеди. Ким биледи, кеп кере шуехуну юйюнде аны анасыны кьолундан туз-гыржын ашагъанымы эсине тюшген болур эди, огъесе экиси да жугьутур уугъа жюрюген заманларымы? Тенгин бугьуп атаргъа бетими жетмеди?

Кьалай болгъан эсе да, Асланбек чыгъады, барып, Шаулукну аллында сюеледи.

– Ай, осал а, бек сюйгенингден бек кюй дегенлей, сенден ышангылы адамым жокьду деп тургъанымлай, бу айыплы ишни кьалай этдинг, жер, жарылып, сени нек жутмады? – дейди Айдабол улу, тенгини бетине кьарап.

Асланбек кезлерин жерге ийип бираз турду да, сора, башын ёрге кётюрюп, былай айтды: «Жыйын болуп келгенде, аллыма чыгъып тюбемегенинг ачыу тийди, жаныма бек тийген эдинг. Малкьарлы шуехум бизни эл кыйырында окьуна сакьларыкьды, кёрюрсюз ол кьаллай жашды деп, нёгерлериме жол узуну махтанып келген эдим. Сен а не этдинг манга? Кьабакь эшигинги кьатындан эки кере айтдыргъан заманда окьуна, хант кьангада олтургъан сылтауну этип, аллыбызгъа чыгъып тюбеялмагъанса. Тюзюнлей юйге кирип барсам да жарарыкь эди, биринчи кере бармай эдим мен ол арбазгъа. Алай ишни болуру болгъанды. Энди аны биз артха кьайтаралмайбыз, мынга башха амал жокьду, жаланда кьан бла жуууп тазаларгъа керекбиз».

– Да, алай эсе, биринчи сен ат. Итлик этгенсе. Бюгюнден арысында мен сени кесиме тенг этмейме. Ал кьауалынгы кьолунга, – дейди Айдабол улу.

Асланбек атыны тагъылып тургъан жерине барып, анга минип кьайтады.

– Угъай, бу иште мени терслигим кепдю, сен биринчи атаргъа эркинсе. Алгъа сен ат, – деп, дюгерли жаш кьаты болады.

Кюн, кьая башларын кьызарта, таула артына ауа башлагъан кезиудю. Малкьар бла Дюгер чекде жашил кырдык басхан бир ариу ёзенде кепден бери шуехлукь жюрютюп тургъан, бюгюн а кьанлы жаула болуп, эки жаш адам бетден-бетге кьарап, бираз сюелдиле. Сора алгъа Шаулукну, ызы бла уа Асланбекни жанындан атылгъан ачы ушкок тауушла алайдагъы шошлукьну буздула.

Айдабол улу жиберген окь дюгерли Асланбекни жан башын чачдырады. Аны кьызыу кьоргъашини уа шуехуну кёкюрегине чанчылады. Атларыны жалкьаларына жабышыргъа кюрешгенликге, кьарыу аладан кетеди. Эки жаш да бир бири ызындан жыгъылдыла. Кырдык кьызыл кьаннга боялады. Кенг жауурунларын жерге жабышдырып, ахыр кере кюнню ызындан кьарай, Айдабол улуну кезлери энди ачылмазча кьысыладыла.

Жырны ахыры уа былай бошалады: ол кюн Айдаболланы Шаулухну ахыр кюнню эди. Асланбекни уа нёгерлери юйюне элтдиле. Алай анга да сау болмазлыкъ жара салыннган эди. Ай да жашамай, ол да ёледи.

Дюгерли къарт айтхан жырда эки тенгни – малкъарлы жаш Айдаболланы Шаулухну бла Асланбекни, къадарлары алай бла бошалады.

Таулу болуп ким эшитмегенди Къанаматны жырын?! Къартны экинчи жыры олду. Башхалыгъы неди? Къашхатау тийресинде акъсюек тукъумдан эки къарындаш – Къасболат бла Къанамат, жашай эдиле деп, жыр алай башланады. Жашау къыйын эди. Халкъны кёбюсю къолайсыз эди. Ачдан-жаланнгачдан къыйналгъанды. Была байланы-бийлени мюлклерине, казнаны хазнасына да къол жетдире тургъандыла. Кеслери хайырланнгандан артыгъын къарыусузлагъа, жарлылагъа юлешип болгъандыла.

Власть органла ызларындан тюшгенлеринде уа, былагъа къачаргъа керек болады. Къарындашла Тюркге ётерге оноу этедиле. Аны ючюн а былагъа къагъытла керек боладыла. Аланы къайгысын этип, Къанамат бла Къасболат ана къарындашларына Къарачайгъа ётедиле. Ол былагъа жарыкъ тюбейди. Жашла нек келгенлерин айтханларында: «Ол мени къолумдан келлик иш туйюлдю. Алай мен сизни биреуге жиберейим. Ол да сизни жууукъ адамыгъызды. Анга барыгъыз, менден эсе, сизни жумушугъузну ол тынгылы этерикди», – дейди.

Къасболат бла Къанамат ана къарындашлары ийген адамгъа барадыла. Жашлагъа ол да жарыкъ тюбейди. Ашатады, ичиреди, жер этип, къонакъланы жатдырады. Быланы уа иги сауутлары болгъанды: ушкочлары, къамалары. Къарындашла жукълап тургъан кезиуде ол жашланы сауутларын букъдурады. Сора, тышына адам чыкъмазча, эшикни къаты бегитип, барып, органлагъа билдиреди.

Кечени бир заманында Къанамат юйню босагъасы къан болуп, аман тюш кёргенме деп, къарындашын уятады. Ол а тюшге артыкъ ийнаннганладан туйюл эди. «Тюш ётюрюкден жаратылгъан бир затды. Жат, жукъла, солу, тамблагъы кюнню оноуу да этилир», – деп къойду.

Эрттенликде юйню тегерегин орус къазакъла алып тургъанларын жашла кёрдюле. Сермеп сауутларына узалдыла. Тапмагъанларындан сора бушуу-бушман болдула. Къанамат, уруп, эшикни бузуп, отоудан чыгъады. Алайда уа юйню иеси бугъуп болады да, жаш чыгъа келгенлей, кюрек бла уруп, башын жарады. Къаны тегюле тургъанына да къарамай, Къанамат ол адамны бууады. Алайдан чыгъа келип, къазакъладан да эки-юч адамны ёлтюреди деп, жыр алай бошалады.

Къанаматны Малкъарда жүрюген жырыны дюгерли къарт жырлагъан жырдан башхалыгъы неди дегенде, башында айтханыбызча, эки къарындаш жанларына къоркъуу тюшгенде, Тюркге, Стамбулгъа кетерге дегендиле. Биздеги жырында уа Арисейге ётейик деп айтылады. Дагъыда бир жерине эс бурайыкъ. Жырда быллай жери да барды: «Къашхатау тийресинде акъсюек тукъумдан эки къарындаш жашай эди», – деп.

Бу жырны тюзю дюгерли къарт айтханча окъуна болур. Нек дегенде, бизни жаныбызда бир-бир жырланы революциядан сора тюрлендирилгенлерини хапары барды. Алайды да, Малкъарда этилген жырла Дюгерде да жырланнгандыла.

Кёкню саугъасы

Кюн таула артына ауа, ахыр кере таякълары бла къая жухланы, шишлик этерге хазырланнган мыдыхны ышыргъанча, къызарта башлагъанды. Элден бир жанлыракъ тургъан жангыз юйню арбазын ашхам ауанасы жаба тебирегенди. Тауладан эннген суху желчиг а къыстау баргъан черекни тауушун битеу ауушха жаяды.

Заманны ауурлугъу гуппур этген къатынчыкъ, уллу къара жаулугъун да аркъасына къаплап, босагда олтургъанлай, сол къолун да жаягъына тиреу этгенлей, сын болгъанча, къарамын тардан келген жолдан айырмай, мудах олтурады.

Кёп турлукъду ол алайда. Жаланда кёз байланнгандан сора, сууукъ аяз сюеклеринден да ётюп, жилигине жете башласа, жан-жанына чонкъая-чонкъая, юйюне кирликди.

Нек эсе да, башха заманладача болмай, тиширыу бюгюн тышында кёбюрёк къалды. Аны сагъышларын бёлмейик дегенча, арбаздагъы алма терекни чапыракълары аязда шош, тарыгъыулу шыбырдайдыла.

Ма кёп замандан бери алай ётеди аны хар кюню да. Эрттенликде турур, биягъы жерине олтурур да, къарамын ол жанына бурур. Бирде уа, элгенип уяннганча, жеринден терк къобар, сол къолун мангылайына салыр да, ол сакълап тургъанын эслеп къойгъанча, кёзлерин да жарты къысып, тюрслеп къарар. Сора бир такъыйкъагъа бети жарыр, ышарыр, жан киргенча, кёзлери жарырла, кёргенини аллына чабаргъа адыргы этер, учаргъа хазырланнган къуш балача, къанат къагъа башлар.

Бираздан а бетин, жауарыкъ кюнча, мудахлыкъ басар, къолларын бошлар, гуппурчукъ болур, гитчечик. Аякъларын сюркей-сюркей келир да, жерине чёгер, терен солур, ахтыныр. Сора кёзлерин арбаздагъы жангыз терекге – кесини жангыз шуёхуна, тынгысыз жашаууну шагъатына, жангыз сёз нёгерине, аралтып тохтар эм аны бла хапарлашып башлар...

– Эсингдемиди, сени ол келтирген эди? Къаллай гитчечик эдинг, къоркъакъчыкъ. Аязчыкъ урса окъуна, къалтырап тохтай эдинг. Сени орнатхан кюн экибиз да, къолларыбыздан тутуп, тегерегинге тепседик. Къалай насыплыла эдик биз ол заманда. Ол, мен, сен, сора... кёкде жарыкъ ай, жулдузла. Кечеле уа алай жылыла эдиле, сютча акъла, жарыкъла.

Башын тобукъларыма салыр эди, мен да аны чачын сылай. Кёкге къарар эди. Билемисе, ол кёкге къараргъа бек сие эди, анда бир зат излегенча. Сора, жулдузладан бирин кёргюзтюп: «Майна, кёремисе, ол жулдузланы бек ариууду. Мен аны санга саугъа этеме», – дер эди. Ол

кеси эди мени жулдузум, Аллах берген сыйлы жулдузум. Жашаууму жарытхан ариу жулдузум. Керек туююл эди манга башха жулдуз. Къалай насыплыла эдик биз ол заманда, къалай... Адамла уа аны менден сыйырдыла.

Энди уа ол манга сайлагъан жулдузладан жангыз бирин да кёралмайма. Къайры эсе да кетгендиле, думп болуп къалгъандыла. Шёндюгю жулдузла уа башхаладыла, бир мутхузла, сууукъла. Не жарыкълары жокъ, не жылыулары. Огъесе ол жулдузла аны излейми кетген болурла?

Аны менден алып кетгенли, кёк да тюрленгенди. Къалай эсе да бир башха тюрлю болгъанды. Кечеле да алай сууукъдула... Бираз кечирек къалсанг, юшютюп къоярыкъдыла. Сууукъ кечеле, ачы кечеле...

Тоба, энди уа кёз байлана башлагъанды. Бир жукъ да кёрмейме. Юйге кирсем да боллукъ эди. Угъай, угъай, энтта да бир азчыкъ турайым. Мен юйге киргенлей келип къалса уа? Къарап, мени кёрмесе, жүреги къыйналыр. Келир заманына аллына чыгъып сакъласам, бек сую эди. Сууукъла уа келген да, кетген да этерле. Ала, кёпден бери да мени жангызлай къоймай, биргемедиле. Алагъа мен эртте юйренгенме.

Мен а бираз сакълайым, энтта да бираз, бир такъыйкъачыкъ. Ким биледи, ол бюгюн келип къалса уа? Нек эсе да, экибиз да бюгюн бир бирге жолугъурукъ сунуп турама. Теркирек жетсе эди ол заман...

Аллына чыгъып, сакълап тургъанымы кёрсе: «Ой, мени къаракъашчыкъым, дугъумкёз кёгюрчюнчюгюм, танг жарыкъчыгъым», – деп, къолларын кенг жайып, уллу-уллу атлап жетер эди. Мени уа, аллына чабайым десем, аякъларым жерге жабышып къалыучу эдиле. Кёзлерими жерден алалмасам да, жүрегим, асыры къууаннгандан, жети кёкте чыгъар эди. Сора, тынч-тынч къатыма келип, кёзлериме да бир къарап, сермеп къучагъына алып, юйге алай кийириучю эди. Биз нечик насыплыла эдик ол заманда...

Нек эсе да, бюгюн кесими анга жолугъурукъ сунуп турама. Аллах, тилеклерими эшитип, жазыкъсыннган эсе уа...

Къарт къатын тардан къарамын алмай асыры кёп сагъыш этгенден, ашхам жулдузну чыкъгъанын да эслемей къалды. Ким биледи, заман озгъанлыкъгъа, эски жарала сау бола болмазла.

Арбазда ёсген алма терек да, тиширыуну хапарын бёлмейим дегенча, тауушсуз тынгылайды.

Кёп жылладан бери, хар ингир сайын, жай-къыш, жауун-къар дегенлей, бу адам тардан келген жолгъа къарамы бла къапланганлай, жашауун ётдюреди. Заман а барады, чучхурладан саркъгъан суулай. Бирлеге жел къакъгъанлай озгъан кечеле къарт къатыннга сау ёмюрча кёрюнедиле.

Алай эте, ёмюр ётдю. Жерге къууат берген ариу гюлню, къызыл гюлню ауур аякъ басып, тамырындан юздюрдю...

...Ибрагим – къара мыйыкълы, узун бойлу, чырайлы, оюнну, кюлкюнню суйген жаш эди. Кеси да, бир къауум жыл шахарда туруп, бийик билим алып келгенди. Элге къайтханлы бери да школда устаз болуп

ишлейди. Элде анга хурмет этмеген, намыс-сый бермеген хазна адам жокъду. Аны орам бла ётген заманын сакълап, саламын алыргъа суйгенле да аз туююлдюле.

Къызла уа жыйылган жерде бек алгъа хапарны аны юсюнден башлагъандыла. «Ол кимни сайлар, анга тийишли элде къайсы къыз болур?» неда: «Ибрагим узакъдан, бир башха элден, биргесине окъугъан къызны келтирликди», – дер эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, ичлеринден, жашырттын, андан умут этмеген а бири жокъ эди.

Къызлары болгъан анала уа аллай киеуню тюшлеринде окъуна излейдиле. Анга къайын ана болгъан тиширыу кесин дуняда бек насыплыгъа санарыкъды.

Бир жол Халимат суу алыргъа бара тургъан жеринде Ибрагимге тюбеп къалады. Ол жангыз кесинлей келе тура эди. Къалай эсе да, Халимат аны жууукъ жанлагъынчы эслемеди. Ким биледи, жаш къызны не сагъышы болур эди башында. Кёргенлей а, асыры абызырагъандан, Ибрагимге аралып, жеринден тебалмай къалды. Ол да, Халиматны къатына жанлап: «Кюн ахшы болсун! Баям, мен ажашмай эсем, сен Масхутну къызыса? Эсимдеди, мен окъуугъа кетгенде, сен гитчечик эдинг. Энди уа... Бетингден нюр тегюле, уллу, ариу къыз болгъанса. Машалла! Шукур болсун, сени кибик жанны жаратхан уллу Аллахха! Атынг а къалайды?» – деди.

Халимат анга айтыр сёз табалмады. Ол аны бир айтхан сёзюн да эшиталмады. Ёмюрледен бери да алайда сын болуп тургъанча, бетин окъуна бир жанына буралмай сюеледи.

Сора аланы къарамлары бир бирге тюбедиле. Халимат элия ургъанча болду. Бети къызарды, кёзлерин жерге ийди, алай жеринден тебалмады.

Ибрагим а, Халимат таба дагъыда бир атлам этди да: «Аллах айтса, къарылгъашчыкъ, жууукъ заманда биз энтта да кёрюшюрбюз», – деп, адам эслеп къоймагъы эди дегенча, эки жанына да къарап, терк-терк атлай, жолуна кетди.

Къыза а, эс жыйгъандан сора, бара тургъан жумушун да унутуп, ызына къайтды. Юйге кирип, аягъы басханны кёзю кёрмей, тешегине барып, башын да жастыкъ тюбюне букъдуруп, бауур тебен жатып, кёзлеринде жилямукъ тамычы тауусулгъунчуннга дери жиляды.

Халимат кёп сагъыш этди: «Нек айтхан болур Ибрагим манга алай? Масхара этипми? Огъесе...»

Ким айталлыкъды суймекликни не зат болгъанын, къайдан, къалай келгенин? Ёмюрюн суймекликни юсюнден жазып оздургъан назмучуму, огъесе кёп тюрлю китапланы, къалау-къалау этип, тауусхан алимми? Неда жырларын битеу халкъ айтып тургъан жырчымы? Жюзжыллыкъ акъсакъал а айталырмы, жашау жолунда суймекликни къууанчын, азабын да чегиуде сынауу болгъан? Ким билсин!..

...Ибрагим сёзюне кертичи эди. Келечилени кёп сакълатмай жиберди. Эки жаныны да ыразылыкълары бла жууукъ заманнга сёз тохташ-

дырылды. Алай Халиматны жүрегин кыалай эсе да бир тынгысызлык бийледи. Хар зат да асыры тап барады, Аллах сакъласын палахладан!

Къууанчдан бла оюндан толу уллу той болгъан эди. Акъсакъалла, боза гоппанланы кётюрюп, жаш юйюрге, ата-аналарына, аладан тууарыкълагъа, битеу жамауатха да сыйлы Аллахдан ариу тилекле этдиле. Субай наратлача кыызла бла жашла абезехге барадыла, асланбийде аякъ бюгедиле. Ийнарла айтыладыла. Эрттеден бери да элде быллай къууанч болмагъан эди.

Алай тойда дагъыда биреу бар эди – къара булутча, мутхуз болуп тургъан. Ол, терек артына бугъуп, тойгъа кёп къарады. Сора, адамлагъа кёрюнмей, алайдан думп болуп кетди.

О, зарлыкъ!.. Къуругъан зарлыкъ, хаталадан, палахладан тоймагъан зарлыкъ. Къаллай бир сабийни ёксюз кьойдунг сен, ненча суйгенни бир бирден айырдынг, ачы жилимукъладан черекле кьурадынг. Сен, къара зарлыкъ, ачы зарлыкъ. Энтта да сен айтханлай болду. Эки суйгенни бир бирден айырдыла. Чагъа тургъан ариу гюллени, тамырлары бла юзюп, бир жанына атдыла. Алтынчач кюн да, къара булутла жабып, мудах болду.

Аллай заман эди. Хаталары болмай, жалгъан даула бла кёпле жоюлгъан заман. Адамны сёгюп, кьол салынмагъан кьагъыт жазса окъуна, кёпге да созмай, аны тутуп кете эдиле. Аллаи осал заман эди. Ит заман!

Тардан келген ачы жел, боран этдирип, ауур, къара булутланы эл таба сюре башлагъанды.

Эки суйген а кюнлерин, сагъатларын да насыпларына къууана ётдюредиле. Ала жашаргъа суюдиле, ишлерге, сабийле ёсдюрюрге, бешик жырла айтыргъа, кюлюрге, бир бирлерине саугъала этерге, гюлле жыаргъа...

Той бошалгъандан сора толу ай да озмагъан эди. Жаш юйюрге да келдиле «халкъны жауун» излей.

Бир ингирде Халиматны бла Ибрагимни кьабакъ эшиклери ачы таууш этип кьагъылдыла. «Хошкелди» сакълай да турмай, арбазгъа кьауум адам кирди. Башларындан аякъларына дери ала къара кийинип эдиле.

– Тебире! Сен «халкъны жаууса» деп, кьагъыт келгенди. Терслигинг болмаса, терк окъуна кьайтырса ызынга, – деп, Ибрагимни алып кетдиле...

Ибрагим окъуулу, билимли адам эди. Ол биле эди аллай чёпге чыгъарылып кетгенле ызларына кыалай «кьайтханларын». Жаланда ол ангыламагъан: «Нек, не зат ючюн? Огъесе суймеклик жашау жорукълагъа терсми тюшеди?»

Ала экиси да – Халимат бла Ибрагим, терен ахтынып, кьолларындан да кьаты тутуп, бир бири кёзлерине къарагъанда, алагъа таула, ташла да эрий болур эдиле.

Ол бирсиле уа, тузакъларгъа келгенле, уугъа жайылгъан бёрюле жыйыны кибик жетип, эки суйгенни жан-жанына тартып, алай айыргъан эдиле.

Халимат а арбазда къалды, эки къолун да суюгенини ызындан узаттып. Кёп турду ол алай, борбайлары къыркылып жыгъылгынчы.

Къара булутла элни башын жапдыла. Таулары къалтыратып, ачы таууш этип, элия атылды. Сакъ жауун жаууп башлады.

Экинчи кюн а толу ныгъышха биреу келди. Омакъ да кийинип, бетинде уллу къууанчы бла.

– Ассалам алейкум, аланла! – деди ол.

Аланла уа мудах эдиле. Сын ташлача тынгылашып... Сора, олтурган жерлеринден бир-бир къобуп, тынгылагъанлай, бирери бирер жанына чачылышдыла.

Кёзлерин жерден алмай, ашхам къарангысына дери сюелген эди ол адам алайда. Бу элде ол андан сора кёрюнмеди.

...Андан бери кёп жылла оздула. Халимат а бир затны да унуталмагъанды. Хар кюн сайын босагъагъа олтурганлай, сол къолун да жаягына тирегенлей, къарамын тардан келген, суюгени кетген жолдан айырмай, мудах къарайды. Ёз антларына кертичилей къалган тишируулары жангыз эсгертмесича.

Баш иелерине кертичилей къалган таулу тишируула. Дуния зауукълугъуна алданмай, антларына кертичилей къалган таулу тишируула, битеу дуняны махтауу сизге болсун!

Къая эрининде

Тёппелерин ёмюрлюк къарла, бузла басхан тауладан сууукъ жел, бёрю улугъанлай, сызгырып жетеди. Ачы жел, къара жел.

Чынгыл къаяны ортасына жетген жерде къая эринге илинип, аны жарылганларына тамырларын терен ийип, къызыл ташлагъа жабышып, бир жангыз терек ёседи. Ол тийреге къалауур болганча сюелип, кёпню кёрген, кёп затлагъа шагъат болган къарт терек! Бутакъларын кёкню бийигине созуп, кечеги айны бетин сыларгъамы огъесе кюнню алтын таякъларын саулай да кеси тутаргъа суюгенчамы, алай турады, ёхтем къарап. Тёп-тёгергеги уа – чынгыл къая.

Тюбюне къарасанг, ташны ташха урган тауушу бла битеу да ауушну толтурган деменгили Черек суу тюз да узун жипге ушайды. Алай гитче кёрюнмеди. Терек анга эрттеден бери къарайды, кёп заманланы ичинде аны суу, таркъаймай, барып тургъанына сейир этеди. Кеси да къайдан келеди, аллай бир заманны ичинде тауусулмай къалай турады, барган а къайры эте болур? Азмыдыла кёп заманладан бери жеринден тепмей турган терекни соруулары. Аллайлары эсгере башласа, ол терен сагъышлы болады.

Баш жанында уа тюрлю-тюрлю суратлагъа ушаган булутла желден къача, бир бирин оза, къаяны тёппесин да сылай, кёзкёрмезге ауадыла. Терек да аланы кенг чапыракълы бутакъларын булгъай ашырады, ызларындан кёпге дери къарап турады.

Ала анга келедиле, аны шуёхларыдыла. Айланган жерлеринде кёргенлерин айтадыла. Ол а аланы айтханларына сейир этип тынгылайды.

Ол кеси да, бир гитче булутчукъ окъуна болгъан болса, бийикге чыгып, сора, учуп, учуп, саулай да жер башында хар затны да кёрюп, алай къайтыр эди. Жашау алай къысхады, дуняда уа къаллай бир сейир зат барды, кёрюрге, билирге да сюесе. Терек биледи ол умуту толмазлыгыын. Аны ючюн ол аланы бир айтхан сёзлерин да ычхындырмай тынгылайды, терен сагышлы болады. Сора узун кечеледе ол эшитгенлерин татлы тюшлеринде кёреди.

Алай, сакъламай тургъанлай, жел жетеди, ачы жел, къара жел булутланы урады, жаяды, чачады, алайдан думп этеди. Ол аланы жаууду, ол терекни да жаууду. Жел суймейди шуёхлукъ жюрютгенлени. Аны кесини да жокъду шуёху.

– Ол деген не затды, кеси да кимге керекди?

– Мен желме! Бир затха да бойсунмайма. Суйсем – учама, жетеме да, болгъанны уатама, чачама, тенгизлени толкъунларын кёкге жетдиреме, деменгили тереклени тамырлары бла суууруп чыгырып, сызып ийсем, узакъгъа учурама, суйсем а, бош, башын сылап, алай кетеме. Мен хар нени да кёреме, мен билмеген бир зат да жокъду. Суйсем, кечеме, суйсем а... А, биягъы терек, башын да ёхтем тутуп, къая эринине жабышханлай. Угъай, менме мында ие, манга бойсунургъа керексе, аллымда башынгы иерге.

Булутланы алайдан къыстагъандан сора, къаяны ёрге жанындан энишге, сызгырып, тегерекни да титиретип, деменгили ташланы бирбирге уруп, от чакъдырыучу жел кесин эмен терекге атады. Урады, тюеди, жан-жанына аудурады, алайдан энишге чартлатыргъа кюрешеди, ачы жел, къара жел.

Кёп кюрешеди тёп-тегерегинден юфгюрюп, болсада умутуна жеталмайды. Терекге къая да болушду. Ол аны кесине къаты къысды, жибермедди. Къая да желге къажау болду, ол да желни суймей эди. Ненча кере билмей тургъанлай жетип, юзюп, кесек-кесек этип, тюбюнде баргъан черекге атханды. Ол да аланы, толкъунлары бла тунчукъдура, алайдан узакъгъа алып кетгенди. Къая да суймейди желни, сууну да.

Жел, умутуна да жеталмай, терек бла урушда къарыуун да тауусуп, къысха-къысха солуй, «энтта да къайтырыкъма» дегенча, артына къарай, алайдан ташаяды.

Къарт терек а, дагъыда бир сермешден къутулгъанына шукур эте, бутакъларын бийикге, кенгнге да жайып, башын да артха атып, ёхтем къарайды аллына, энтта да кесини жашауун сакъларгъа хазыр болгъанын билдире.

Тёппелерин ёмюрлюк чыранла бла бузла басхан тауладан бёрю улугъан таууш этип, сызгырып, биягъы сууукъ, аяусуз жел тегерекни титиретип жетеди, ачы жел, къара жел.

Жашау ючюн кюрешни къазауаты жангыдан башланады.

Къайын терек

Анда, Малкъар ауушладан биринде, бир бийик дуппурну башында, кенг чапыракълы бутакъчыкълары бла да тегерекге ауана этерге кюрешип, бир жангыз терекчик ёседи, гитче къайын терекчик, бир ариу затчыкъ. Ол ары къайдан, къалай чыкъгъан болур – жангызчыкъ, акъкъара къоланчыкъ. Баям, ол аны кеси да билала болмаз.

Кюнню жарыгъы бла тенг уяныр, эрттенлик чыкъ бла бетин жууар, тегерекге-башха къарап, хар кёргенине эс бурур, сейир-тамаша этер, бутакъларын булгъап, кесине чакъырыр, бирине къалмагъанлай салам берир. Таш жарылгъаннга илинип ёсген къызыл гюлню да унутмаз. Терекге къысылып, кечесин ётдюрген къоркъакъ къоянчыкъны башын сылар, зынгырдауукъ жырчыгъы бла битеу ауушну толтургъан булбулну бийикге кётюрюр. Бутакъларын ёрге тутуп, къарс къагъар, чапыракъларын шыбырдатыр, кюнню исси таякъларындан букъгъанлагъа ауана берир, бутакъларын жерге жетдирип ийилир, битеу да къудуретни жаратханнга баш урур – кюнюн алай эте оздурур.

Кечени къарангысы тегерекни жабып тебиресе уа, мудах болур, башын жерге иер, хар тауушдан да къоркъа, элгене, къалтырай-къалтырай, тангын алай атдырыр. Тамбла уа жашау биягъыча башланыр.

Алайгъа бир ажашхан жолоучу неда малчы келир. Терек салкъынында олтурур, жол азыгъындан ашар, сусап ичер, таянып солур, эс табар, терекни бутакъчыкъларын сылар, чапыракъларын уппа этер, дуняны жаратханнга да шукур эте, жолуна алай тебирер. Ма, аллай кюнледиле терекчикни бек насыплы заманлары.

Бир жол, хар замандача, терекчик аууш таба къарап тургъанлай, терк окъуна кёкню къара булутла жапдыла, тегерек къарангы болду. Саулай да ауушну титиретип, элия атылды. Ачы, сууукъ тамычыла терекчикни тюйюп башладыла. Кюнню жапдыла, тегерек къарангы болду. Чапыракълары бир бирге жабышдыла, бутакълары жерге жетдиле. Тамычыла къатыдан-къаты тама башладыла – бузла кибик сууукъ, ачы тамычыла.

Къалтырайды терекчик, шыбырдайды: «О, къудуретни жаратхан, жангызлагъа, къарыусузлагъа болушлукъ этген, палахладан сакъла, бир къарыу-кюч бер манга!»

Билмей тургъанлай, болгъанны титиретип, къаяланы оюп, тереклени тамырлары бла чыгъарып, деменгили жел да жетди алайгъа, аллына тюшгенни кёкге сууура. Сора, дуппургъа жетгенлей, терекчикни кёрдю – гитчечикни, къарыусузчукъну, бир ариу затчыкъны. Асыры амалсыздан жерге жабышып тургъанчыкъны. Аны кёргенлей, шош болду, терекчикге жууукълашды, тегерегине айланды, къарады, сейир этди. Сора кюнню жарыгъын жабып тургъан къара булутланы эследи.

– Бусагъат элия атылып, бу тамашачыкъны ууатады, от салады, жандырады, ариучукъну дуниядан жокъ этеди. Угъай, угъай, ол алай болургъа керекмейди. «Тохтачы, гитчечик», – деп, сир болду. Битеу къарыуун, кюнюн да бирге жыйып, сызгъырып кёкге чыкъды, жауун

булутланы урду, туюдю, хурттак-хурттак этип, жан-жанына чачды, ол тийреден думп этди.

Къайын терекчиг, асыры къоркъгъандан, хар чапырагъы да къалтырай: «Не этейим, къалай болайым, мени ахыр кюнюммю жетген болур? О, жангызлагъа, къарыусузлагъа болушуучу, о, мени бу дуниягъа жаратхан, тилейме, сен болуш манга!»

Жел а, булутланы чачхандан сора шош болуп, терекчикни къатына келди. Жылы хауа юфгюрдю, бутакъларын ёрге кётюрдю, хар чапырагъын уппа этди, шыбырдатды, тегерегине тепседи, терекчикни эс жыйгъанын кёрюп, къууанды, сора, къачхан булутланы ызларындан жангыдан къарап, энди сиз бери бир къайтыгъыз дегенча, жумдуругъун кёрюзтдю.

Андан бери кёп заман ётдю. Жылла да, жел ургъанлай, бир бирлерин къууа оздула. Битеу да ауушну ташны ташха ургъан тауушу бла толтуруп келген черек да кёп сууну тенгизге элтип къуйду. Бир заманда кюнню исси таякъларындан терек салкъында бугъуучу, тал чыбыкъ кибик иничке белли, субай санлы къойчу жаш, бюгюнлюкде уа сакълалын да, Минги тауну башыча, акъ басханды, бели да къынгыр болуп, таякъгъа да таяна, аздан-аз келе башлагъанды терек салкъынында солургъа.

Алай терег а бюгюнлюкде да жериндеди. Энди ол ёсгенди, уллу болгъанды. Кёк бла жерни бирге къошайым дегенча, бутакъларын бийикге созгъанды, къалауур кибик, сир болуп, ёхтем къарайды андан.

Малкъар ауушланы биринде, бир бийик дуппурну башында, къайын терек ёседи. Кенг чапыракълы бутакълары бла да тегерекге салкъын этип. Субай санлы къызгъа ушаш. Бюгюнлюкде ол жангыз туююлдю, аны бек ышангылы нёгери барды, дайымда жанындан кетмегенлей, хар палахладан да сакъларгъа хазыр болуп тургъан, шош жел, жылы жел. Не заманда барсанг да алайгъа, ол терекни чапыракъларын бир бирге жетдирип, таууш этдирип, суймекликни тауусулмазлыкъ жырын жырлатханча, шыбырдатыр.

Дерсни темасы: Шауаланы Хасан. «Тузакъ».

*Санга алгыши эте чыгъама тангнга,
Сени унутурча кюн туумаз манга.
Буз кибик суукъ сууларынгдан къандым,
Сени тансыкълап, жилидым, къууандым.
Сенсиз насып болмаз бир инсанынга,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

Къулийланы Къайсын

Дерсни барыуу.

I. Дерсге низам салыу.

1. Саламлашыу.
2. Келгенни-келмегенни жокълау.
3. Къонакъла бла танышдырыу.

Дерсни темасы: Шауаланы Хасан. «Тузакъ».

Дерсни мураты:

1. Сабийлени Шауаланы Хасанны «Тузакъ» деген повести бла танышдырыу.
 2. Малкъар миллетни тарыхында болгъан ишлени сабийлени эслерине салыу.
 3. Кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын малкъар адабиятны бетлеринде суратланыуун кёргюзтюу.
 4. Жашауда тюзлюкню хорлауу халкъыбызгъа къаллай уллу насып келтиргенин айтыу.
 5. Сабийлени туугъан жерлерине суймекликлерин кючлендириу, теренлетиу, тамата тёлуге хурмет этерге юйретиу.
- Керекли затла: жазыучуну сураты, бушуулу жыллагъа аталгъан темагъа сабийле ишлеген суратла, шагъатланы ауузларындан жазылгъан ишле, кёчгюнчюлюкге аталгъан презентация.

II. Устазны сёзю.

Юй ишни тинтиу. Дерсибизни башлайыкъ. Озгъан дерсде биз сизни бла Макъытланы Сафарны поэмасын окъугъанбыз, аны бла байламлы бир кесек соруугъа жууап этигиз.

1. Макъытланы Сафарны поэмасыны аты. /«Онюч жыл.»/
2. Поэмадан окъулгъан кесегини аты. /«Адам бла заман.»/
3. «13». Бу тарых сизге малкъар халкъны жашауунда не бла белгилиди? /Малкъарлыла сюргюнде 13 жылны тургъандыла./
4. Адам бла заманны байламлыкларыны юсюнден не айталлыкъсыз?

5. «Заман – сынауду» дегенни кылай ангылайсыз?

6. Поэманы баш темасы неди? /кёчгюнчюлюк/

(Видео) – кёчгюнчюлюк.

Бу мактам кылай сезим келтиреди сизни кёлюгюзге?

Жангы дерсни ангылатыу.

Устаз: Алайды да, сабийле, жангы дерсни темасына кёчейик. Дерс кириш халда барлыкды, сёзю асламысы устазныкыды.

Шауаланы Хасан 1937 жылда Кёндеденде тууганды.

1968 жылда биринчи китабы, хапарла жыйымдыгы – «Кюйген тап» ат бла чыкыганды.

Бир бири ызындан «Жерни кёзлери», «Ыйыкны ахыр кюню», «Ит жыйын», «Асият», «Кюбюрге табылган повесть», «Дуния жаханими», «Тузак» деген чыгармалары окьюучулагы белгили боладыла.

Хасанны чыгармаларыны асламысы халкыны жашауун суратлаган чыгармаладыла. Хасан кёчгюнчюлюкню кыйынлыгыны сабийлей кеси кёрген тёлүденди. «Биз тёлү сабийлик деген кезиуден ётүп кетгенбиз, биз сабийлей уллула болганбыз», – деп айтады Хасан эс-гериулеринде.

Соруу сабийлеге. Ол тёлүденди деп, сиз кимни юсюнден айталыксыз? /ынналарыгызыны, аппаларыгызыны юслеринден/

Бюгюн мен сизге «Тузак» деген повестьни юсюнден айтыргы суюме. Дерслик китапны 225 бетин ачабыз.

Сёзлюк иш:

Тузак – 1. (силек, ловушка, западня) – кыанатлыланы, эм ууак жаныуарланы тутар ючюн кылдан неда башха затдан этилиучю илинемек.

2. Амалсыз, кыйын болум (неволя, тюрьма).

Ожак – (дымоход, труба) от жагыны тютюню тышына чыгыучу жери (суратлагы эс буругуз).

Жазыучу повестьни быллай сёзле бла башлайды:

Ана жылыуларындан сабийлей

Айырылган эгечлериме –

Фатиматха бла Халиматха айтама. (слайд)

Повестьде сёз нени юсюнден барганын ангылатыу.

Повестьни атына «Тузак» деп нек атаган болур деген соруу окьюучуну сагышландырады. Сёзлюк иште кёребиз: тузак – ол илинемекди, кеси да гитче жаныуарлагы салыныучу. Кимге салынады бу илинемек, бу амалсызлык, кыйын болум? Повестьде аслам сёз эки эгешчикни юсюнден барады.

/Онекижыллык Зубай бла жетижыллык Лизачык бу кыызчыклагы ушай болур эдиле./

«Жарлы, кырыусуз балачыкыла Зубай бла Лиза тюшдюле ары. Ала бла кыалмай, аланы аналарына, кыоншуларына, эллерине, халкыга са-

лынды ол. Аланы ёмюрледен бери ата-бабалары жашап келген Ата журтларына. Билмей тургъанлай, къара палах келди тау элlege. Къолайлы, къолларына сауут алалгъан атала, жашла урушдадыла. Энди не этсинле анала, сабийле, къартла? Жокъду алагъа амал, жерлеринден зор бла сюрюлюп баргъан, сюргюн жолуна салынган халкъ! **(слайд)**

Аналары Фарийзат элден Нальчикге кетгенли, эки кюн бола эди. Эки къызчыгъын – онекижыллыкъ Зубайны, жетижыллыкъ Лизаны ана жанындан жууугъу Хауагъа къоюп кетген эди. Аталары Рамазан урушда эди. **(слайд)**

...Жукъусундан аязгъан Зубай эрттенликде, эшикни ачып, арбазгъа чыкъды. Не болгъанды? Тёгерек нек эсе да шошду. Зубайны башына не келмейди, къайдадыла бу тёгерекде адамла? Къоншулагъа чапды, адам да жокъ, элни къыйырына дери барды – киши да жокъ. Жарлы бала не этсин, не болсун, не акъыл тапсын? Кече бла эрттенликни арасында адамсыз къалгъан тау элде иелик этгенлей, жаланда эгешчиги бла къалдыла.

Зубайгъа замансыз уллу болургъа тюшдю, аны къолунда эгешчиги барды. Аналары Фарийзат келгинчи, юйню тутаргъа керекди. Эр кишиле урушда, таулу анала элни жашауун бардырадыла, ожакъладан тютюн чыгъады, эл жашайды. Не болуп къалды энди уа? Эл инжиледи, иесиз къалгъан малла, жаныуарла къайгъылыдыла. **(слайд)**

«Жиля. Аямай жиля. Жиляулукъду ишигиз, – деп, бир тиширыу ауаз келди Лизаны къулагъана. – Жиля, балачыгъым. Халкъыбызгъа къан жаугъанды. Бюгюнлюкден башлап, сиз сабийликден чыкъдыгъыз. Эсигизде болсун, – сиз сабийликден чыкъдыгъыз...»

Сабийлеринден айырылгъан, къыйынлыкъны сынагъан таулу ананы юсюнден айтхан къыйынды. Фарийзат ичинден, тышындан да кюеди. Билмейди сабийлерини юсюнден хапар. Сюргюн жолу айырады аланы 13 жылгъа. Алыкъа ананы андан жокъду хапары. **(слайд)**

Устаз. Соруу: Кёчгюнчюлюкде баласындан айырылгъан ананы сыфатын къайсы чыгъармада кёребиз, ол кимди? /Тёппеланы А. «Азап жолу», Мисирхан./ **(слайд)**

«...Эл тюп болгъанлы, алтынчы кюн барады. Зубай, Лиза эслемгенликге, къарыусуздан-къарыусуз бола барады. Санчыкъларын кёторалмай, терен жукъугъа батылгъанды. Зубай жукълайды, жокъ эди уяныр къайгъысы...Зубайгъа аман кюн келди...»

Жарлы бала, къайдады сени ананг, атанг?.. Анангы жылы къолу сыламайды башынгы, табылмады, харипчик, сени кёзчюклеринги жабар адамынг... Нек сынадынг сабийлей сен бу къыйынлыкъны?..

Ким биледи, Лизачыкъгъа да не кюн келир эди, эки къабартылы къутхарадыла аны ёлюмден.

Жангызлыкъ къуру Лиза бла Зубайны бетинде бериллип къалмайды. Ол сезим иесиз къалгъан юй жаныуарла бла маллагъа да келген эди. (слайд)

Парий а жатады, жеринден тепмей, сынсыгъанлай, кёзлеринден жилимукъла келе, ким биледи, халкъыны жилиауун этеми болур эди? (слайд)

Устаз. Соруу: Иесиз къалгъан жаныуарланы дагъыда къайсы чыгъармалада кёребиз? /Боташланы И. «Эгер» поэмасында Эгерни, Созайланы А. «Акъ сыртдан манга дери – сени ауазынг», Тутар. (Парий жилиау эте эди, ууалгъан бешикни жилиауун. Халкъ бешигини жилиауун).

«...Эл арталлыда ёксюз болду.

Фарийзатланы итлери энди теберге да сюймейдиле, бёрюле элге жууукъдан-жууукъ келедиле. (слайд)

Ыстауатда орунну эшиги этилгенлей къалады. Малланы тышына киши бошламады. Бёрюле уа элге жууукъдан-жууукъ келедиле, ыстауатха чабыуул этедиле. Ыстауатда орунну эшиги ачылгъанда да, сейир туююлмюдю, бёрюле тиймедиле ол жарлы маллагъа. Бегитилген къойла, ашлары болмай, бир бирлерини жабагъыларын иш да ашагъан эдиле... бёрюле да эридиле, баям, бу аламатха. Тузакъдан ычхындырдыла къойланы. Нек деген соруу келеди эсинге... Мен жууап этмейим, хар кимни кесини акъылы болур бу сейир ишге.» (слайд)

Терслик арадан кетип, жашауда тюзлюкню хорлауу халкъыбызгъа уллу насып келтиргенди! Миллетибиз туугъан жерине къайтханды!

13 жылгъа айырылгъанланы къадар сынагъаны тенгли бир къууандыргъан да этди. Ата-ана сабийлерин табадыла.

«–Лиза, сен мени къызымса. Зубай а къайдады?!»

«Лиза!» – деп, жангыз бир сёз айтыргъа къолундан келди Рамазаныны...»

III. Соруула бла ишле, жангы дерсни бегитиу. (слайд)

Сиз кёрген тарыхла, айтылыула эсигизге не зат саладыла? Оюму-гъузну айтыгъыз.

Сабийлени къолларында алгъадан хазырланган карточкала, дерс башланганлай юлешинедиле.

Сабийле карточкалары бла ишлейдиле. Тизмелени андан ары толтурадыла, кёлден окъуйдула. (слайд)

Жеринден, туугъан Ата журтундан айырылыу ол бек уллу къыйынлыкъды. Ата журтха сюймекликни ачыкълагъан, миллетибизни бек ариу сёзлери барды – нарт сёзлери:

«Тыш жеринде солтан болгъандан эсе, жерингде олтан бол.

Ата журтча жер болмаз, туугъан элча эл болмаз.

Ата журтун танымагъан атасын танымаз.

Жеринден айырылгъан жети жыл жилир, журтундан айырылгъан ёлгюнчю жилир.

Ата журт – алтын бешик.»

Миллетибиз кѣп кыйынлыкъла кѣргенди. Ол себепден: «Мен ын-нама, аппама, халкъыма тилейме...» деген тизмени бардыр.

V. Дерсде сабийлеге белги салыу.

Бюгюн дерсде ишлегенигизге кѣре, быллай белгиле (багъа) салама: I–4 сабийге.

VI. Юй иш: Повестьни берилген кесегин окъургъа, соруулагъа жууап этерге.

Жазыу иш: «Кѣчгюнчюлюкню юсюнден юйюбюзде эшитгеним» деген темагъа шагъат хапар жазаргъа.

Рефлексия: Берилген къагъытлада оюмугъузну белгилегиз.

Аны бла дерсибиз бошалады, сау болугъуз!

Дерсни ахырында: Кулийланы Къайсынны «Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!» деген назмусу, авторну окъууунда салынады.

ЭССЕ

О махтау, ыспас сизге, таулу анала!

Жашау – сынауду. Адам улу жер башына жаратылгъанлы ненча тюрлю кезиуледен, ненча тюрлю болумладан ѳтерге тюшгенди! Къууанчда къууана, кыйын кюнюнде тѣзе жашагъанды. Уруш, къаугъа, къайгъы-артыкъда тиширыулагъа уллу сынау болуп тюшгенди. Аллай кюнле уа аз болмагъандыла.

Таулу ананы къадары бютюнда кыйын, бушуулу болгъанды.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланганда, къолларына сауут алалгъан жашла Ата журтларын къоруулай, къанлы сермешге кирген эдиле. Юйлерины тыпыр ташларын, от жагъаларыны жылыуун, юйюрлерин тиширыулагъа аманат эте кетгендиле. Баш иелерин, жашларын урушха ашыргъан таулу тиширыула уа, беллерин къаты къыса, башларына бютюнда къаты болгъандыла. Аланы уллу борчлары – эрликни, къатылыкъны юлгюсю болургъады. Юйню, юйюрлерин тутхан, чалгъы чалгъан, дырын жыйгъан, мал тутхан – битеу да жарлы таулу ананы сыртларында. Айырмадыла жумушну тынчын, кыйынын да, андан тышында уа, къолларындан келгенни эте, фронтха жылы жюнден къол ишлерин ашыргъандыла. Къайдан таба болур эдиле аллай къарыу бизни анала?!

...Заман-жаман. Заман бу сынауну кѣтюрген тиширыулары энди уа не бла сынайым деген кибик эди.

1944 жылны 8 мартыны эрттени. Нек атды жарлылагъа бу къоркъуулу, бушуулу кюн? Нек боялды аланы кѣклери къарагъа? Гюллени орунуна келтирген эди таулагъа, таулада аналагъа къайгъыны, къаугъаны ол кюн. Нек къууандырмадын аланы байрамынг бла? Нек?!

Солдатла ушкокланы бурадыла жарлылагъа, аланы жашлары, аталары ушкокланы сюнгулерин къанлы жауларына бургъан кезиуде. Нек болду алай, жауну бетинде нек кёрдюле бизни аналарыбызны? Жауунга да келмесин быллай къара кюнле! Эки сагъатны ичинде жыйышдырып атландырдыла белгисиз жолгъа. Салдыла сюргюн жолларына... Къалдыла тау элле иесиз, иесиз къала эдиле журтлары, маллары, итлери...

«...Парий а жатады жеринден тепмей, сынсыгъанлай, кёзлеринден жиямукъла келе, ким биледи, халкъыны жияуун этеми болур эди?..» (Шауаланы Х. «Тузакъ»)

«...Парий жияуу эте эди, ууалгъан бешикни жияуун. Халкъ бешигини жияуун.» (Созайланы. А. « Акъ сыртдан манга дери – сени ауазынг»).

Жерлеринден къысталгъан, эркинликлери сыйырылгъан таулула. Бу кезиуде билмей эдиле атала, жашла юйлерине, юйюрлерине келген къара къыйынлыкъны. Бар къарыу салып, тиширыулары, сабийлени, къарт аппаланы мал вагонлагъа жыйышдырып, кёзкёрмезге, 13-жыллыкъ жол узунуна ашыргъанлары эслеринде да жокъду.

Не кёрюрге тюшмеди жарлы таулу анагъа бу кезиуде! Къайынлыкъны сураты кёп эди, тюрлю эди.

«...Сабийлеринден айырылыуу къыйынлыкъын сынагъан ананы юсюнден айтхан къыйынды. Жарлы, жаралы ана Фаризат ичинден, тышындан да кюеди, сытылады. Билмей къалды балачыкълары Зубай бла Лизаны юслеринден хапар. Ким айтырыкъ эди хапар, ким жарсырыкъ эди таулу анагъа? Жарлы Фаризат, энди жаланда къалды санга кюерге, энди сен не айтырса эринге сабийлени юслеринден?..» (Шауаланы Х. «Тузакъ»)

«...Мисирхан, къалай айырылып къалдынг, къалай тас этип къойдунг балачыгъынгы – Алимчикни?! Къум тюздеде кёп къычырырса, атын айта, алай табалырмыса, табалыр...» (Тёппеланы А. «Азап жолу»)

Кёчгюнчюлюкню кезиуунде бютюнда уллу сынау болуп тюшген къыйынлыкъ – сабийлеринден айырылгъанды. Бирлери къара къазауатда тас этдиле балаларын, кёп анала уа кеси къоллары бла жапдыла кёкге аралгъан сабий кёзчюклерин. Ненча ана асырады тыш жеринде «кёз чыракъларын», ненчасы айырылды ариу муратларындан... Ненча жана келген жулдузчукъ ёчюлдю, къанатларын кералмай, ненча бала кетди жашаудан...

Бу къыйынлыкълагъа тёзген таулу ана, къайдан тапдынг кесингде кюч, къарыу да миллетибизни атын ёчюлтюп къоймай!?

Быллай бир артыкълыкъны кёрген таулу анагъа къадар энди сау-гъа этейим деген болур эди. Терслик арадан кетип, жашауда тюзлюкню хорлауу халкъыбызгъа уллу насып келтирген эди! Миллетибиз туугъан жерине къууанчлы къайтады. Жангыдан от жагъаларын тиргизирге, юйлерини жылыуун тутаргъа жигит таулу аналары къолларындан кел-

ликди, насыпха, ала энди жангыз тюйюлдюле. Урушдан сау кьайытхан жашлары, аталары, кьарындашлары да кьатларындадыла. Аллахны ашхылыгы бла, иесиз кьалгъан тау элдеде жангы журтла кьураладыла.

Мардасыз, чексиз эдиле бизни аналарыбызгъа тюшген кьыйынлыкъла, сынаула. Алай адетли, намыслы, сыйлы таулу тиширыула неге да тездюле, нени да кетюрдюле. Ташжюрекле болмазгъа акьыл, кьарыу да тапдыла. Жумушакъ сёзлю, таза жюрекли, ариу кьылыкълы – Таулу анала. Бар игилик, адамлыкъ сизде. Кёп кёрдюгюз кьыйынлыкъланы. Энди болсун сизни кьыйналгъаныгъыз – бешик тебиретген, туудукъланы ийнакълагъан эм алагъа кьууанган!

Бспас, махтау, сизге, анала!

ТЕГУУЛАНЫ Мадина,
*Огъары Малкъарны 2-чи школуну
малкъар тилден бла адабиятдан устазы.*

АТЛАРЫ

КЪАЙСЫННЫ 100-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

Вадим КОВСКИЙ. Тилекден эсе кѣп берген. <i>Эсгериуле</i>	2
КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Сайламала	9

ХАЛКЪНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

Нарт эпос	33
---------------------	----

ПРОЗА

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Учхан айрыкамны Хангошасы. <i>Романны ахыры</i>	51
---	----

ПОЭЗИЯ

БАГЪАТЫРЛАНЫ Унух. Назмула	117
--------------------------------------	-----

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

ЗОКАЛАНЫ Зейтун. 1944 жыл 8-чи март. <i>Статья</i>	135
--	-----

ЮБИЛЕЙ

ТЕММОЛАНЫ Мухадин. Ахшы тенг, алапат журналист. <i>Статья</i>	142
ЖАНГОРАЗЛАНЫ Нажабат. Журналист кеси кесине кертини айтса... <i>Интервью</i>	145
КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий. <i>Очеркле</i>	151
АЛИКАЛАНЫ Владимир. Сахадинден жангылыкъла	159

ПРОЗА

ОСМАНЛАНЫ Хыйса. Хапарла	163
------------------------------------	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ТЕТУУЛАНЫ Мадина. Шауаланы Хасанны «Тузакъ» повести. Ананы сыфаты. <i>Адабият дерс</i>	216
---	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (193)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР**

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *А. Х. Жабоева*

Сдано в набор 10.05. 2017. Подписано в печать 08.06. 2017.
Выход в свет 28.04.2017. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1750 экз. Заказ № 279. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*